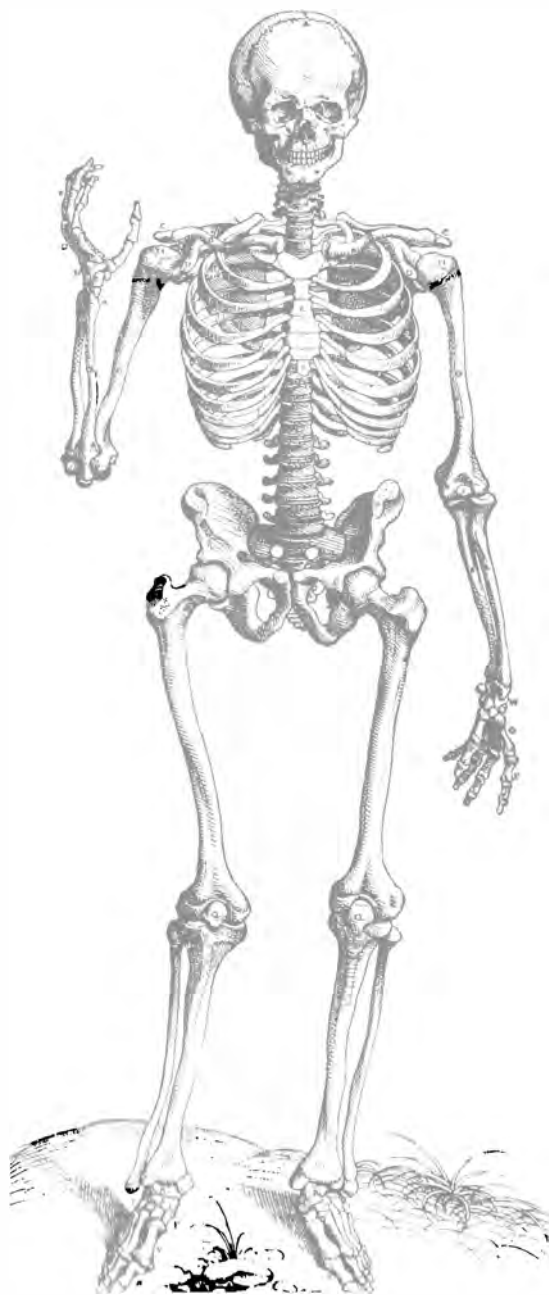

GÜNDÜZ VASSAF

СЕНЕППЕМЕ ÖVGÜ

GÜNDELİK HAYATTA TOTALİTARİZM

GÜNDÜZ VASSAF • Cehenneme Övgü

*Haida yerlilerinin çifte dans maskesi,
Kraliçe Charlotte Adaları, Kanada.*

Ayrıntı Yayınları, 1992-1997 (7 baskı)

İletişim Yayınları 557 • Çağdaş Türkçe Edebiyat 107

ISBN-13: 978-975-470-706-9

© 1999 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1-20. BASKI 1999-2009, İstanbul

21. BASKI 2009, İstanbul / özel ciltli baskı

22-33. BASKI 2009-2017, İstanbul

34. BASKI 2018, İstanbul

35. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Hakkı Mısırlıoğlu

KAPAK RESMİ Mehmet Nâzım

ÖN VE ARKA İÇ KAPAK DESENLERİ Andreas Vesalius,
“De humoni corporis”, 1542

DAKTİLO VE MORAL DESTEK Füsün Öcal

UYGULAMA Hasan Deniz

DÜZELTİ Cem Tüzün

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırım Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GÜNDÜZ VASSAF

Cehenneme Övgü

Gündelik Hayatta Totalitarizm

ÇEVİRENLER

Zehra Gencosman - Ömer Madra

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ VE GENİŞLETİLMİŞ BASKI

GÜNDÜZ VASSAF liseyi Robert Kolej’de tamamladıktan sonra aldığı futbol bursuyla psikoloji eğitimi gördüğü George Washington Üniversitesi’nden mezun oldu. Gençliğinde ABD’de akıl hastanesi gardiyanlığından TRT’de radyo spikerliğine kadar çeşitli işlerde çalıştı. Hacettepe Üniversitesi’nden psikoloji doktorasını aldıktan sonra, uzun süre Ankara Üniversitesi Mediko-Sosyal Merkezi’nde öğrencilere psikolojik danışmanlık yaptı. Sonradan pişman olacağı, Türkiye’nin ilk zekâ testini geliştirdi. Uzun yıllar bu testlerin bir tür zekâ katliamı olduğuna dikkat çekti. Uluslararası Psikologlar Konseyi yönetim kurulu üyeliğine seçildi, Union of Psychological Science Barış Komitesi kurucu üyesi oldu, American Psychological Association’ın toplum psikolojisi bölümünün Avrupa ve Ortadoğu koordinatörlüğünde görev aldı. 12 Eylül askeri darbesinden sonra öğretim üyeliği yaptığı Boğaziçi Üniversitesi’nden istifa etti. Türkiye’de Psikologlar Derneği’nin kurucu üyelerinden olmasının yanı sıra 12 Eylül’e kadar Uluslararası Af Örgütü’nün İstanbul Şubesi başkanlığında, Tüm Öğretim Üyeleri Derneği (TÜMÖD) yönetim kurulunda yer aldı. O tarihten sonra Kassel, Marburg ve Bremen üniversitelerinde öğretim üyesi, Kanada McGill Üniversitesi Center for Developing Area Studies’de “konuk” akademisyen, Amsterdam’da Averroes Stichting’de klinik psikolog, Viyana’da Institute für Höhere Studium ve Avrupa Bilim Vakfı’nda da konuk araştırmacı olarak çalıştı. Kurulduğu günden kapandığı 2016’ya kadar *Radikal* gazetesinde “Uçmakdere” başlıklı köşe yazılarıyla 20 yıl boyunca yer aldı.

Kitapları: *Zekâ ve Zekâ Testleri Nedir? Ne Değildir?* (Ankara Üniversitesi Mediko Sosyal Merkezi Yayınları, 1977); *Daha Sesimizi Duyurmadık: Avrupa’da Türk İşçi Çocukları* (Belge Yayınları 1983; İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002); *Cehenneme Övgü* (Ayrıntı, 1992; İletişim, 1999); *Cennetin Dibi* (Ayrıntı, 1996; İletişim, 1999); *Annem Belkis* (İletişim, 2000); *40 Yıl Önce 40 Yıl Sonra Amerika-Rusya* (İletişim, 2006); *Tarihi Yargılıyorum* (İletişim, 2007); *Türkiye Sen Kimsin?* (İletişim, 2008); *Leventnâme* (Heyamola, 2009); *Kimliğimi Kaybettim Hükümsüzdür* (İletişim, 2010); *Mostari: Bir Köprü Bekçisinin Günlüğü* (YKY, 2013); *Medeniyet, Kültür, Sanat* (İletişim, 2014); *İstanbul’da Kedi* (YKY, 2014), *Boğaziçi’nde Balık* (YKY, 2015), *Nâzım* (Aylak Adam, 2015), *Ne Yapabilirim: Geleceğe Kartpostallar* (İletişim, 2016), *Sınırsız* (İletişim, 2018).

Hazırlayan: *Özgürleşmenin Sorunları: Mehmet Ali Aybar Sempozyumları* (Tarih Vakfı Yayınları, 2003); *Belkis Halim Vassaf’ın defterinden: Dumezil’in Sosyoloji Dersi Notları* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009).

Çeviri: *Guantanamo’dan Şiirler* (Der. Marc Falkoff, Bilgin Adalı ile birlikte, YKY, 2008).

YAYINEVİNİN NOTU

Gündüz Vassaf’ın İngilizce olarak kaleme aldığı bu kitabın orijinal başlığı *Prisoners of Ourselves: Totalitarianism in Every Day Life*’tır. 1992’de Ayrıntı Yayınları’nın yaptığı ilk baskı Zehra Gencosman ve Ömer Madra tarafından Türkçeye çevrildi. Elinizdeki bu baskı yazar tarafından gözden geçirilmiş ve eklenen yeni bir bölümle genişletilmiştir.

BEN

Ufaktım. Yaşadığım bir şeye yetişkinlerin inanmadığını, annemin de yanılabilceğini fark edince çok şaşırdım. Kendimi tutamayıp uzun süre güldüğümü hatırlıyorum.

Dokuz yaşındayken insandan korktum. 6 Eylül 1956'ydı... Annemle oturduğumuz evin kapalı kepenklerinin arkasından gizlice gözetlediğimiz 50-60 kişi evimize saldırıp saldırmamaya karar veremiyordu. Neyse ki o gün öğretmenimizin sınıfta hepimize bellettiği "Kıbrıs Türktür" ibaresini bahçede duran otomobilimizin üstüne beyaz tebeşirle yazmıştım. Gittiler. Başka yerleri yağmaladılar.

Yatılı okula gittikten birkaç ay sonra ke-dimin öldüğünü öğrenince anladım yalnızlıktan, sevgisizlikten ölünebileceğini.

Psikoloji bölüm başkanı tezimi öztürkçeleştirmemi istediği zaman, buna karşı koymadım. Bir yerlere varabilmek için kabullendiğim ilk otosansür buydu. İçindeki kimi kelimelerin ne anlama geldiğini bilmediğim bir "bilimsel" tezim var şimdi. Hep de olacak.

Stajyer olarak çalıştığım psikiyatri servisinde yatan oğlunun ceplerini gizlice karıştırırken bulduğu haşhaşı servis şefine titreyen ellerle teslim eden anne, akşam aynı profesörün kendi evinde bize aynı haşhaşı ikram ettiğini görmedi tabii, ama ben artık meslektaş olmuştum.

12 Eylöl Darbesi'nden sonra, üniversite-
de kalabilmek için kimi sakalını kesti, ki-
mi eski akademik çalışmalarını gizledi. Ye-
ni düzene ayak uyduramayanlar teker te-
ker istifa etti. Biri de bendim. Boğaziçi Üni-
versitesi'nden ayrıldım. “Öğrencilerimi” öz-
lüyorum.

Bir kez “torpil” yaptırdım – oğlum TC va-
tandaş olabilsin diye. Hem de Atatürk'ten.
Londra'daki TC Başkonsolosluğu'nda bana
“Evli değilsin,” dediler, “oğluna nüfus kağı-
dı veremeyiz. Üstelik soyadın Arapça; Soya-
dı Kanunu'na aykırı. Nasıl alabildin bu so-
yadını?” Görevliye arkasındaki devasa Ata-
türk portresini işaret ettim: “Rahmetli baba-
mın akrabası olur, herhalde onun sayesinde,” dedim. Akan sular durdu: Oğlum TC
vatandaş oldu. Hakkıydı.

Daha birkaç yıl önce, uzun uzun düşü-
nüp en zararsız mesleğin itfaiyecilik oldu-
ğuna tam kanaat getirmişt看 ki, elinizdeki
kitabın kapak resmini yapan Mehmet Nâ-
zım'dan Fransa'da kimi itfaiyecilerin kah-
raman olabilmek için, önce gizlice orman
yangını çıkartıp sonra da söndürdükleri-
ni öğrendim.

Son yıllarda pek bir şeye karışmıyorum.
Ama, olanla da yetinemediğimden, ara sı-
ra yazmaktan alıkoyamıyorum kendimi.
Bana da sormuş olsalardı, “Kapatılan Es-
kişehir Cezaevi ne olsun?” diye, “İçi boy-
dan boya aynalarla donatılmış bir müze ol-
sun,” derdim.

İÇİNDEKİLER

- I. Geceye Övgü 13
- II. Özgürlük Cehennemdir 23
- III. Sözcük Mahpusları 31
- IV. 20. Yüzyıl Delileri Artık Özgür Değiller 43
- V. Burada Yer, Şurada da Uyuruz 63
- VI. Kahramanlar Totaliterdir 73
- VII. Enformanyaklık 87
- VIII. Senin Cinsiyetin Ne? 97
- IX. Seçmeme Özgürlüğü 111
- X. Hainleri Savunmaya Dair 141
- XI. Ölüm Unutkanlığı 151
- XII. Sanatçıdan Sakının! 161
- XIII. Yaşasın Anlaşmazlık 173

XIV. Hayata Karşı Amaçlar 181

XV. “Zıp Sen Öldün” 195

XVI. Homo Sapiens Blues 213

XVII. Müjde! Çocuğumuz Oldu 239

XVIII. Şu Sihirli ‘An’ 249

XIX. Ah, Minel Aşk! 261

XX. “Sarhoş Olun” 273

*Papa'nın cennetine inanmayan
Giordano Bruno'nun anısına (1548-1600)*

Çalıkuşu 11 ve sakinlerine

**“İşin saçma tarafı, en saçmasını bile filozofun birinin
çoktan söylemiş olması.”**

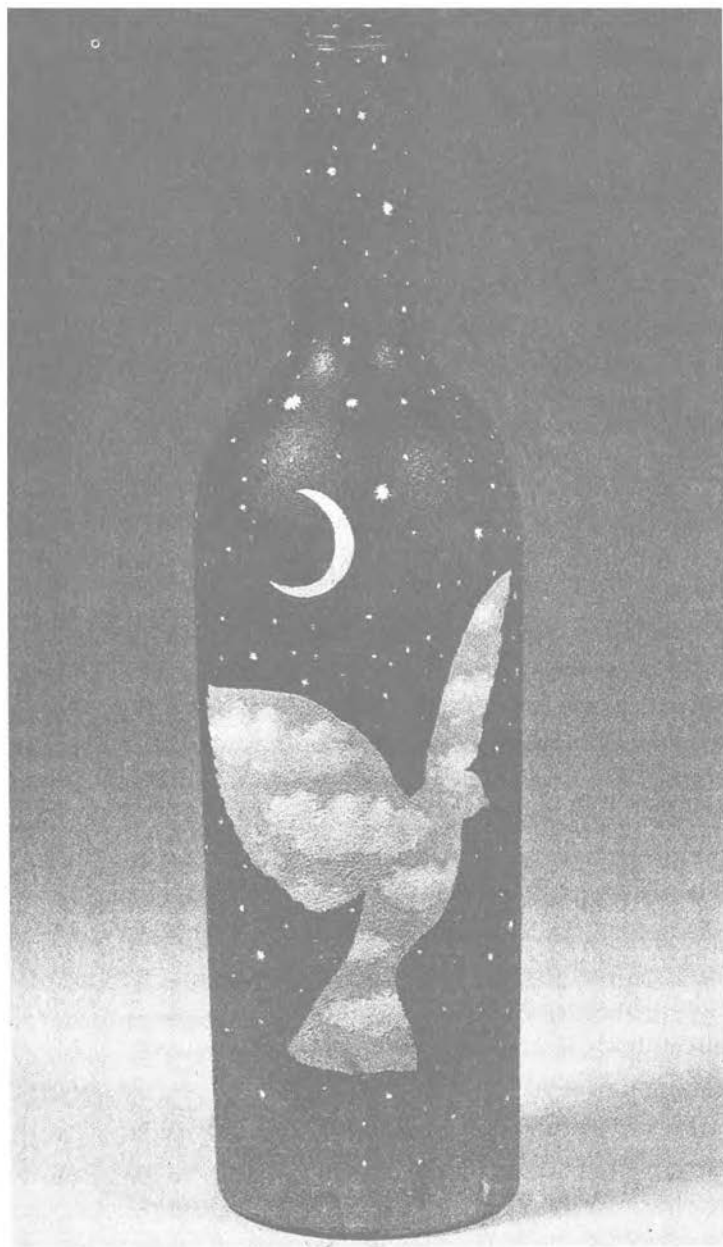
Cicero

**“Asıl açıklanması gereken, neden aç insanın çaldığı
ya da sömürülen adamın grev yaptığı değil,
neden aç insanların çoğunun çalmadığı
ve sömürülenlerin çoğunun greve gitmediğidir.”**

Wilhelm Reich

GECEYE ÖVGÜ

I

“Korktum ve gözlerimi Ay’a kaldırdım.
Yakardım ve yakarılarım tanrılara ulaştı.
İmdi, ey Ay Tanrısı Sin,
Koru beni.”
Gılgamış

I

Gece, düzen güçleri uykudadır. Bürokrasi, askeriye, okullar, polis, kısacası yaşamımızı düzenleyen tüm güçler uykudadır; sokakta devriye gezen nöbetçi polis dışında. Askerler de hepimizden önce yatağa girerler. Dünyanın bu en baskıcı kurumunun mensupları, en erken yatanlardır aynı zamanda. Aslında, tüm totaliter kurumlarda, daha doğrusu tüm kurumlarda (tüm kurumlar totaliter değil midir zaten?) insan her zaman erken yatmak zorundadır – yatılı okullarda, manastırlarda, ailede, cezaevlerinde, hastanelerde... Kişinin istediği saatte yatma hakkını destekleyen, bu özgürlüğe onay veren hiçbir kurum tanımıyorum. Aşk (?) üzerine kurulu olan ve iki kişinin özgür iradesiyle gerçekleşen evlilik kurumunda bile, çiftler yatağa aynı saatte girmezlerse, biri daha geç yatar, geceyi daha fazla yaşarsa, sorunlar çıkmakta gecikmez. Kurum her zaman “geç” yatanı suçlar, erken yatanı değil. Avrupa feodal toplumunda tüm kent sakinleri mumlarını aynı saatte söndürmek zorundaydılar; bayramlar dışında. Düzen ve baskı güçlerinin doğal yapısı, her za-

man belirli bir uyku saatini zorunlu kılar. Bu belirli saatin erken bir saat olması da yine onların doğal yapısından kaynaklanır.

II

Tarih boyunca bize, tüm kültürlerde, karanlığın kötü güçlerle ilişkili olduğu öğretilirdi. Gece insanlarından, geceyi yaşayan, gecede yaşayan insanlardan korkmamız gerektiği anlatıldı. Oysa gündüz ve gece kişileri aslında aynı kişiler. Gün ışığı içimizdeki teslimiyetçiliği ortaya çıkarır, ama geceleri kendimizi özgür hissederiz. Düzen güçleri bizi, gecedan, özgürlükten kaçınmaya koşullandırmışlardır.

Kurumlar, ister din, ister aile, ister devlet kurumları olsun, gece insanlarına korkuyla bakarlar. Karanlıkla birlikte uyrukların denetlenmesi zorlaşır. Gece insanlarına her zaman kuşkuyla bakılır. O saatlerde ayakta olan hiç kimse hayırlı bir iş peşinde olamaz. Gündüzleri egemenliğini sürdüren kurulu düzen güçleri, varlıklarını ve baskılarını gece düşmanları bahanesiyle haklı çıkarırlar; belirsiz, soyut kavramlarla öcüymüş gibi söz edilen bu düşmanları biz hiç görmesek de.

Yöneticiler de bize hep gündüz gözüyle gösterilirler, hep gündüzlerin bir parçası olarak görünürler bize. Bir başkan, bir papaz ya da bir general, doğanın güzelliği içinde, arkasında parlayan bir güneşle canlandırılabilir, ama gecenin karanlık fonu önünde, asla.

III

Gündüz, ilerleme gibi görünen tekdüze bir süreçtir. Sabahın parlak ışıkları akşam karanlığına dönüşürken, bize bir gelişme olduğu hissini verir – belli bir yönde ilerliyormuşuz gibi bir duygu. Zamanın yapay göreceliği üzerinde nâdiren durup düşünürüz. Allah'ın her günü, aydınlığın ka-

ranlığa doğru akışı bizi önüne katıp koşturur. Ama gün boyunca, ister sabah saat on, ister öğleden sonra üç olsun, hepimiz, gündelik düzenin, düzen güçlerinin köleleriyiz. Bizi ayakta tutan, zamanın geçmesi ve gecenin sunduğu kurtuluş umududur. Çünkü, sonunda gece olacağını ve (gündüzle kıyaslarsak) dilediğimiz gibi davranma fırsatına kavuşacağımızı biliriz.

Kitaplar gece okunur. Sinema, tiyatro ve müzik gösterileri gece olur. Gece sarhoş oluruz, gece kumar oynarız.

Her şeyden arınmış, çıplak vücut geceye aittir. Vücutlar gece birbirine değer, bir araya gelir. Gün boyunca üniversitelerde bilimsel inceleme konusu olarak ele alınan, akşamüzeri dost toplantılarında sohbet konusu edilen şeyler, sonunda gecenin karanlığı içinde, gizlice yaşanır. Çıplaklık geceye özgüdür, gündüze değil. (Bunun tersi, yani var olmanın doğal gereği, yani güneşin altında çıplaklık, ancak baskının sona ermesiyle gerçekleşebilir.)

Geceleri âşık olur, birbirimize aşkımızı geceleri ilan ederiz. Gündüzler bizi mantığımızı kullanmaya, kendi hapishanemize kapanmaya zorlar. Gün boyunca baskı güçleri, aşkın özgürlüğüne karşı savaşıyor. Ama geceler bizi yeniden âşık eder, bize “seni seviyorum” dedirtir. Gündüzleri söylenen “seni seviyorum”lar geceye gönderme yapar.

IV

İş günü süresince tutsak olduğumuz gerçeğini o kadar kabullenmişizdir ki, onun dışındaki saatlerden “serbest zamanımız” diye söz ederiz. Serbest saatlerin tam tersi, hemen hepimizin işte olduğu gündüzlerdir.

Savaşlar genellikle şafak sökerken başlar. Devlet gün boyunca öldürür, infazları gerçekleştirir. Gün boyunca hayatta kalmaya, geceleri ise yaşamaya çalışırız. Gün boyunca elektrik faturalarımızı öder, arabamızı tamire götürür, alış-

veriŖe çıkar, doktora görünür, ya sevmediğimiz bir iŖe gider ya da gereksindiğimiz, ama sevmediğimiz bir iŖ ararız.

Gün boyunca, tüm grevlerimizde düzene tabi tutuluruz. Tuvalet gitmenin bile kesin sınırlamaları ve kuralları vardır. İŖyerinde, okulda, askerde... insan istediği sıklıkta tuvalet gidemez ve orada istediği kadar kalamaz. Tuvalet istediğimiz zaman gidemediğimiz gibi, kaç kez tuvalet gittiğimizin ve orada ne kadar kaldığımızın bile hesabı tutulabilir. Ayrıca insan, kurumun öngördüğü zamanlar dıŖında tuvalet gitmek isterse, bunun için izin alması gerekir. Gün boyunca istediğimiz gibi tuvalet gitme özgürlüğüne bile sahip değiliz, çünkü gündüzler bize ait değil.

Gün boyunca insanların birbiriyle gireceği iliŖkiler düzene sokulmuŖtur. Okullarda gençler, sırf aynı yaŖta oldukları için yıllar yılı aynı kiŖilerle aynı sınıflarda oturmak zorundadırlar. Sekiz yaŖındakiler altı numaralı sınıfta, on yaŖındakiler on beŖ numaralı sınıfta vb. O sınıflarda bile deėiŖmez bir oturma düzeni saėlanmıŖtır. Ancak okul günü bitip akŖam olduğunda, insan, dilediği kiŖiyle birlikte olma Ŗansına sahip olur. Askerseniz, günün büyük bölümünü, sizinle yaklaŖık olarak aynı boyda olanlarla geçirmek zorundasınız demektir. 1.65 boyundaki bir kiŖinin, 1.95 boyundaki arkadaŖıyla bir araya gelmesi, ancak akŖamları ve geceleri mümkün olabilir.

V

Sosyal sınıfların katı kuralları ancak gece bozulur. İŖiler, burjuvaların sokaklarında dolanırlar. Burjuvalar iŖi mahallelerindeki lokantalara giderler. FahiŖeler, papazlar, öğren-ciler, askerler, ev kadınları, doktorlar ve yabancılar, hepsi aynı sokakta gezinirler, bakınırlar, birbirleriyle konuŖurlar, hatta belki de sonunda seviŖirler.

Geceleri dünya, birbiriyle haŖır neŖir olmuŖ, zgr, meraklı insanların ruhuyla canlanır. Gündüzleri kaçındığımız Ŗeyler,

gece çekicilik kazanır. Gündüzlerin “rasyonel” insanı, “zevk-ü sefa peşinde koşan” insanla yer değiştirir geceleri.

Ezme eyleminin kendi özgürlüklerini de kısıtlamasına rağmen, ezenler bile geceleri daha fazla özgürlüğe sahiptirler. Kurulu düzenin yöneticileri, generaller ve krallar, şirket ve ülke başkanları, “şöhret ve servet” sahipleri de geceyi yaşarlar. Totaliter kurumlar uykudayken, uykuya yatırılmışken, onlar da yaşama özgürlüğüne kavuşurlar. Çocuklarını yatağa yatıran anne-babalar gibi, onlar da artık, her türlü seremoni ve sansürden arınmış olarak, maskesiz yüzlerini gösterme özgürlüğüne sahiptirler.

VI

Gece vakti, gündüzün telaşından, hayhuyundan eser kalmaz. Az çok huzura kavuşmuş oluruz. Şöyle bir on saat kadar, bizden istenen, beklenen bir şey olmayacaktır. Yiyeceğimizi seçmekle ya da yaratmakla işe başlarız. Gündüzleri yiyip içtiklerimiz, çoğumuz için, kurumsallaştırılmış ve standartlaştırılmıştır. Halbuki geceleri, hem ne yiyeceğimiz konusunda daha çok seçeneğimiz vardır, hem de onu dilediğimiz gibi hazırlamakta daha özgürüzdür. Ayrıca, yemeğimizi alelacele yemek zorunda da değildirizdir. Fast food dedikleri şey, gündüze egemen olan baskıcı güçlere aittir. Gündüzlerin fast food yiyicileri olarak bizler, bizi yöneten megamekanizmanın parçalarıyız. Oysa geceleri, kendi besinimizin hazırlayıcıları olarak, zamanı ve mekânı gönlümüzce düzenleyebiliriz.

VII

Gün ışığı bir tuzaktır. Işık bizi kör eder. Ama geceleri, gözlerimiz fal taşı gibi açılır. Geceleri, tüm öteki duyularımız da daha duyarlıdır, çünkü düzen güçleri o saatlerde makinelelerini kapatmış olurlar. Gece olunca sessizliği dinler, karanlı-

ğa nüfuz eder, hem bedenlerimizin hem de hayal gücümüzün dizginlerini koyveririz.

Gün boyunca duyularımızı tutsak etmeye çalışan sayısız mesajın tüketicisi olmaktan çıkarız geceleri. Baskıcı megamekanizmanın aralıksız vızıltısı durmuştur şimdi. Enerjinin kaynağı artık içimizdedir. Gece, insan zihninin çalışması için bir zemin oluşturur. Gün boyunca dikkatimizi, ışığın, renklerin, devinimin hizmetine sunarız. Neye dikkat edeceğimizi belirleyen, düzen güçleridir. Yeşil ve kırmızı ışıklar, karşıdan karşıya nasıl geçeceğimizi bile düzene koyar. Gündüzleri biz, yaşamın büyüünün, kelebeğin çarpıcı renk ve biçim dokusunun gözlemcileriyiz olsa olsa. Gün boyunca dikkatimizi, gözlemin hizmetine sokarız. Gündüzleri uydusuyuzdur dışımızda olup bitenin.

VIII

Gece, uyku zamanı olduğu gibi, düş görme zamanıdır da. Gördüklerimizi, işittiklerimizi, kokladıklarımızı ve düşündüklerimizi sınırlayan diller, formlar, davranış biçimleri ve algısal paradigmlar, kendine özgü bir biçimi ve dili olan düşlerin yapısına aykırıdır. Düşlerde renkler, görüntüler, insanlar, duygular ve düşünceler özgürce birbirine karışır ve benzersiz bileşimler yaratırlar. Öylesine özgürdür ki düşler, onları söze dökmekte güçlük çekeriz – insan zihnini gün boyunca biçimlendiren o katı yapılar düşlerimizi dillendirmeye yetmez, hatta engel olur.

Uyuyamayan, uykusuzluk hastalığı çeken kişiler, karanlığın getirdiği sınırsız özgürlük ve gerçeklikle baş edemeyen kişilerdir aynı zamanda. Bu insanlar, gün boyunca, her şeyi izlemekle oyalanırlar. Oysa gece artık izlenecek bir şey yoktur. Sadece, yaşamın o belirgin sesi duyulur içten içe. Gündüzden soyutlanıp, kurtulmuş olan anlamsızlık, artık saklı değildir. Hayatta olma bilinci kendini daha güçlü bir şekilde

hissettirir geceleri, ölümün varlığı da öyle. “Yaşamın anlamı” gece duyumsanır ve sorgulanır. Kimse bunu öğle yemeği sırasında tartışmaz. Yaşam, gecenin konusudur.

15 Ekim 1986, Marburg

ÖZGÜRLÜK CEHENNEMDİR

II

“Şeytan: Cehennemde egemenlik

Yeğdir

Cennette uşaklığa”

John Milton

I

Her şeyin zihnimde yerli yerine oturması, Toledo'daki katedrali ziyaret ettiğim sırada oldu. Richard Crosfield beni sıraların oraya götürdü ve oturacak yerlerin altına bakmamı söyledi. Altmış kadar sıra vardı. Oturacak yerler katlanmış olduğundan, altları görülebiliyordu. Sandalyelerin altlarında çeşitli cehennem tasvirleri vardı. Sanatçı(lar), hayal güçlerinin dizginlerini kapıp koyvermişlerdi. Çeşitli dekorların içinde, binbir türlü canavar ve garip suratlı çörten göze çarpıyordu. Oturacak yerlerin arkalıklarına ise azizlerin kabartmaları yapılmış, onların üstünde de Kutsal Kitap'ta geçen çeşitli olaylar resmedilmişti. Hepsinin üstünde ise, Baki-re Meryem ile Kutsal Oğlu yer alıyordu. Sandalyelerin üzerindeki cehennemle ilgisi olmayan tasvirler, dünyanın her yanındaki kiliselerde ve tablolarla görülebilir. Ustanın mahareti ve üslubu değişiklik gösterir belki, ama tasvir edilenler hep aynıdır. Kilisenin egemenliğine, hiyerarşisine ve katı inançlarına boyun eğmek zorunda olan sanatçı için, kendi dünyasını yansıtmaya olanağı yok gibidir. O, bir yaratıcı ola-

rak gücünü ancak cehennemde gösterebilir. Kutsal figür ve sahneleri resmederken kendini sınırlar; cehennemi çizerken ise sınırsızdır, özgürdür, düzenin duvarları yoktur.

Yalnız ressamı, sanatçıyı değil, bizleri, yani seyircileri de en çok büyüleyen şey cennet değil, cehennemdir. Bunun için, Bosch'un Prado'daki *triptych*'ini (üç kanatlı resmini) hatırlamak yeterli. Her gün onun önünde toplanan kalabalık, cehennemi seyretmek için itişip kakışır. Cennetin sıkıcı tekdüzeliğini seyretmeye meraklı olanlarsa pek azdır. Müze ziyaretçileri cennete şöyle bir göz atar, pek çoğu da ona bakmaz bile.

İlk insan ve ilk peygamber Adem, günah işlemeyi cennette yaşamaya yeğlemiştir; yaşamın değişkenliğini, sıkıcı tekdüzeliğe yeğ tutmuştur. İnsan imgeleminde cennet, hiçbir zaman çok ilginç bir yer olmadı. Hayal gücümüzü harekete geçirmede, geçiremez de. Dante'nin *İlahi Komedya*'sında, *Inferno*'da (Cehennem'de) ve bir dereceye kadar *Arafta*, hayal gücümüz sınırsızca çalışır, hayal kurmanın sonsuz özgürlüğünü tadarız. Öte yandan, Dante'nin Cennet'i alabildiğine sıkıcı bir yerdir. Öylesine sıkıcıdır ki, okumuş olanların pek azı onu anımsar.

Kilise ya da kilisenin hâimleri tarafından görevlendirilen ortaçağ sanatçısı şanslıydı, çünkü "asri zamanlar"ın totalitarizmi, cehennemi modern yaşamımızdan kaldırmıştır.

II

Cennete giriş, başkalarının yargılarına bağlıdır. Cennetle olan ilişkimiz, yargılayanların ve yönetenlerin dayattığı bir hiyerarşiye tabidir. Halbuki kişi ile cehennem arasında kimse yoktur. Gözüne girmeye çalışacağımız, (kendimiz de dahil) yalan söyleyeceğimiz, lütfunu kazanmak için çırpınacağımız ya da adakta bulunacağımız kimse yoktur arada. Bağışsız kişi, kendisine cennette ayrılacak bir yere tenezzül

etmez. İnsanın yargılanmayı reddetmesi, onun kibirli biri olduğu anlamına da gelmez. Asıl kibirlilik, yargılamaktır. Cehennem, sadece yargılayanlar ve yargılanmayı kabul edenler için kötüdür. Cennetin ve onu meşrulaştıranların tersine, cehennem, özgür ruhun meskenidir.

III

Günümüz hükümetleri, partileri ve ideolojileri, cenneti yeryüzünde kurmak iddiasındalar – cehennemsiz bir cenneti. İçinde yaşadığımız düzenden, cehennemi ve ölümü anımsatan her şey kaldırıldı. Onlardan çok seyrek söz ediyoruz. Mezarlıklar köy meydanına ya da şehir merkezine yakın olacak yerde, gitgide daha sapa yerlere kuruluyor.

Dinin egemen olduğu günlerde cehennem ve işkencenin gizli saklı bir yanı yoktu. Oysa bugün, hükümet terörü ve infazlar kamuoyundan gizleniyor. Bugün, yeryüzündeki cehennem sansüre tabi. Tabu sayılıyor.

Şimdilerde yaşamın amacı, zengin olmak ve sonsuza kadar yaşamak. İdeal ölüm, ani ölüm.

Ölümden sonraki yaşama duyulan ilginin yerini, ölümsüzlük arzusu almış. Türümüz, ömürlerin uzamasıyla övünüyor. Herkes genç görünmeye, genç yaşamaya çalışıyor. Bize daha az iş ve daha çok eğlence vaat ediliyor. Robotlar hepimizin köle sahibi olmasını sağlayacak. Aylaklık edeceğimiz, sürekli tüketeceğimiz zaman hiç durmadan, hiç durmadan artacak. Öyle umuyoruz.

Bu elbette meydan okumasız, heyecansız, inisiyatifsiz, ilgi çekici hiçbir yanı olmayan bir cennet. Ellerimizin arasından kayıp gideni duyumsamak mümkün değil – her geçen gün bir öncekinin eşi.

Cennet totaliterdir, çünkü vatandaşlara sunulmak istenen yeryüzü cenneti, hükümetlerin kendi tasarımıdır. Bu cennetin nasıl bir şey olacağı, uzmanlar ve politikacılar tarafından

kararlaştırılır. Yönetenlerin cennet kavramı onların gözünde öylesine eksiksiz, öylesine mükemmeldir ki, cehennem sözünü bile edilmez. Cennete alternatif olacak bir cehennem yoktur ortada. Hükümetlerin yanılgıya düşmüş, her şeyi doğru düşünememiş, kibirlerine yenilip günah işlemiş olmaları diye bir olasılık yoktur. Olsa olsa, siyasal partiler arasında seçim yapma şansımız vardır, sözüm ona.

VI

Cehennem, yönetici sınıflara ve partilere karşı en önemli meydan okuma, onlara karşı en büyük tehdittir. Onların da yanılabilmesini, kendilerinden daha büyük güçler tarafından cezalandırılabilmesini imâ eden bir tehlikedir cehennem. Cehennem düşüncesi halka ilahi adalet düşüncesini, çektiklerinin karşılıksız kalmayacağını telkin eder.

Cehennem kavramının kaldırılmasıyla, ezilenler, kendilerini ezenleri orada hayal etme özgürlüğünden yoksun bırakılmış oluyorlar. Bu durumda yöneticilerin maruz kaldığı yegâne tehlike, kendi skandallarının ya da teröristlerin kurbanı olmaktır.

Yöneticiler, yirminci yüzyıl bilincinden cehennem düşüncesini silmek için kitle iletişim araçlarını kullandılar. Mahkûm edildiğimiz bu güçsüzlük içinde, ezilenlere bir zamanlar avuntu kaynağı olmuş ikonlardan bile yoksunuz artık.

Yeryüzünde cennet kurma iddiasında olan çağımızın totaliter rejimleri, cehennemi yok ettiler. Öteki kavramını – yaşam ötesi kavramını yok ettiler. Ölüm ve cehennem, günlük bilincimizden, mümkün olduğu oranda uzaklaştırıldı.

Cehennemi ortadan kaldırmakla, günümüz yöneticileri, totaliter güçlerinin doruğuna erişmiş sayılırlar. Ölüm ve cehennem yeniden doğrulanmadıkça, yeryüzündeki cennete manevi bir alternatif kazandırılmadıkça, totaliter güçler giderek kuvvetlenecektir.

Günümüzde cehennem kendilerine inananların, cennet ise paralı askerlerin mekânıdır.

16 Ekim 1986, Marburg

SÖZCÜK MAHPUSLARI

III

“Bundan dolayı onun adına Bâbil denildi;
çünkü Rab bütün dünyanın
dilini orada karıştırdı;
ve Rab onları bütün yeryüzü üzerine oradan dağıttı.”
Eski Ahit

I

Başlangıçta söz vardı. Ve söz Tanrı'ya, peygamberlere aitti. Söz, yaratanındı. Zamanla söze başkaları da ortak oldu. Ticaret ve teknoloji bu süreci hızlandırdı. Matbaa, yerel dillerin kullanımı, genel eğitim ve sonunda radyo, telefon vs. herkesi söze ortak etti. Hepimiz söze ve onun aracılığıyla dünyaya sahip olduk. Dünyaya sahip olma çabamızla onu bir bütün olmaktan çıkarıp kısırlaştırdık, kendi sözcüklerimizin içine hapsettik. Hükmeden artık biziz. Söz bizim!

II

Sözcükler sayesinde, yalnız nesneleri değil, kavramlar ve duyguları da sıkı sıkıya egemenliğimize alıyoruz. Sözcükler, deneyimlerimize sahip olmanın ya da sahip olmaya çalışmanın bir yolu. Belki de deneyimleri belleğimize depolamanın, sınıflandırmanın, deneyimleri belleğe bağlamanın en kolay yolu. Bir kez depoladıktan sonra, tıpkı banka hesabımızdan para çeker gibi, gerektiği zaman çıkarıp kullanıyoruz onları. Gel gelelim, paranın değeri zamanla nasıl değişti-

yorsa, sözcüklerle ilintili dünya da öyle değişiyor. Bağlamla birlikte içerik de değişime uğruyor. “Aynı” sözcük, bugünden yarına hiçbir zaman tıpatıp aynı değil. Sözcüğü kuşatan zaman ve mekân da öyle.

Sözcükler, nesnelerin ve duyguların dünyasına bir düzen, bir standardizasyon getirir. Bu, ne maddi ne de manevi dünyada var olan bir standardizasyondur. Sözcükler, karşılıklı, birbirine bağımlı bir yaşamı desteklemek amacıyla iletişimi kolaylaştırmak için yarattığımız yapay kurgulardır. Sözcükler, ihtiyaç gereği, her şeyi alelade, basit imgelere, kavramlara ve kalıplara indirger. Doğayı ve toplumu sahiplenme, düzenleme ve denetleme yolundaki kendi kendimize belirlediğimiz kader-hedefe doğru ancak böylelikle ilerleyebiliriz. Dilin gelişimi, araçların, uzmanlaşmanın ve işbölümünün gelişmesiyle bağlantılı olduğu için dil de bu amaca hizmet etmiştir.

III

Birbirimizi anlayamayacağız korkusuyla, sözcükleri gereğinden çok fazla kullanıyoruz. Konuşmamanın, iletişim kurmayı reddetme anlamına çekilmesinden, kabalık olarak görülmesinden korkuyoruz. Ayrıca, çok fazla konuşuyoruz. Sessizlik bizi ürkütüyor. Sessizliği denetleyemiyoruz. Oysa sessizlikte, sezinlediğimiz ama tanımadığımız dürtülerin, özgürlüğün ve gelişigüzelliğin son noktası saklıdır. Sözcükleri kullanmakla, sessiz dünyaya kendi düzenimizi zorla kabul ettirmiş oluruz. Kendimizi güvende hissederiz. Sözcük kullanmamız, etrafı izleme, bilinmeyen sorgulama, sözlü tanıma haritası olmayan şeyleri sözcüklerle kodlama eğilimimizden doğan bir gücün işaretidir. Sözcükleri kullanmakla, çevremizdeki şeylere sahip oluruz. Sahip olunca da kendimizi güçlü, her şeyi denetleyen bir konumda hissederiz. Aymazlığımızın doruğu da budur işte. Başını kuma gö-

men devekuşundan farksız bir durum. Birer ikame olan sözcükler, kendimizi yaşama bırakmaktan alıkoyar, deneyimlerimizin önüne geçer. Sözcükler bizi kör eder. Tüm duygularımızı ve düşüncelerimizi birer sözcüğün içine sıkıştırma yolundaki baskın faaliyet, duyularımız aracılığıyla ulaşacağımız kavrayışı engeller, önünü keser. Böylece duyular, sözcüklere bir yardımcı olarak kullanılır yalnızca. Yalnızca sözcüğün anlamını zenginleştirmek için kullanırız onları. Buna karşılık, sözcüklerin, duyuların toplam deneyimini zenginleştirmek için kullanıldığı pek nadirdir. Konuşma diline öyle alışmışız ki, arabayı atın önüne koyuyoruz. Yapay kategoriler, yaşam deneyimlerinin yerini almış durumda. Tüm duyularımızın toplamından da yoğun kavramlar, her nasılsa, sözcüklere teslim ediliyor. Türümüzün en karmaşık ve en zengin deneyimlerinden biri olan aşkta örneğin, “seni seviyorum” sözcükleri, bakıştan, temastan, kokudan ve aşkı ifade eden çeşitli seslerden çok daha büyük önem kazanmıştır. Duyularımızın ortak yaşanmışlığı aracılığıyla aşkı paylaşmaktansa, ona sözcüklerle sahip çıkmaya çalışıyoruz. Her aşk farklı olduğuna göre (farklı kokular, farklı dokunma biçimleri, farklı psikolojik roller), her aşkta, paylaşılan sözcükler de farklı olur, diye düşünüyor insan. Ama, hayır! Kalıp sözcükler, yaşadıklarımızdan daha önemli. Ve “seni seviyorum” tümcesindeki totaliter sahiplenme, tüm aşk deneyimlerini standartlaştırıyor. Aşkı nicelleştiriyor. Bu tümceyi, aşkı aritmetiğe dökmek için kullanıyoruz: “Ben, üç kere âşık oldum.”

Aşkın söz aracılığıyla sahiplenilmesi ve nicelleştirilmesi, aşkın çok renkli ve çok dilli olduğu yaşanmışlığına aykırıdır; onun insandan insana ve deneyimden deneyime değiştiği gerçeğine ters düşer.

Sözcükler, aşkı, birbirini dışlayan kategorilere sokar zorla. “Kimi seviyorsun, onu mu, yoksa beni mi?” gibi bir tüm-

ceyle, bir aşk durumunun ille de doğrulanması, sınıflandırılması gerektiği için ne çok insan acı çeker, çıldırır, intihar eder ya da başkalarına acı çektirir. Mutlaka birinden biri olmalıdır çünkü. Biri varsa, diğeri olamaz. Sırf, söz paradigmasının tutsağı olduğumuz için. Aşkın karşılığı olarak sekiz, on, on beş sözcük olsaydı keşke. Daha az kıskanıp daha az sahiplensek, standartlaştırmanın kısırlaştırıcı baskısına yüz çevirip, benzersizliğe daha çok değer verseydik. Dikey hiyerarşiyi boşlasaydık. Peki, ya aşkın karşılığı olan hiçbir sözcük olmasaydı? O zaman aşk olmayacak mıydı yani? Aşk duyulmayacak mıydı o zaman? Aşk, sözden önce de vardı.

IV

Çocuk, doğduğu andan itibaren, düzenin dilini kullanmakta ne kadar eğitilirse, yaşamla olan ilişkisinde kendisini kısıkırak bağlayacak bir “deli gömleği” sırtına o ölçüde yapışacak demektir. Çocuğun giderek kendini sözcüklere –soyutlama ve genellemelere– teslim etmesiyle, beynin ayırt etme, her şeyi gerek tekil olarak, gerekse özel nitelikleri ve karakteristikleri temelinde birbiriyle ilişki içinde görme yönündeki sınırsız kapasitesi de kısıtlanır. Daha başka soyutlama ve genelleme biçimlerinin bize sunduğu sonsuz olasılıklara rağmen, uygarlığımızın kendine özgü gelişimi, ve bir dereceye kadar, evrimimizin akışı, bizi ancak tek tip bir soyutlamaya, dille sınırlanmış bir soyutlama biçimine mahkûm ediyor.

Bireyin oluş tarihi evrim tarihini yeniden özetliyor. Tek bir bireyin büyümesinde, evrimin tüm aşamaları tekrarlanıyor. Hepimizin önce yürümeyi, sonra yüzmeyi öğrenmesi, kültürel bir kaza sayılır. Çünkü doğamızda bunun tersi doğrudur: Hepimiz, yürümeyi öğrenmeden önce yüzmeyi öğrenebiliriz. Uygarlığımızın doğaya empoze ettiği düzen başka

türlü olsaydı, yani karaya bağımlı bir uygarlık yerine daha dengeli bir su/kara uygarlığı olsaydık, çevredeki farklılıklara karşı bilinçli duyarlılığımız başka başka yollardan gelişecekti; tabii ki, dilimiz de buna uygun bir gelişme izleyecekti. Dilimiz, doğayla kurduğumuz belirli ilişkilerle sınırlı. Oysa gördüklerimizi algılama yeteneğimiz, dilin bizi içine hapsettiği küçük ve sınırlı dünyadan çok daha zengin. Sözcüklerden, sözcüklerin abartılmış egemenliğinden ötürü, deneyimlerimizi bilinçli olarak sınırlandırıyoruz. Daha az görüyor, daha az işitiyor, kokluyor, dokunuyor ve daha az tat alıyoruz. Birçok deneyimi es geçiyoruz. Yaşama daha az dikkat ediyor, kendi basitleşmelerimizle özel soyutlamalarımıza çok daha büyük dikkat gösteriyoruz. Sonsuz çeşitlilikteki deneyim olasılıkları bir yanda dururken, gerçekten yaşayabildiğimiz tek tük şeyleri de hemen sözcüklerle kodlayıp standartlaştırıyoruz.

V

Dünyayı duyumsamamızı daha da sınırlayan yeni bir tehlike de şu: Sözde gelişmiş toplumlarda, iletişimi kolaylaştırarak üretim verimini artırma ve çabuk kâr sağlama uğruna, daha çok değil, daha az sözcük kullanılıyor. Kısaltmalar, daha kısa ve daha işlevsel tümceler, duygu ve kavramdan yoksun daha işlevsel sözcükler kullanılıyor. Dil giderek, bir bilgisayar dilinin basit biçimine dönüşüyor. Konuşulan dil giderek, gerek insan, gerek makine tarafından uygulanabilecek bir dizi talimat haline geliyor. Elbette, teknolojideki gelişmeye ve üretim ilişkilerindeki değişikliklere uygun olarak yeni sözcükler üreteceğiz. Bu bağlamda, dil gelişiyor. Ama bu, üretimde artış olmadan, daha çok kâr sağlama anlamında bir gelişme. Sözcükler, bu anlamda, emperyalizmin yeni ele geçirdiği toprakların üzerine diktiği fetih bayraklarından farksız. Uzayın sonsuzluklarına doğru açıldığımız yeni çev-

reyi çarçabuk belirliyor ve düzenliyorlar. Bu da insan zihnini, kuşaklar boyunca sürecektir standart bir düzene sokuyor. Dünya ve evren değişiyor, sözcükler değişmiyor. Zihinsel paradigma, her zaman en son değişen şey olarak giderek gerisinde kalıyor yaşantımızın.

VI

Suskunluk, duyuların yoğunlaşmasına yol açar – insanlar arasındaki sessizlik, iletişimin çoğalmasında sağlar. Çünkü sessizliğin içinde, ikimizden ya da üçümüzden daha büyük olan bir şeyi paylaşıyoruz. Sessizlik, duyularla algılananların tümünün doruk noktasıdır. Söylenen sözcük, sessizliğe yapılmış bir müdahale, bütünlüğe yapılmış bir tecavüzdür. Sözcükler toplam deneyimimizin küçücük bir bölümünü bulandırır, farklılaştırır, sınıflandırır ve en sonunda onu yeni baştan düzenler. Bu, durgun suya bir taş atıp oluşan halkalar yüzünden suyu eskisi kadar açık seçik görememeye benzer. Bu bağlamda sözcük, taşın kendisidir.

Konuşulan söz totaliterdir. Buyurur. Sahiplenir. Öteki sözleri dışarıda bırakır. Ağzımızdan çıktığı anda, hiyerarşik bir ilişki yaratır: Bir konuşan, bir de dinleyen vardır. Söz alışverişine dayanan tüm ilişkilerde, birinin ötekine egemen olma durumu vardır. Konuşulan söz, bizzat konuşma eylemi, insanın insana hükmettiği düzenin çok önemli, ayrılmaz bir parçasıdır. Sözcükler, insanların denetlenmesi ve birbirlerini denetlemeleri için şarttır. Sessizliği ilk kimin bozacağını belirleyen hiyerarşik düzenler vardır. Sessizliği ilk bozan, çoğunlukla, hâkim durumdaki kişidir: “Sana söz verilmeden konuşma!” Karşılıklı konuşma sürecinde, konuşma sırasını, yani hâkim rolü ele geçirmek için, çoğu zaman bir yarışma başlar. “Haklısın”, “anlıyorum” sözcükleri, görüş birliğini doğrulamaktan çok, konuşmayı kesmek ve sözü devralmak için kullanılır. Konuşmadaki güç ilişkisi, top-

lumsal sınıf, yaş ve cinsiyet farklılıklarını yansıtır. Konuşma eylemi, bütün bu ilişkilerdeki hükmetme-boyun eğme düzenini güçlendirir. Sömürülen, ezilen kişi, eşitlik sağlamaya çabalarken aynı ilişkiye öykünür, ezenin sözlerini kullanarak onun pozisyonuna sahip çıkmaya uğraşır ve böylece, biçimsel olarak, ezenin yerine geçer.

İnsanı şaşırtan, hayrete düşüren, tedirgin eden şey sessizliktir. Düzenlenmemiş olan şey, sessizliktir. Tehlikeli ve bilinmeyen olasılıklar vaat eden şey, yine sessizliktir. Hayal gücümüzü zenginleştiren, sessizliktir. Deneyimleri sözcüklere dökmek, o deneyimlerden bir şeyler alıp götürür. Daha az sözcük kullanmak iletişim kuramadığımızı, birbirimizi daha az anladığımızı göstermez ille de. Daha ziyade, dilin “dışlama” eylemiyle tezat oluşturan bir paylaşma sürecidir bu. Sessizlikte daha çok şey izleyebiliriz. Sessizlikte geçmiş, bugünü ve geleceği görürüz. Konuşma sırasında, her şeyi zaman içine ve genellikle de içinde bulunduğumuz ana oturturuz. Konuşmak, “geçici bir ölümsüzlük” peşinde boşu boşuna koşturmadır. “Ben varım” çığlığıdır bu. Sessizlik, zamanla ve sonsuzlukla olan ilişkimizin bilincidir. Aynı zamanda hem sonsuzluktur, hem de bir toz zerreciği. Sessizlik çok boyutlu, çok duyumludur. Konuşma, kategorik ve buyurucu üslubuyla, beş duyumuzun ancak bazı deneyimlerini aktarabilir. Sessizlik ise beş duyumuzla algıladıklarımızın toplamıdır, hatta bundan da fazlasıdır. Sessizlik, olanca acimizle söze dökmeye çabaladığımız bir şeyi, “duyum-ötesi algılama” diyebileceğimiz durumu da içine alır.

Sözler, hayatta ölçülemeyen ya da kıyaslanamayan kavramları belirler ister istemez. “Daha az ve daha çok özgürlük”, “güzel, daha güzel, en güzel”. Hayır! Belki “hızlı, daha hızlı”, ama “en hızlı” ya da “en güzel” asla olamaz.

VII

Konuşmak da bir deneyim biçimidir. Ama ille de sessizliğin yerini tutması gerekmez. Sözler gereklidir, ama bir düzen duygusu vermek için değil. Sessizlik sözlerin yokluğu demek değildir. Doldurulması gereken bir boşluk değildir o. Sessizlik sözcüğü bile yanlış. Ozanlar, sessizliğin seslerine kulak verirler. Sözcükler, deneyimleri artırmak içindir, onları sınırlamak için değil. Bu, bizi kısıtlayan daha az söz dizimi ve semantik, daha çok “sebze salatası” denilen şizofrenik konuşma demektir. Biz birbirimizin deneyimlerini genişletme yoluyla anlaşacağız. Algılarımızı, standartlaştırılmış sözlerle aynı ortak öğelere indirgeyerek değil. “Merhaba” demenin, “seni seviyorum” demenin birden fazla yolu var; “özgürlük” demenin ise hiçbir yolu yok. Çok boyutlu, çok duyumlu deneyimimizi tek bir sözcüğe indirgediğimiz anda, bizi çevreleyen sonsuz zenginliği bozmuş, insanoğlunun hayal gücünü iğdiş etmiş ve totaliter bir düzeni zorla kabul ettirmiş oluyoruz.

Dünyayı sözcüklerle tutsak ettik. Bu süreçte biz de, kendi sözcüklerimizin tutsağı olduk.

25 Ekim 1986, Marburg

20. YÜZYIL DELİLERİ
ARTIK ÖZGÜR DEĞİLLER
IV

MAIN STREET
FANTASYLAND
ADVENTURELAND
FRONTIERLAND

“Hiç şüphesiz kader, seni hastalığından kurtarmayı benden daha kolay yapacaktır. Ama, senin histerik acılarını ikimizin ortak bir umutsuzluğuna dönüştürebilirim, bu işten kazançlı çıktığına sen de kendini inandırabileceksin.”

Sigmund Freud

I

Yirminci yüzyılda, çılgınlığın bile standartlaştırıldığına tanık olduk. Tanımı gereği norm dışı diye ele aldığımız delileri bile kendimize benzettik. Deli dediğimiz insanların da herkes gibi tedavi olanaklarına ulaşmak için bin türlü bürokratik işleme uyması ve profesyonel şifacıların ücretini karşılaması bekleniyor. Delilik, günümüzün gelişen totaliter devletin bir parçası. Neyin delilik sayılacağını, devlet tarafından tedavi ruhsatı verilen resmî şifacılar, psikiyatristler belirliyor. Deliler, deliliklerinin özgürlüğünü yitiriyor.

II

Gerçeğe benzersiz bir bakış açısından bakmak, deliliğin doruk noktasını oluşturur. Olgular arasındaki ilişkilere kökten farklı bir bakış açısidir bu. Gerçi, Shakespeare’in dediği gibi, delirmenin bir yöntemi olabilir belki, ama her delinin yöntemi bambaşkadır. Anarşistler bile ortaklaşa kabul ettikleri kara bir bayrağın çevresinde toplanırlar. Ortak amaçları, kuralları ve simgeleri vardır. Oysa deliler için öyle mi-

dir? Her biri kendi havasından çalar; istediği zaman değiştirir bu havayı ve yine de kendine özgü yolunu izlemeye devam eder. Psikiyatri işte bunu, özgürlüklerin bu doruk noktasını, elimizden almıştır. Oysa ortaçağda, delilerin, toplumdaki en üstün gücün –Tanrı’nın– bile artık etkileyemediği başka güçlerin etkisi altında olduğuna inanılırdı. Açıkça söylenemiyordu ama, delilik, kurulu düzen hiyerarşisi içinde en büyük güce eşit bir güç sayılıyordu. Ne var ki aydınlanma çağından, sanayi devrimi ve pozitivizmden sonra delilik, soğuk algınlığıyla, apandisit iltihaplanmasıyla, kızamıkla aynı kategoriye yerleştirildi – herhangi bir uzman tarafından tedavi edilebilecek bir hastalığa dönüştü. Delilerin Ortaçağ Avrupası’ndaki azametinden ne büyük bir uzaklaşma! O zamanlar, deliliğin üstesinden gelmek için kilisenin en yüksek otoritesine, engizisyonunda en dindar ve en saygın üyelerinin yardımına gereksinme duyuluyordu. Deliliğin üstesinden gelememek, Tanrı’nın zayıflığını kabul etmek demektir. Ortaçağda, en yüksek otoritenin yetkisi, delilerden nedamet getirmelerini istemeye ya da cennetten kovulan bir melek olan Şeytan’ın etkisi altına girmiş olduklarını itiraf ettirmeye kadar varabiliyordu ancak. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda deliler tımarhanelerde tutuluyorlardı. Yirminci yüzyılda deliler dize getirildi. İyice ilaçlandırılıp toplumun kıyısına itilmiş, istenmeyen varlıklardan başka bir şey değiller artık.

III

Delilik, artık devlete karşı bir tehdit oluşturmayan sıradan bir hastalık mertebesine indirgenmiştir. Deliliğin bireyselliğini ve hayal gücünü yitirmesiyle birlikte devlet daha da totaliter olmuştur. Delilik, devlet otoritesi altına girdiği oranda özgürlüğünü yitirmiştir. Devlet, deliliği bir hastalık olarak tanımlamak ve akıl sağlığı eğitimi yoluyla engellemek suretiy-

le onu iğdiş etmiş; deliliği tanımlama ve sınıflandırma yoluyla onu standartlaştırmıştır. Deliliğin resmî tanımlayıcısı olan Amerikan Psikiyatri Derneği (APA), görüşleri hemen hemen tüm ülkeleri etkilediği için, Delilik Krallığı'nı yönetimi altına almıştır. Bu dernek, "İyi bir general, verdiği komutlara uyulacağını önceden bilen generaldir" özdeyişini uygulamaktadır bir anlamda. Böylece, Amerikan Psikiyatri Derneği, tüm potansiyel muhalefet kaynaklarının önünde gitmiş oluyor. Örneğin, bundan elli yıl önce olduğu gibi, kadınların zekâ düzeyinin erkeklerinkinden düşük olduğu inancını taşıyorlar artık. Ona gücünü kazandıran bilim ya da bilgi değil, budur işte. Bu değişim kaçınılmazdı, çünkü kadınlar oy kullanma hakkını kazanmışlardı. Akıl sağlığı camiası, olası muhalefet güçlerini her zaman ustaca sezip iktidarını sürdürmesini sağlayacak değişikliği yapmıştır.

Aynı şekilde, eşcinselliği bir akıl hastalığı olmaktan çıkarma kararı da 1970'lerde, APA tarafından verilmiştir. Psikoloji ders kitaplarında ve psikologların eğitim programlarında yıllardır anormal olarak tanımlanan bir davranış ve kişilik biçimi, bir çırpıda anormal sayılmaktan çıkmıştı. Neden? Bu değişimi mazur gösterecek "bilimsel" bir tartışma olmamıştı. Aslına bakılırsa, eşcinsellik önceleri bir akıl hastalığı, davranış bozukluğu olarak sınıflandırıldığı zaman da bir bilimsel tartışma olmamıştı. Kararın değişmesini sağlayan, eşcinsel hareketinin gelişmesi, siyasi gücünün giderek artması olmuştur.

Muhalefetin potansiyel bir politik güce sahip olduğu tüm vakalarda, kurulu düzen, akıl sağlığı konusundaki ölçütlerini değiştirmiştir. Bu tür bir esneklik ona daha da büyük bir siyasal güç sağlamıştır. Onlar, deliliğin mührünü tekellerinde tutmakla kalmıyorlar, aynı zamanda, kadınlar ve eşcinseller konularında olduğu gibi, her asimilasyon vakasıyla, taraftarlarının ve destekçilerinin sayısını artırıyorlar. Böylece, her

zaferden sonra, önceleri marjinal olanlar (örneğin kadınlar ve eşcinseller) konusunda bu kuruluşun inandırıcılığı artıyor ve diğer marjinalleri (şizofrenleri, yoksulları, etnik azınlıkları, sanatçıları, barış yanlılarını) ezme gücü de artmış oluyor. Bu marjinaler ve militanlar da kendi paylarına, kuruluşun deliliği belirleme sultasını sorgulamak yerine, kendilerinden öncekilerin yolunu izliyor ve bundan böyle deli kabul edilmemeleri için onlara başvuruyorlar. Bu eylemleri ise kuruma güç ve hatta inandırıcılık kazandırıyor.

IV

Ezilenler arasında en az delilerle ilgileniriz.

1960'larda Vietnam, 1930'larda kadınlara oy hakkı hareketi, ABD'de ve Güney Afrika'da zenci hareketleri, eşcinsel hareketler, anti-nükleer akımlar ve benzeri tüm hareketler, doğrudan ilişkisi olmayanlar tarafından bile, dünyanın dört bir yanında coşkulu bir destek görmüştür. Üstelik bunların hepsi, aydınlar arasında da revaçtaydı. Ne var ki, deliler genellikle "sahipsiz" kalmışlardır. Neden?

Çok basit. Hepimiz delilerden korkarız da ondan. Oysa onların herhangi bir insandan daha zararlı, daha tehlikeli olabileceğini kanıtlayan ne tek bir araştırma vardır, ne de bu doğrultuda istatistiksel veriler. Deliler bizi tedirgin ederler. Ayrıca nasıl bir çağrıda bulunacağımızı bilemeyiz. "Amerika, Vietnam'dan defol!", "İrk ayrımına hayır". Gayet iyi. Peki ama, deli dediklerimiz için talebimiz ne?

En temel çağrı, "delileri" en fazla ezilen grup haline getiren yasal kısıtlamaları ortadan kaldırmak. Halbuki onların temel insan haklarından yararlanmasına ya da yararlanmamasına karar verenler, adalet mekanizmaları bile değil, bizzat onları baskı altında tutan psikiyatristlerdir. Sözüm ona hastanın yararına diye, psikiyatrist onun konuşma özgürlüğünü, seyahat özgürlüğünü ve örgütlenme özgürlüğünü kısıt-

sıtlama yetkisine sahiptir. Akıl hastanesindeki hastalar, çoğu zaman, psikiyatristin açık izni olmadan bir telefon bile edemezler. Halk yığınlarının bulunduğu akıl hastanelerinde, hastaların çoğu psikiyatristin bir yığın domates fidesini inceler gibi çıktığı ekspres vizitlerinin dışında, onu tanımaz bile. Hastaların bazıları yıllarca koğuşlarından dışarı çıkarılmaz; çoğu güneşin yüzünü bile göremez. Mektup yazmaya ve almaya izinleri var mıdır? Ziyaretçiler ne zaman gelebilir? Hatta gelebilir mi? Bütün bunlar psikiyatrist tarafından belirlenir. Bu tür kararlar, hastanelerin personel kıtlığı çekmesi yüzünden genellikle toptan verilen kararlardır. Hastaların durumunu tek tek, bireysel ölçekte ele almak şöyle dursun (halbuki psikiyatrinin temeli, varlık gerekçesi ve tedavi modeli budur), psikiyatrist, sorumluluğu altındaki hasta sayısından bile haberdar olmayabilir.

Psikiyatri, bir baskı aracıdır. Szass, Laing ve Foucault gibi bilimadamları bu konuyu ele almışlardır. Yalnız çok basit iki örnekle yetineceğim burada; biri ABD'den, öbürü de Sovyetler Birliği'nden.

ABD: On iki yaşlarında bir erkek çocuk bölge polisi tarafından bir psikoloji kliniğine havale edilir. Nedeni: Yoksul ailesiyle birlikte ormanda bir evde oturmakta olan çocuk, bisiklet ruhsatı olmadığından polis tarafından uyarılmıştır. Bu olayın geçtiği New Hampshire yasalarına göre, tüm bisikletlerin poliste kayıtlı olması, ayrıca bisikletler için ücret karşılığında bir plaka alınması gerekmektedir. Çocuğun ailesi yoksuldur, kendisi de bisiklete sadece evinin yakınında binmektedir. Aile bu parayı ödeyemediği için, polis, iki uyarıdan sonra, çocuğu psikoloji kliniğine havale eder. Psikoloji kliniği ile bisikletler için geçerli ruhsat yasalarına uymak arasında ne ilişki var? Devlet, itaat etmeyenleri uygun gördüğü biçimde dışlama yoluyla, yönetim yetkisini yeniden kanıtlamaktadır.

Sovyetler Birliği: 1968'deki Prag Baharı'ndan bir süre sonra, Moskova'daki Kızıl Meydan'da, ellerinde mendil kadar Çekoslovak bayraklarıyla toplanan birkaç Sovyet vatandaşı, polis tarafından yakalanır ve bir akıl hastanesine gönderilir. Neden? Sovyet devletinin gücünü Moskova'nın ortasında, uluorta eleştiren hiç kimsenin akli başında olamaz.

Aklıl hastanelerindeki delilerin özgürlüğü ve kamusal hakları uğruna pek kimse eyleme geçmez. Oysa, tüm ezilenlerin içinde, kendi davalarını kamuoyuna yansıtamayan, yansıtmalarına izin verilmeyen, bu özgürlüğe sahip olmayan bir tek onlar var. Onların yakınmaları olsa olsa bir başka psikiyatrist tarafından ele alınır ve karara bağlanır. Basın toplantıları, protesto gösterileri düzenleyemezler; oy hakları bulunmadığı gibi, özel mülkiyetlerini bile diledikleri gibi kullanamazlar.

Nietzsche'nin bir kitabını, Van Gogh'un bir tablosunu ya da Dostoyevski'nin sara nöbetlerinin inceliklerini saatlerce tartışabildiğimiz halde, bir deliyle çok kısa bir süre birlikte kaldığımızda dahi son derece tedirgin oluruz. Bir an bile yeter. Beklenmedik şeylerden korkarız. Delilerin, beklenmedik şeyler yapmaları beklenir. Bizler ise, beklenmedik şeyler karşısında ne yapacağımızı bilemeyiz. Tüm mesleki, toplumsal ve cinsel ilişkilerimizde, her şeyi önceden bilmek ve denetlemekten hoşlanılırız. Gerçekten denetleyemediğimiz tek şey olan düşlerimizi de ya unuttur ya da bastırırız. Delilerle ya da delirmiş gibi davranan herhangi bir insanla birlikte olduğumuzda da, bize fiziki bir zarar gelmesinden değil de, beklenmeyenden korkarız daha çok. Karşımızdaki kişi üstünü başını parçalayabilir, bir çocuk şarkısı söylemeye koyulabilir, bilmece gibi konuşmaya başlayabilir, öylece suspus oturabilir, kardeşçe bir sevecenlik gösterebilir ya da cinsel imâlarda bulunabilir. Bunlardan herhangi birini yapabileceği gibi, hiçbirini de yapmayabilir. Ama daima tetik-

te olan bizler, ondan korkarız. Onun yapılandırılmamış, özgür, belirsiz davranışları, bizler için, nasıl başa çıkacağımızı bilmediğimiz bir durum yaratır. Bu, denetleyebileceğimiz bir durum değildir. Denetleme gereksinimi hepimizin içindeki totalitarizmin bir belirtisidir tabii. Tümüyle özgür, yapılandırılmamış durumlar bizi rahatsız eder. Tıpkı sessizlik gibi. Delilerle birlikte olmak da böyledir. Önceden üzerinde anlaşmaya varılmış kurallar yoktur. Kendiliğinden ortaya çıkan davranışlar olabilir yalnızca.

V

Psikiyatri, yirminci yüzyılda, başarısı hiçbir kriterle ölçülmeden kendi başına ayakta kalabilen mesleklerden biri, hatta belki tek meslektir. Bir operatör, ameliyatlarında sürekli başarısızlık gösterir ve hastalarının ölümüne neden olursa, elbette işinden olur. Otobüsü doğru dürüst kullanamayan bir otobüs sürücüsü, ateş etmesini beceremeyen bir asker, hiç seçim kazanamayan bir politikacı, yayınları onaylanmayan bir akademisyen, yemekleri ağza konamayan bir aşçı, frijit bir fahişe; bunların hepsi başarısız kabul edilir. Oysa psikiyatride, tedavinin (hiç tedavi yapılmamasına göre) etkili olduğunu ya da belli bir tedavi yönteminin bir diğerinden daha etkili olduğunu kanıtlayan hiçbir bilimsel kanıt yoktur. Yıllardan beri psikiyatristler ve psikologlar, psikiyatrinin geçerli bir bilim dalı olduğunu, psikiyatriste gidenlerin “iyileşme” şansının gitmeyenlerden daha yüksek olduğunu kanıtlamak için türlü araştırmalara girişmişlerse de, bunda başarılı olamamışlardır. Özetle, kendi hedefleri doğrultusunda ele alınacak olursa, psikiyatrinin işe yaramadığı ortada. Oysa meslek olarak psikiyatrinin ve onu uygulayan psikiyatristlerin, toplumda son derece prestijli bir konumu var. Kapitalist ülkelerde psikiyatristler, en fazla para kazanan meslek gruplarından. Hemen herkesten en yüce

saygıyı görürler. İnsanlar onların önünde tedirginlik ve endişe duyarlar. ABD başkanlarından Nixon, seçim kampanyası sırasında, psikiyatristlerle karşılaşmamaya büyük özen göstermişti. Savaş açmaktan ve başka ülkeleri bombalamaktan korkmayanlar, psikiyatristlerden korkarlar.

Ne zaman birisine psikolog olduğumu söylesem, aldığım ilk tepkilerden biri daima şu olurdu: “Ooo, seninle konuşurken ağzımdan çıkana çok dikkat etmeliyim.” Psikiyatrist, bugünün totaliter toplumunda, en yüce kolluk kuvvetidir. Birinin toplum normlarına uymadığını, onun deli olduğunu belirtti mi, kararı ancak başka bir psikiyatrist bozabilir. Psikiyatrist, gücünü yalnızca kurulu düzenin kendisine verdiği yetki ve otoriteden almaz. Bizler de birer birey olarak, onun bu gücünü doğrularız. Ne kadar özgür olduğumuzu söylersek söyleyelim, canımızın istediğini yapabileceğimizi ne kadar iddia edersek edelim, yine de normların dışına çıkmaktan korkarız. Psikiyatristin bir bakışı ya da sözıyla normal olmadığımızın ilân edilmesinden ödümüz kopar. Biz, özgür olmaktan korkuyoruz aslında. Yerleşik düzenin dikte ettiği, herkesin de karşılıklı olarak kabullendiği tutum ve davranış sınırlarının içinde kalmak istiyoruz. Bizi nihai bağımsızlığa götürecek adımı atmaya cesaret edemiyor, kendi içimizdeki sese kulak vermekten çekiniyoruz. Çünkü öyle yaptığımız zaman, bize genellikle deli deniyor. Bize deli denmesini istemiyoruz. Bize deli denmesinin ve deli muamelesi yapılmasının sonuçlarına katlanacak gücümüz yok.

Bu yüzden, delilikten anladığımız şeyi iğdiş ediyor, bir yandan onu küçük ve önemsiz eylemlere indirgerken bir yandan da kendi davranışlarımızın anlamını abartıyoruz. Örneğin bir memur, sırf hava güzel olduğu ve canı o gün uçurtma uçurmak istediği için işe gitmiyor – uçurtma uçurmak çocukluğundan kalma tatlı anıları çağrıştırıyor ona. Ama bir yandan da, “Acaba bana deli derler mi?” diye tasala-

nıyor. Ya da sonradan, “Öyle çılgınca bir şey yaptım ki...” diye anlatıyor olayı. Deliliği, çılgınlığı öylesine basit eylemlere indirgedik ki, artık rahatça, güven içinde deli olabiliriz. Ne yârdan geçiyoruz, ne de serden. “Bütün gece uyumadık ve geceyi dinledik, ne çılgınlık, değil mi?”, “Kocam bütün ışıkları yaktı, bütün pencereleri açtı ve benimle salondaki halının üzerinde sevişti. Amma da deliymişiz. Benim böyle bir çılgınlığa boyun eğeceğim aklına gelir miydi?”

Deli olmaya cesaret edemediğimiz, ama yine de özgürlüğün özlemini çektiğimiz için, deliliği bu son derece basit davranış biçimlerine indirgedik; ama bu eylemlerin böyle adlandırılması, deliliğin sonsuz ifade biçimlerine haksızlık etmektir.

VI

Psikiyatrist baskıcı bir rol oynar. Onun temel kaygısı bireyin sağlığı ve sözüm ona ruhsal sağlığı değildir. Onun temel yükümlülüğü, yönetici seçkin kesimin, sınıfın, partinin ya da kültürün buyurduğu onaylanmış standartları savunmaktır. Bu standartları savunmakla psikiyatrist, bireyin gelişimini ve özgürlüğünü sınırlayan o kurumları da güçlendirmiş olur. Askerî psikiyatristin rolü, çok açık bir örnektir. Örne, savaşmaktan, başkalarını öldürmekten ödü kopan bir asker getirildiği zaman, psikiyatristin görevi, onu bir an önce savaş alanına geri göndermektir. Psikiyatristin ve onun temsil ettiği güçlerin bakış açısına göre, normal olan, askerin katil fonksiyonunu yerine getirmesidir. Anormal sayılan ise, bu delikanlının korkması, savaşmak istememesi, öldürmek istememesidir. Psikiyatristin görevi onu yeniden katil kimliğine kavuşturmak ve bunu mümkün olan en kısa sürede yapmaktır. Savaşma kararını, başkalarının öldürülmesi kararını, belki de homo sapiens türünün ve bizimle birlikte daha pek çok türün yok olmasına yol açacak bu kararı veren “liderler”in

akıl sağlığını sorgulamaksa, hiçbir zaman psikiyatristin görevi sayılmaz ve sayılmamıştır bugüne dek.

Psikolojinin, askerî psikoloji diye adlandırılan bir dalı vardır. Bu dalın başlıca görevi, orduları ve askerleri daha etkili öldürme araçları haline getirmenin psikolojik ilke ve yöntemlerini araştırmaktır. Bu araştırmacılar, bütün diğerk bilimadamları gibi yıllık bilimsel toplantılarını yaparlar, onlarla aynı itibarı paylaşır, araştırmaları için gerekli parayı alırlar ve genellikle meslektaşlarından daha çok kazanırlar. Öte yandan hiçbir yerde, hiçbir ülkede, barış psikolojisi diye bir ihtisas dalı ya da araştıрма alanı yoktur.

VII

İçinde yaşıadığımız yüzyılda, deliliğın giderek rasyonalize edilmesi gibi bir gelişmeye tanık oluyoruz. Burada, kolektif delilikle bireysel delilik arasında bir ayırım yapmak zorundayız. Kolektif delilik, devletin ve kurumlarının benimsediğı düzen ve değerkler sistemidir. Kendi ierlerinden gelen sesleri işitmeyen ya da bu seslere uymaktan korkan bireyler, devletin çılgınlıklarıyla kendilerini özdeşleştirme yolunu tutarlar. İyi yurttaş, kolektif deliliğın bir parçası olan yurttaşdır. Kolektif delilik yıkıcıdır. Ekonominin globalleşmesi ve standartlaşmasıyla birlikte giyim, yeme içme adetleri, cinsel normlar, eğlence ve güzel sanatlar giderek yaşıamın her cephesini egemenliğine alan büyük bir kolektif birim olmaya doğru yöneliyor. Erich Fromm, bir mega-makinenin oluşturulması olarak adlandırdığı bu durumu, faşizmin yeni ve çok daha kapsayıcı bir örneğı olarak nitelendirmiştir.

Bu yeni gelişen düzende bireysel deliliğı, yasalar, polis ve yargıçlardan çok, kendimiz kontrol altında tutarız. Bir yandan potansiyel bireysellik eylemlerimize gem vuran korku ve suçluluk duyguları taşıırken, öte yandan, halk yığınlarının kolektif çılgınlığı bize çekici gelir. Çünkü, kırmızı ışıktadır.

durmak da, savaşa katılmak da, çoğunluğa uyma ve cinneti topluca paylaşma eylemleridir. Tüm dünya sistemi, yasaların, tüketici davranışlarının, ekonomi teorilerinin ve dinin rasyonalize ettiği çılgınca varsayımlar üzerine kurulmuştur. İşte İngiliz madenci oğlunun klasik öyküsü:

“Anne, üşüyorum. Sobayı yakamaz mısınız?”

“Kömürümüz yok.”

“Neden?”

“Çünkü baban işsiz kaldı.”

“Neden?”

“Fazla kömür olduğu için.”

Böylesine bir delilik, kapitalist sistemin doğası gereğidir. Çoğu toplumsal normlarda bu delilik, a priori olarak kabul görür.

Kolektif deliliğin, yıllarca sürmesini sağlayan önemli bir özelliği de, kolektif çabayla değiştirilememesidir. Daha doğrusu, kolektif deliliğe karşı kolektif eylem, daha çok kolektif deliliğe yol açar yalnızca.

Yakın geçmişten mükemmel bir örnek Sovyet İhtilali’dir. Yoksullar yararına bir ihtilal yapmak adına 10 milyona yakın köylü, ihtilalcilerin resmî terminolojisiyle, tasfiye edildi. Akıllı ve zekâyı kapitalizmin boyunduruğundan kurtarmak uğruna, binlerce aydın tasfiye edildi.

Fransız İhtilali de kolektif deliliğin, bir başka kolektif delilikle yer değiştirmesinin örneğidir. Devlet, kilisenin yerini alıyor. Totaliter devlet eğitimi, totaliter dinî eğitimin yerini alıyor. Yeni bir sınıf iktidara geliyor – sırf, aynı kolektif deliliği baştan başa tekrarlamak için. İktidar, tanım gereği, düşmanlarını da beraberinde getiriyor. Düşmanları olmazsa olmaz. Düşmanların olmadığı nadir durumlarda da düşmanların bulunması, yaratılması, tahrik edilmesi, hatta hayal edilmesi gerekiyor. Kolektif deliliğe birkaç örnek daha: 1950’lerde, ABD’de, McCarthy döneminin doruğunda çocuklar uyu-

madan önce yataklarının altında komünist ararlardı. Şimdi, 1980'lerde, hepimiz terörist arıyoruz. Dünya terörizminin kaynakları olarak gözümüzü devletlere ve şu çılgın kolektif düzene çevirmek, hemen hiç aklımızdan geçmiyor.

Aydınlar, Üçüncü Reich'i ve Almanya'daki Nasyonal Sosyalizm'i, insan toplumunun bir sapkınlığı olarak göstermekten hoşlanırlar. Birçokları, bunun gerçekten bir kolektif cinnet olduğunda birleşir. Çünkü bu, bir eşkıya çetesinin ya da bir ülkenin başına geçmiş tek bir delinin işi değildir. Bu daha ziyade, halkın (işçilerin, aydınların, kadınların, gençlerin, yaşlıların) paylaştığı ortak bir cinnet olayıdır. Bunun, tarihte, belirli bir yerdeki belirli bir halka özgü bir olay olduğunu düşünecek kadar akılsız olabilir miyiz? Ama öyleyiz. Çünkü, kendi inançlarımızdaki, davranışlarımızdaki ve tarihimizdeki kolektif çılgınlığın farkına varamıyoruz.

Horkheimer, Adorno ve arkadaşları, Alman faşizminden kaçıp ABD'ye gittiler. Orada, Yahudi düşmanlığı üzerine bir araştırma yaptılar ve ABD'deki düşmanlığın daha yaygın olduğunu gördüler. Oysa aynı ABD halkı, aynı zamanda faşizme karşı savaşıyordu. Tarih boyunca, halkların, başka toplumlardaki totaliter düzenleri eleştirdikleri, buna rağmen, kendi ülkelerindeki ırkçı, şovenist ve totaliter sistemleri destekledikleri çok görülmüştür. Barışı koruyan hep bizim silahlarımız, tehdit eden ise başkalarınınındır.

Kendi günlük yaşamlarımız da, kolektif cinneti nasıl savunduğumuzu gösteren basit örneklerle dolu. Hızlı, daha hızlı arabalar imal etmek ve satın almak için milyarlar harcarken, bir yandan da hız limitini denetlemeye ve azaltmaya çalışıyoruz. Yeryüzünde yaşayabileceğimiz bir sürü yer olduğu halde o kadar sıkışıp kaldık ki, ne zaman yürüyüp ne zaman duracağımızı gösteren ışıklara muhtacız. New York'ta otopark sorununu yüzünden birbirini öldürenler bile var. Bu kolektif cinneti öylesine benimsemişiz ki, onun mantığı bir zekâ ölçütü

bile sayılıyor. Bu yüzden, dünyadaki en yaygın zekâ testinde şu soruyla karşılaşırız: “Neden kent içindeki arazi, kırsal araziden daha pahalıdır?” Bu çılgın kolektif düzenin rasyonalizasyonu, zekânın bir belirtisi sayılıyor artık.

Psikiyatrist bireysel deliliğimizi frenleme ve sınırlama konusunda bize yardım ederken, aynı zamanda totaliter kolektif deliliğe uyum sağlamaya ve onu paylaşmaya yöneltir bizi. Onun işi, topluma ayak uydurmamızı sağlamaktır. Toplumun durup düşünecek zamanı yoktur. O hep hareket halindedir. Bu tempoya ve strese dayanamayıp saf dışı kalan bazı bireyler olduğunda, ya da bu tempoyu belirleyen idoller öldüğünde, başkaları hemen onların yerini alır. Toplumun temposuna ayak uyduramamak, onun akışını ve sürekli değişen standartlarını yakalayamamak, psikiyatrist için de bizim için de psikolojik sorunların belirtisi sayılır. Bu bağlamda, psikiyatriste giden kişi, yeniden yarış pistine çıkmadan önce yağlama servisinde teknik bakım gören bir yarış arabasına benzer. Yarışın kendisi asla sorgulanmaz. Tersine, yarışı sorgulayanlar psikiyatrist tarafından sorgulanırlar.

VIII

Kolektif deliliğin zirveye tırmandığı noktada, bireysel delilik şiddetle reddedilir. Alman totalitarizminin sistematik olarak ortadan kaldırdığı ilk grup, deli diye anılan kişilerdi, akıl hastalarıydı. Toplumun kolektif deliliğine kendini kaptırmayan tek kesim de yine onlardı; çünkü bireysel delilik, bireye özgüdür.

Kolektif deliliğin totalitarizmine karşı çıkmanın yegâne yolu bireyden geçer. Homo sapiens’in zenginliği, üyelerinin çeşitliliğiyle kendini gösterir. Yaratıcılık, dünyaya ve evrene bakış açısından sonsuz kombinasyonlar içerir. Bu çeşitlilik, homo sapiens türünün uzun bir süre daha varlığını sürdürmesinin bir garantisi olabilir.

Oysa türümüz biyolojik bakımdan giderek daha standart bir kalıba giriyor. Çevreyi denetim altına alma ve standartlaştırma yoluyla (evde, arabada ve işyerinde klima ve ısıtma cihazlarıyla aynı ısı, aynı tip besin, yeme ve uyuma adetleri, aynı tip ilaçlar – özellikle penisilin) giderek daha tekdüze ve dolayısıyla daha zayıf bir tür haline geliyoruz. Ancak, bütün standartlaştırmaya rağmen, çevremizi denetlemeyi ve değiştirmeyi başatabildiğimiz için, hayatta kalma şansımız var. (Tabii, denetleme çabalarımız yüzünden sonunda ekolojik sistemi bozmamız ve böylece, her tür yaşama olasılığını yok etmemiz tehlikesi de mevcut.)

Psikolojik standartlaştırma da bizim için sağlıklıdır. Başka hiçbir türde bu, dikkate alınacak bir sorun değildir. Politika, ekonomi, eğlence... hepsi birbirleriyle bağlantılı güçlerin, tekelin denetiminde. Görünürdeki çeşitliliğe rağmen cinsel davranışlarımız, zaman ve mekân ilişkilerimiz, evrene, kuşlara, arabalara karşı tutumumuz... her şey önceden saptanmış standartlarla uyum halinde olmak zorunda.

Bu durumda, insan davranışlarındaki çeşitlilik, cinsel faaliyetlerden tutun da düşünce biçimlerine varıncaya kadar, her bakımdan tek-yönlü olma yolunda. Özgürlük, güç merkezleri tarafından sunulan şıklardan birini özgürce seçmekle sınırlı.

İnsanlar, bir dünya tüketicisinin önceden belirlenen standart normallik ölçülerine göre değerlendiriliyor.

Psikolojik farklılaşmamız, hayatta kalmamız açısından, iki bakımdan önemlidir.

Birincisi, bu, totalitarizme karşı bir garanti oluşturur. Toplum bireysel deliliğe ne ölçüde izin verirse, kolektif deliliğe katılma oranı o derece azalır.

İkincisi, gelecek yüzyılların bilinmezliğine karşı bize yardımcı olma açısından. Bilgi patlamasını, sonsuzlukla ve uzaydaki bilinmeyenlerle giderek derinleşen maceramızı

dikkate alırsak, bireysel deliliği mümkün olduğu kadar çok korumamız gerekir. Robotlar ve en geliştirilmiş bilgisayarlar bile, önceden bilinmeyen olaylar karşısında tepki göstermekte tümüyle başarısız kalabilir. Bireyin ifade potansiyelinin zirveye tırmanmasına fırsat veren bireysel delilik, türün değişik durumlara tepki gösterme ve onlar üzerine yeni bir şey kurma becerisini ve yaratıcılığını da arttırabilir.

IX

Yirminci yüzyılda deliliğin ve özgürlüğün standartlaştırılması, yaşamın kendisindeki yoğunluk duygusunu ortadan kaldırmaktadır. Artık, hiçbir şey derinlemesine duyumsanmıyor. Derinliğe vakit yok. Tüm deneyimler, uçarcasına yaşanmalıdır. Deneyimler artık taşınır mallar gibidir; alınır, atılır, canımız çektiğinde kullanılırlar. Yirminci yüzyıl deneyimi, mağazadan bir şey satın almak gibidir. Dostoyevski'nin, bir kız çocuğuyla giriştiği cinsel ilişki yüzünden derin bir suçluluk duygusuyla acı çektiği söylenir. Vicdan azabıyla kıvranıyordu Dostoyevski. Oysa bugün seyahat acenteleri seks turları düzenliyor. Manila veya Bangkok'a uçarak çocuk fahişelerle istediğiniz kadar cinsel ilişki kurup huzur içinde evlerinize dönebiliyorsunuz. Tüketilen deneyim ruhu köreltiyor, vicdanı yok ediyor.

Yukarıdaki seks turizmi örneğinde olduğu gibi, insan için, özel olarak hazırlanmış çevrelerde hemen hemen her şeyi deneme olanağı giderek artıyor. Haz turizmi sayesinde insan Haiti'de bir büyücülük törenine katılabileceği gibi (kurban etme törenleri de buna dahildir), Kuzey Kutbu yolculuğuna da çıkabilir, bir İngiliz malikânesinde feodal beyler gibi de yaşayabilir, vesaire vesaire. Genelde, size iyi vakit geçireceğinize, zevk alacağınıza, heyecan duyacağınıza dair garanti bile verilir.

Kontrollü deneyimin totalitarizmine bir hayal gücü yok-

sunluğu eşlik eder. Batı'daki "şık" lokantalarda bile, yemek listesi ve garson, bir cezaevindeki içtüzükle gardiyana benzer. "Bu yemeğin yanında iki sebze alabilirsiniz", "Bu mönüde salata yoktur". Cinsel ilişkilerimizde de sonsuz bir deneyim zenginliği yerine, binbir türlü seks araç-gereci, seks makineleri, vibratörler ve zevk hissimizi standartlaştırıp sınırlayan çeşitli maddi objelerle karşı karşıyayız. Ya da, "Sapık mıyım? Beni yanlış anlarlar," korkusuyla istediğimiz gibi dokunamayız, sevişemeyiz bile.

Yemek yemek, seks, delilik; bunların hepsi kategorilere indirgenmiştir. Topyekûn deneyim diye bir şey yok artık. Sınırlanmış, çok seçenekli bir listeden belirlenmiş bir deneyim örneğini seçmeyi yeğliyoruz.

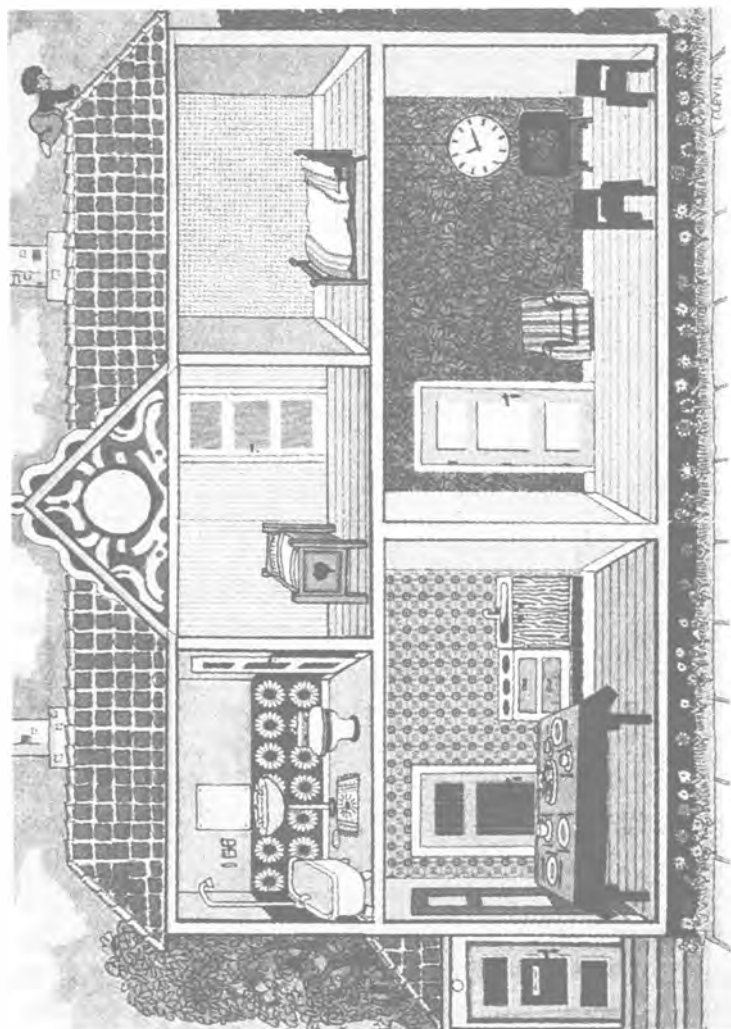
X

Deli, uygarlığın anti-kahramanı olacaktır. Standartlaştırma ve totalitarizmin her yere ve her şeye nüfuz etmesine rağmen hâlâ deli olmayı başarabilenler, gerçekten çok güçlü ve eşsiz bireylerdir. "Deli" sözcüğünü hafife almamalı, çünkü bu ayrıcalık pek az insana verilebilir. Beraberinde çok büyük acılar getiren bir ayrıcalıktır bu. Bu acılar nadiren hafifletilebilir. Deli öylesine yalnızdır ki tuttuğu yolda, dünya ve evrenle duygu birliği içinde olsa bile, övgü ve cezanın da ötesindedir o.

Hepimizin içindeki totalitarizmin üzerine kurulu olan totaliter devletin karşısında, deliler tek başına. Üstelik biyokimyasal teknoloji ve genetik mühendisliğinin tehdidi altında. Kendimizi koruyamayacaksa, hiç olmazsa bırakalım deliler deliliklerinde özgür kalsınlar. Türümüzün bu haline mensup olmanın acısını çeşit çeşit hapis hanelerimizde değil, kendi düş ve davranışlarında yaşasınlar.

31 Ekim 1986, Marburg

BURADA YER,
ŞURADA DA UYURUZ
V

“Kontes: Ama niye bu kadar çok içiliyor?

Antonio: Bizi yabani hayvanlardan ayıran şey budur Madam; susamadığımız zaman içmek ve canımız istediği zaman sevişmek.”

Beaumarchais

I

Yüzyılımızın klasik ev/apartman birimi çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Her alan, bedenin belirli bir fonksiyonuna göre ayarlanmıştır. Böylece, oturmak için bir oturma odası, yemek için yemek odası, uyumak için yatak odası, yıkanmak ve bağırsakları boşaltmak için banyo, yemek pişirmek için de bir mutfak vardır.

Çağdaş mimarinin buna tepkisi, hiç olmazsa duvarları açmak, daha doğrusu onları yıkmak oldu; böylece mekânlar arasında mümkün olduğu kadar insani temas kurulması sağlanacaktı. Ama, mekânın kullanımı hâlâ totaliterdir. Nerede ne yapacağımız, hatta neyi nasıl yapacağımız bize bildirilir. Çağdaş yaşama mekânı, bedenin çeşitli fonksiyonlarına karşılık düşecek biçimde hayatımızı bölümlere ayırır ve yönetir; halbuki insan bir bütündür ve çok fonksiyonlu bir organizmadır.

II

Mekânın en etkili biçimde kullanıldığı apartman dairesi modeli, totaliter bir düzenlemeyi yansıtır. Bu plan, milyonlarca insanın tıpatıp aynı hareketleri yapıp, tıpatıp aynı çevreye tâbi olarak yaşaması sonucunu doğurur. Mekânın bu özel düzenlemesi neyin nerede yapılacağını dikte ettiğinden, aynı çatı altında yaşayanların birliktelik duygusunu da ortadan kaldırır. Mekân kullanımını değiştirmeye yönelik yaratıcı girişimleri engeller. Her şeyin yerinin belli olmasıyla, çevrede bir düzen duygusu yaratarak, sahte bir gerçeklik örneği koyar ortaya. Özetle, bir asker için kışla neyse, vatandaş için de apartman dairesi odur. Kışla, kayıtsız şartsız bir disiplini aşlamaya yarayan üniformanın bir uzantısıdır. Aynı şey, bugün içinde yaşadığımız mekânlar için de geçerli. Bizler, içinde yaşadığımız yüzyılda, apartman kışlalarında oturan siviller haline geldik. Özellikle, mekânın her köşesinden azami yarar sağlanan yeni tip apartmanlar, yaşama mekânı totalitarizminin en aşırı örnekleri. Dışarıdan içeriye göz atıldığında, hemen hemen bütün apartman dairelerinde TV aygıtlarının aynı yerde durduğu göze çarpar. Televizyon seyretmek için oturlan kanepeler de hep aynı yerdedir. Tıpatıp aynı yerlerde yemek yer, bağırsaklarımızı boşaltır, cinsel ilişkide bulunuruz. Herhangi birimizin, hiç tanımadığı bir apartman dairesine girip, sanki yıllardır orada oturuyormuş gibi her şeyi yerli yerinde bulması işten bile değildir. Günümüzün yaşama mekânları, sâkinlerinin bireysel ve kültürel farklılıklarını yansıtmıyor artık. Bu totaliter yaşama mekânları aracılığıyla, insanın kişiliğini çevresine yansıtmasına yönelik tüm yaratıcılığı köreltilmiş, yok edilmiştir.

III

Yirminci yüzyılın totaliter evleri, mekânı fonksiyonel biçimde düzenlemelerinin yanı sıra, özgürlüğün kendini en

çok hissettirdiği mekânlardan da yoksundurlar. Eskiden hemen hemen tüm evlerin, tavan arası, kiler ya da bodrum gibi “gizli” yerleri vardı. Pek çok insan için tavan arası bir yığın zengin, çılgın, nostaljik, gizemli çağrışımlar uyandırır hâlâ. Tavan arası sadece mükemmel bir düzensizlik ortamı değil, aynı zamanda bir kuşaktan ötekine uzanan tarihsel sürekliliğe işaret eden bir yerdi. Bir zamanlar yaşamış olanlardan artakalan bir yığın öteberi, gazeteler, mektuplar, fotoğraflar – hepsi de, her şeyin bir zamanlar nasıl olduğunu gösteren tanıklardı. Tavan araları, tarihi çabucak hayata, günümüze getirebilirdi. Onların varlığı bizi anın gereksinimlerine göre biçimlendirmeyi amaçlayan totaliter devlete karşı bir önemli bir tehditti. Tavan arasının yok edilmesi, evin içinde barınan tarihin silinip atılması demektir. Nineden kalma oyuncak ayının tek başına yatak odasına yerleştirilmesi ya da eski bir fotoğrafın çerçevelenip oturma odasına konması, tarihin saptırılmasından, bir anakronizmadan başka bir şey değildir.

IV

Başımızı dinleyecek bir köşemiz bile yok. Dışarıdaki baskıdan kaçabildiğimizde, bu kez de kaçtığımız tek işlevli mekânın, evimizin tutsağı oluyoruz.

İşlevlerine göre bölümlenmiş evler, içinde yaşayan aileyi ya da insanları birbirinden ayırır. Aynı mekânın çok işlevli kullanımı ise aileyi bir arada tutar. Geleneksel İsveç mutfaklarında, anne ve çocuklar bulaşık yıkarken babanın rahatça piposunu tütürmesi, sonra da şekerleme yapması için bir tahta sıra vardır. Burada önemli olan şekerleme yapan kişinin cinsiyeti değil, insanların bir arada bulunmasıdır. Yirminci yüzyılın kullanışlı mutfağında böyle bir sraya yer yoktur. Bu, yirminci yüzyılın, kadın bulaşıkları yıkarken erkeğin uyumasına karşı olduğu anlamına gelmez. Bu sadece,

mekânın, orayı kullanan insandan çok ilgili işlevin gereklerine göre düzenlenmiş olmasındandır.

Sûrat, kullanışlılık ve işlevsellik evde öylesine önem kazandı ki, artık insan mühendisleri etkili yaşama mekânları tasarlarken zaman ve hareket araştırmaları yapıyorlar; tıpkı denizaltı ya da uçaklar için pilot mahalli tasarlara gibi. Bütçeleri elverdiği takdirde, modern karı-kocalar için ayrı banyo daireleri bile tasarlanıyor. Bir zamanlar, bir başka yaşam düzeninde, tahta banyo fıçısı herkesin gözü önünde durur, aile bireyleri neşe ve sevecenlik içinde birbirlerini sabunlardı.

Mahremiyet bile, bize, düzenin ölçülerinde ve o ölçülere uygun mekânlarda yaşanacak biçimde empoze edilmiştir. Artık, mahremiyetimizi yaşayacak kişisel mekânlardan da yoksunuz. Örneğin, çocuklar ana babaların yattığı mekânlardan özellikle uzak tutulurlar. Çekirdek aile böyle konuları konuşmaktan bile çekinir, bu işi uzmanlara havale eder. Böylece, kapalı kapı politikası güden toplumlarımız, cinsel eğitim diye adlandırdıkları bir alana da girmesi için devlete kapılarını açmış olurlar. Çocuklarımıza seksin ne olduğunu anlatmak böylece merkezî iktidar biriminin –devletin– görevi haline gelir. Devlet gözetimi altındaki cinsel eğitimin ise sevgiyle hiçbir ilişkisi olmadığı çok açık.

V

Odalar, sadece içlerinde ne yapacağımızı belirlemekle kalmaz, aynı zamanda, hem hislerimizi hem de başkalarıyla olan ilişkilerimizi etkilerler. Gün ortasında çalışma odasında oturuyorsanız, düşündüğünüz ya da felsefe yaptığınız kabul edilecektir. Oysa, aynı şeyi yatak odasında yapmanız, istirahat çekildiğiniz ya da düpedüz tembellik ettiğiniz anlamına gelebilecektir. Her odayla bağlantılı duygular ve koşullandırmalar vardır. Böyle bir koşullandırma, herhangi bir konuda derinlemesine düşünmekten ya da başka-

larıyla daha derin ilişkilere girmekten alıkoyar insanı. İşlevlerine göre ayrılmış çeşitli odalar, tüm düşünceleri, konuşmaları, duyguları ve ilişkileri, gözetilen işleve mümkün olduğu kadar yakın tutar. Odadan odaya geçmek, zihnî düzeneğimizi değiştirir. Bir ülkeden ya da bir kültürden bir başkasına geçmek gibi bir şeydir bu. Her odada başka bir işlevimiz vardır. Buna uygun olarak bizler de mekânın totaliter yapısı tarafından bölünür ve yönetiliriz. Oysa, önceden tanımlanmamış bir mekânda zaman geçirmek, bizi özgürleştirir. Bu durum, kendini gözleme fırsatını da verir insana. İnsan, mekâna egemen olabilir. Kişi, mekândan büyüktür. Aynı mekândan çeşitli şekillerde yararlanmayı öğrendikçe, insanın yaratıcılığına ve yeteneklerine fırsat tanınmış olur. İşlevlere ayrılmış mekânların kişiye hükmetmesi yerine, kişi aynı mekândan sonsuz yararlanma biçimleri yaratır.

Yaşama mekânının düzenlenmesi, duygularımıza da hükmeder. Başka bir eve gittiğinizde yatak odasına kabul ediliyorsanız, hisleriniz, oturma odasında karşılandığınız zamankinden farklı olacaktır. Aynı şekilde, mutfığa buyur edildiğinizde de bambaşka duygular içinde olacaksınız. Buna uygun olarak, sohbet konusu, ilişkinin sınırları, kendinizden çok mekân tarafından belirlenmiş olacaktır. Yemek odasında uygunsuz sayılan bazı sohbetler, oturma odasında pekâlâ eğlenceli sayılabilir. Yatak odaları oyunbozanlık yapar - herkesin kendi yatağı vardır. Birkaç dakika önce oturma odasında ya da yemek masasında birbirine çok yakın oturan, samimi olan, konuşma sırasında birbirine dokunan kişiler, şimdi duvarlarla birbirinden ayrılmak zorundadır. Çünkü yatak odası mahremiyeti imâ eder. Seksi imâ eder. Burada oturma odasındaki aynı yakınlıkta oturmanız başka çağrışımlara yol açar. Hatta bu yüzden insanlar, hiç tanımadıkları kişilerle diskolarda ya da balo salonlarında çok samimi bir şekilde dans edebildikleri halde, kendi evlerinin için-

de, üstelik kendi dostlarıyla böyle samimi, hatta yakın bile olamazlar. Yoksa yanlış anlaşılır!

VI

Davranışlarımızın çoğu konusunda, türümüzün yok olmasını sağlayacak bir yol izlediğimiz söylenebilir. Çağımızın standart apartman dairesi birimi bunun bir örneğidir. İçgüdüsel davranışın ürünü olan bir kuş yuvası bile, dünyanın dört bir yanında inşa edilen blok apartmanlara kıyasla daha çok çeşitlilik içeriyor, doğal çevreden yararlanmayı daha iyi beceriyor.

Günümüzün yaşama birimleri, bize belirli eylem kalıpları ve onlara eşlik eden tekdüze zihin düzenekleri empoze ediyor. Değişim ve çeşitlilik göstermeyen bir çevre, sadece bireyi köreltmekle kalmaz, türümüzün gelişimini de olumsuz yönde etkiler. Yaşama mekânımızdaki totalitarizm, saptanmış standartlara tutsaklığımızın simgesi olmakla kalmayıp, türümüzün varlığına bir tehdit de oluşturmaya olabilir.

Aynı mekânda yenilen, içilen, müzik dinlenen, dans edilen ve kanepelere uzanılıp felsefe tartışılan son Roma sempozyumlarından bu yana 2000 küsur yıl geçti.

6 Kasım 1986, Marburg

KAHRAMANLAR TOTALİTERDİR

VI

“Nedir taht? Kadifeyle kaplanmış yaldızlı bir parça tahta. Devletim ben. Burada halkın temsilcisi yalnızca ben’im. Hata yapmış olsam bile, beni halkın içinde eleştirmemeliydiniz.

İnsanlar kirli çamaşırlarını evde yıkarlar. Fransa’nın bana olan ihtiyacı, benim Fransa’ya olan ihtiyacımdan daha fazla.”

Napoléon Bonaparte

I

Tarihimiz, özgürlükten kaçınma yolunda bir çabadan ibarettir. Çoğunlukla, direnmek ya da yaratmaktan çok, uyum sağlamaya alışmışızdır. O direnen, bir şey yaratan ve hatta bu uğurda yaşamlarını feda eden birkaç kişi, bizim olmadığımız her şeyi içinde toplayan bir yalana, bir söylenceye dönüşüyor. Bu yalanların somut temsilcisi olan kahramanlar, bizim tutsaklık arzumuzun birer kanıtıdır. Özgürlük içinde yaşamaya cesaret edemediğimiz için, bu işi tapındığımız kahramanlara havale ediyoruz. Kahramanlar, içimizdeki totalitarizmin karakteristik örnekleridir. Onlar aynı zamanda, totaliter yönetimler için de vazgeçilmezdirler.

II

Tüm toplumların, grupların, dinlerin, hareketlerin kendi kahramanları olmuştur. Sovyet İhtilali’nin kahramanı Lenin, mumyalanmış, Kızıl Meydan’da yatmaktadır. Bu mumyalanmış cesedin belki de Lenin’e ait olmadığına ilişkin söylentiler bile vardır. Yirminci yüzyıl, mumyalamanın gizleri-

ni eski Mısırlılar kadar bilmiyor. Neden, tarihin ve yığınların gücüne inanan bir sosyalist devlet, bir kahramanı “canlı” tutmaya bu kadar özen gösterebilir? Kapitalist devletlerin de kendi kahramanları vardır, ama onlar genellikle özel baskı yöntemlerini güçlendirmek için bu kahramanları tüketim maddeleri gibi değiştirip dururlar. Kapitalist devletler, kahramanlar icat eder ve üretirler, sonra da günün birinde kitle iletişim araçlarının başarılı ve denetimli bir manevrasıyla onları öldürürler. Dinlerin de kahramanları vardır. İnanc sahipleri kendi kahramanları adına yemin ederler, onlar uğruna ölürler ve çocuklarını onların adına kutsarlar.

Eğer altı bin yıldan beri süregelen uygarlıklar boyunca, iddia ettiğimiz gibi, daha eğitimli toplumlar aşamasına geldiysek, neden hâlâ böylesine hayattan kopuk tek boyutlu kahramanlarımız var? Bu, hem kendi totaliter eğilimimizden hem de düzenin bu eğilimimizi sömürme ihtiyacından kaynaklanıyor.

Halk masallarındaki efsanevi kişiler, egemen düzenin yarattığı kahramanların tersine, her zaman sıradan çevrelerde gündelik işlerle yüz yüze gelirler. Çoğu, sözde zaaflarıyla sergilenir. Zaaf sözcüğünü kullanmamız bile, genelde benimsediğimiz kahraman imajının totaliter olduğunu göstermeye yetiyor. Yoksa, hepimizin ortak ve normal bir özelliğini betimlemek için bir eksiklik olduğunu imâ eden “zaaf” sözcüğünü kullanmak niye?

Eski Yunan, insani “zaafları” olan mitolojik tanrılarıyla çok daha özgür bir toplumdur. O her şeye kâdir Zeus, kılıbık bir kocaydı. O zamandan bu yana kahramanlar “çok yol” kat etmişler ve giderek bizi yöneten güçlerin güdümüne girmişlerdir.

III

Kahramanın “insani” yanı, totaliter düzenin işine yaramaz. Bizim de “insani” olana fazla bir saygımız yoktur. Saygıyı kahramana gösteririz. Kahraman insan değildir. Kahramanlık eylemi ve onun halesinden yansıyan şeyler dışında, kahraman hakkında ne denli az şey bilinirse o kadar iyi olur. Totaliter düzen, “tek eylemli” kahramanlarını, insanlaşmadan ve yaşlılık vb. nedenler yüzünden utanç verici hale gelmeden önce kamuoyunun gözü önünden çeker. Çünkü kahramanın canlı tutulabilmesi için, sadece insanların imgeleminde yaşaması gerekir. Bu yüzden kahramanlar, daima gerçekte olduklarından daha büyük olarak düşünürler. Bir kahramanla karşılaştığımız zaman, en olağan tepkilerimizden biri, onu düşlediğimiz kadar büyük bulmadığımız için hayrete düşmek olur.

Teknolojinin kullanımı, düzenin kahramanını istediği gibi elinde oynatmasını kolaylaştırmıştır. Günümüz kahramanının imajı, özellikle televizyon ve fotoğraflar aracılığıyla denetleniyor. Halktan bir kişinin, kahramanın bizzat kendisini görebilmesi ya da onu gerçekten görmüş olan biriyle tanışabilmesi için aylar (gelecekte belki de yıllar) geçebilir. Kahramanın, kahramanlığıyla ilgili olmayan günlük yaşantısı sansüre tabidir. Biz genellikle, kahramanın horlaması, annesiyle sürtüşmeleri, şakaları, nefesinin kokması, yüzünün kızarması hakkında hiçbir şey bilmeyiz. Sabahları nasıl bir ruh hâli içinde uyandığından hiç haberimiz olmaz. Bu tür ayrıntılar, kahramanın insanileşmesinin başlangıcı, dolayısıyla ölümü demektir. Skandal sözcüğü, kahramanla ilgili olarak kullanıldığında, genellikle, onu insan olma durumunda “suç üstü” yakaladığımız anlamına gelir. Kendimiz yaptığımız halde kahramanımızın yapmasına izin vermediğimiz pek çok şey –içki içmek/kumar oynamak/zinâ iş-

lemek ya da gülmek/yalan söylemek/kızarmak gibi– içimizdeki normal bir zaaf olarak gördüğümüzün kanıtıdır. İkiyüzlülüğümüz, kahramanı yaratıp tecrit etmemizle bitmiyor. İnsani zaaflar gösterdiği için, düşüşünde de onun üstüne çullanıyoruz. “Sadece insan” olduğumuzu düşündüğümüz oranda bir kahramana gereksinme duyuyor ve onun gücünü yüceltiyoruz.

Kahramanlar, doğal olanı örtbas etmekte kullanılırlar. Toplumun ve insanın ikiyüzlü yaradılışı, bizim tek boyutlu kahramanlarınıza yansıtılmaz. Kahramanın tersine, bizler çelişkili şeyler yapabiliriz. Kahraman ise kararlı ve tutarlı olmalıdır.

Bir ülkede hain sayılan biri, başka bir ülkede kahraman sayılabilir. Çağımızda bu özellikle Sovyetler Birliği ve ABD için geçerlidir. Ama, her iki toplumu da özgürlükten yoksun olmakla suçlayan biri (Stalin’in kızı Svetlana gibi örneğin; önce ülkesini terk ederek ABD’ye sığınmış, sonra yeniden Sovyetler Birliği’ne ve en sonunda İngiltere’ye geçmişti) hiçbir toplumun kahramanı olamaz – çünkü tüm toplumların sahte kahramanları vardır. Kahramanlar, bir McDonald’s hamburgeri kadar açık seçik tanımlanmış ve standartlaştırılmışlardır. Kahraman tüm ayrıntılarıyla, bir toplumun tüm önyargılarını ve değer yargılarını karşılamak zorundadır. En büyük Hristiyan kahramanı İsa’yı ele alalım. Tasvirlerinde, ten ve göz rengi, görüntüsünün sergilendiği yere göre değişir. Böylece, İskandinav’da İsa mavi gözlü sarışın bir Sakson iken, Akdeniz’de esmer tenli bir Sami’dir. Kaç Hristiyan, gerçekte olması gerektiği gibi sünnetli bir İsa hayal eder? Bir kahramanın tüm nitelikleri, yönetici sınıfların, iktidarların ideallerini, değer yargılarını, doktrinlerini karşılamalıdır. Kahramanın muğlak, belirsiz, kuşkulu yanları olmamalıdır. Bize kahraman olarak sunulanları temsil eden tüm imgeler totaliterdir.

Kendimizi olduğumuz gibi kabul edinceye dek bizi tutsak edecek kahramanlar. Süpermenler ve tanrılar yaratmaya devam edeceğiz. Özgür toplumda kahramanlara yer yoktur. Özgür insanın kahramanları olmaz.

IV

Kahraman olmayınca, bizler, birer bireyiz. Kahramanlarla birlikte ise bir grup oluşturuyoruz. Gruplar uyum yeteneğine sahiptir ve yasaları vardır. Bireysel olarak yaşarsınız, oysa kolektif olarak ancak varlığımızı sürdürürüz.

Kediler yazın tüylerini döker, kışın kalın bir posta bürünürler; bu, kedinin hayatta kalmayı sürdürebilmek için çevreye uyma sürecidir. Toplumsal “mevsim dönümleri” karşısında biz de, kahramanları ve ideolojileri değiştirmek suretiyle ayakta kalabiliriz. Nasıl ve ne kadar değişeceğimiz, bir halk yığını olarak, itaat etme ve uyum sağlama eğilimimizin bir fonksiyonudur. İlkelere dayanarak direnmek, türümüzün yaşamını sürdürmesi bakımından bir anlam taşımaz. Topluca uyum sağlamak suretiyle varlığımızı sürdürürüz. Ancak bireysel olarak kendimizi kabul ettirmek suretiyle “yaşarsınız.” Kendimize inanmadıkça, bireyselliğimizi vurgulamaya gücümüz yetmedikçe, grubun ardı sıra sürükleniriz.

Psikolog Asch şöyle bir deney yapmıştı: Biri diğerinden biraz bir şekilde daha uzun olan iki sicim parçasını, deneye tâbi tutulan kişinin de görebileceği şekilde bir grup insana sırayla göstererek uzun olanı seçmelerini istemiş, sonra da aynı soruyu deneğe sormuştu. Kendilerinden önceki kişilerin hepsi kısa sicimi seçtiğinden (deney tasarımı gereğince), bütün denekler de uzun sicim diye kısa olanı göstermişlerdi. Deneyden sonra hepsi, seçtikleri sicimin daha kısa olduğunu bildikleri halde, grup kararına uyduklarını açıklamışlardı.

Gaddarca fiziki güç kullanan bir polis devleti mi yoksa psikolojik denetime başvuran bir devlet mi? Bu, totalitariz-

min türüne bağlıdır. Önemli olan, bizim ona uyum sağlama-mızdır. Kahramanlara ise yalnızca itaat etmekle kalmıyor, onları sorgusuz sualsiz izliyoruz. Sirk hayvanları gibi itaat etmiyoruz tabii. Çelişkilerimizi görmemek için, yaptığımıza akılcı bir kılıf uyduruyoruz. Dengesi bozulmuş bir demok-rasinin hemen akabinde gelen bir askerî diktatör, gözden düşmüş siyasal partilere daha birkaç hafta önce üye olan, bu partilere oy vermiş olan insanlar tarafından çoğunlukla alkışlanır. Korkuyoruz, itaat ediyoruz ve ayakta kalıyoruz.

Adorno, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, insanlarda ya de-mokratik ya da otoriter bir kişilik bulmaya çalıştıklarında, tü-müyle yanılgıya düşmekteydiler. Onların çalışmaları, II. Dün-ya Savaşı'ndaki tarafları yansıtıyordu. Faşistlerin otoriter kişi-liğe, faşizm karşıtlarının da demokratik bir kişiliğe sahip ol-duklarını iddia ediyorlardı. Bu kadar basit. Kuzey Amerika'da daha sonra yapılan araştırmalar gösterdi ki, onların demok-rat sandığı Amerikalılar, savaştan sonra bile, Almanların sa-vaş öncesinde olduğundan daha da fazla Yahudi düşmanıy-dılar. Kötülük, düşmanın özelliklerinden ya da kişiliğinden çok, hepimizin içindeki "düşman" kavramı içinde saklıdır.

Bronfenbrenner, örneğin Amerikalıların ve Rusların bir-birleri hakkındaki düşüncelerinin tıpatıp eşleştiğini gös-terdi. Her ikisi de birbirini aynı kötülüklerle tanımlıyorlar. Dostoyevski, bizim hem iyi hem kötü olduğumuzu göster-mişti. Bir adım daha ileri giderek, neysek oyuz diyebiliriz. Kahramanlar, biz neysek o değiller.

V

Kahramanlar öylesine totaliterdir ki, bir kez yaratıldıktan sonra, öldükten sonra bile sorun olmaya devam ederler. To-taliter bir toplum, kahramanını belirli bir döneme özgü ko-şullar içinde yaratır ve tanır. Liderlerin değişmesi, geçmiş-teki bazı kahramanların terk edilmesine yol açar. Sovyet-

ler Birliği bunun tipik bir örneğidir. Kremlin'in çevresindeki mezarlık duvarı, bir zamanlar yaz boz tahtasına dönmüştü. İktidar yapısındaki değişikliklere uygun olarak, kahramanın mezarı kaldırılıyor ya da geri getiriliyordu.

Kahramana birtakım eylemler izafe ettiğimiz, sonra da se-yirci koltuğuna geçip oturduğumuz gerçeği, bu kahraman-lar alaşağı edildiğinde ya da öldüğünde açık seçik ortaya çıkar. Kahramanın yiğitliklerine nasıl uyum sağlamışsak, onun düşüşüne de aynı şekilde uyum sağlarız. Kahraman güçlüyken onu destekleriz, zayıf olduğunda da onu terk ederiz. Kahramanın yükselişi ya da düşüşünün yaptıklarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Her iki durum da, bizim onu görme biçimimizle ilintilidir.

Milyonlarca insan tarafından yüceltilen bir kahraman bir gecede aynı milyonlar tarafından terk edilebilir. Tarih-te bunun birçok örneğini gördük. Yaşadığımız yüzyılda bu-nun belki en belirgin örneği, Çin Halk Cumhuriyeti ve Baş-kan Mao'dur. Neredeyse bir gecede (ama ölümünden sonra) onun temsil ettiği her şey yeni yönetim tarafından karalandı. Bir milyarı aşan nüfusuyla dünyanın en kalabalık ulusu da bunu tümüyle onayladı, en yakın destekçileri ve karısı da-hil. Çin'in politikasında ve yönetiminde köklü değişikliklere tanık olduk. Daha önce fanatike el sallayıp, kendilerinden geçerek Mao'nun *Kırmızı Kitap*'ından özdeyişler okuyan ay-nı bir milyar insan, Mao'nun neredeyse tam karşıtı olan bir lideri alkışlamaya başladı.

Kahramanlar her şeyin daha iyiye gideceği kandırmacası-na dayanarak, halka mesajlar vermekte kullanılırlar. Böyle-ce, yeni vergiler konmasından tutun da savaşa girmeye ka-dar pek çok meselede, halka seslenirken hep en büyük kah-ramanın imajı kullanılır. Liderler radikal politik değişiklik-leri kabul ettirmek için kahramanlardan medet umdukların-da, kahramanı biçimden biçime sokma parodisi bütün gü-

lünçlüğüyle ortaya çıkar. İşimize göre ulusal kahraman Atatürk'ün, George Washington, Lenin ve Hitler'le kıyaslandığına tanığımız tarihimizde. Her seferinde, Atatürk'ün ve diğer büyük liderlerin imajları bir araya getirildi; aralarındaki benzerlikler gerek akademisyenler, gerek politikacılar tarafından tartışıldı. Biz bu maskaralığın hem yaratıcısı, hem de seyircisiyiz.

“Çağrı”ları ne olursa olsun, kahramanlar kaçınılmaz olarak ve ister istemez, totalitarizmin güçlerine hizmet ederler.

Baskı güçlerine karşı çıkan bir kahraman, kahraman hüviyetinden ötürü, bizi bir baskı aracıdır. Böyle bir kahramana örnek olarak Spartacus'u gösterebiliriz. Başkalarını ancak ölüme götürmüştür. Spartacus'un idamıyla Romalı güçler, asi güçleri yok edebilmişlerdir. Spartacus gibi, Che gibi kahramanlar kurulu düzenin gereksinmelerini karşılarlar. Kışkırtıcıdırlar. Renkli kişilikleri, uzlaşmacı olmayan tutumlarıyla, sömürülenlere çekici görünürler. Sömürülenlerden birkaçı (kahramanın çağrısı üzerine) kahramanın ardına takılır. Sonunda hepsi birden yok edilir. Muhalefet yatıştırılmış, daha kötüsü, halkın direnci kırılmıştır.

VI

Kahramanın her dilde, her kültürde, her dinde olumlu çağrışımları vardır. İyi bir şeydir kahraman olmak. Sekizle on iki yaş arası çocukların hepsi kahramanlık öykülerinden hoşlanır. Bu kahramanın kovboy, futbolcu, asker, gangster ya da bale dansçısı olması önemli değildir. Çocuklar onlara hayranlık duyar, gündüzleri kahramanlık hayalleri kurar, geceleri rüyalarında kahraman olurlar.

Gerek düzen güçleri, gerekse muhalefetin çeşitli güçleri, çocuklardaki bu karakteristik özelliği körükler, besler ve sömürürler. Yazarlarını kahramanlık öyküleri yazmakla görevlendirirler. Komünistler, halk düşmanlarıyla savaşan ce-

sur çocuklar üzerine öyküler yazarlar, kapitalistlerin sıfırdan milyarder olan kahramanları vardır. Cizvitler, ermişlerin yaşam öykülerini anlatırlar. Ulus devletler, kendi kurtarıcılarına tapınırlar. Sporcuların, aktörlerin, şarkıcıların menajerleri, temsilciliğini yaptıkları kişileri pazarlarken çocukları ve gençleri cezbetmeye dikkat ederler.

Totaliter yönetim için, çocuğun zihnini bir kahraman aracılığıyla “ele geçirmek” ya da “rehin almak” son derece önemlidir. Çocuk, belirli bir değerler sistemini ve ideolojiyi, kahramanlar aracılığıyla sorgusuz sualsiz kabullenir, kendine mal eder. Yetişkinler olarak da, çoğunlukla çocukluğumuzdaki bağlılıklarımızı sürdürürüz.

VII

Kahramanlar insanın görüşünü sınırlar. Askerî üniforma gibidir kahramanlar. Gençler (bazen yaşlılar da) onlar gibi olmaya çalışırlar. Onlara öykünürler. Hepimiz, kahramanların okuduğu bütün kitapları okuruz. Kahramanlarımızın giyindiği gibi giyinir, onlar gibi konuşmaya özeniriz. Onlar içiyorsa içeriz, içmiyorsa içmeyiz. Kahramanlar, insanın tüm özgürlüğünü elinden alırlar. Nasıl yaşayacağımızı bize dayatırlar. Tüm kahramanlar totaliterdir. Sonsuz yaratıcılık potansiyelimizi hadım ederler. Özgür bir insanın kahramanları olamaz, çünkü kahraman statükoyu simgeler. Taklit edilmesi gereken bir modeli simgeler. Kahraman yaratma özlemi, hepimizin içindeki totaliter eğilimi, güçlü bir kişiye gönüllü olarak boyun eğme ihtiyacını gösterir. Kahramana duyduğumuz gereksinim, kendi içimizdeki güvensizlikten doğar. İster muhalefette, ister iktidarda, ister balığa çıkmış, ister işte olalım; hepimiz bir başkasından (saygı duyulan bir meslektaşımızdan tutun da kendisi de bir tür kahraman olan Tanrı'ya kadar) neyi, nasıl ve ne zaman yapmamız gerektiğine ilişkin bir işaret bekleriz.

Amerikalı bir sosyalist lider, bir işçi kongresinde bir gün, “Ben sizi sosyalizmin kapılarından içeri sokabilirim, ama bir başkası, sizi aynı kolaylıkla dışarı çıkarabilir,” demişti. Kahramanlar, bizi sakatlayarak yönetirler. Totaliter bir toplum, kahramansız olamaz. Özgür bir toplum ise kahramanlarla var olamaz.

7 Kasım 1986, Marburg

ENFORMANYAKLIK

VII

“İleride herkes on beş dakika için meşhur olacak.”

Andy Warhol

I

Gazete, radyo ve televizyon, bize dünyada olup bitenler hakkında bilgi verir. “Enformasyon güçtür,” der bir özdeyiş. Haber aldığımız oranda gücümüz artar. Çağımızın eğilimi de, giderek daha çok bilgi sahibi olmak yönünde. Ancak bu da bilgi içinde boğulmamıza yol açıyor. Aşırı haber ve bilgi bolluğu, bizi her türlü bilgi ve habere karşı duyar-sızlaştırıyor.

Televizyon yayınlarının, ABD’nin Vietnam’dan çekilmesinde etkili olduğu düşünülür bazen. Savaş, oturma odalarına kadar getirilmiş ve insanların dehşete kapılarak, ülkelere bu işe karışmasına karşı çıkmalarına neden olmuştur. Ama o günden bu yana öyle çok savaşlar, öyle çok açlık, öyle çok şiddet gördük ki, televizyonun “Vietnam etkisi” artık ortadan kalktı.

Kitle iletişim araçlarının gerek haberlerin dağıtımını, gerekse içeriği açısından oynadığı rol, algılamayı derinleştirmek ve niteliğini yükseltmekten çok, haberlerin hızını ve niceliğini vurgulama doğrultusundadır. Daha bir haberi anlayıp,

onu belirli bir bağlama oturtma fırsatını bulamadan bir sonraki haberle karşılaşyoruz. O haber de anında yok olup yerini bir başkasına bırakıyor.

Her yeni olayla tarihin, tecrübenin ve bilgeliğin sağduyusundan yoksun olarak gitgide atomize oluyor, şaşkına dönüşüyoruz.

Yirminci yüzyılın sözde enformasyon toplumu, belki de önceki yüzyılların tüm toplumlarından daha zayıf bir belleğe ve tarih bilgisine sahip. Sansür ya da bilgi manipülasyonu yüzünden değil, işittiklerimizi, gördüklerimizi ve okuduklarımızı seçmemize izin vermeyen bir haber bombardımanı-yla karşı karşıya bırakıldığımız için. O kadar çok haber var ki günlük yaşamımızda, adeta arka planda bir gürültü halini alıyor haberler. Tıpkı hızlı besin, hızlı seks, hızlı kültür gibi, hızlı haber de totaliter nitelikte. Çünkü insanları artık ayırmıyapamayan duyarsız bir toplum olmaya yöneltiyor.

II

Toplumsal birçok kesiminde, gündelik meseleler gündelik hararetli tartışmalar sürüp gider. Ne var ki, bu meseleler genellikle çok kısa ömürlüdür. Sık sık değişirler. Sorunlar önümüze geldikçe, önümüze getirildikçe biz de onları hararetle tartışır dururuz. Yani, meselenin kendisinin tarihi ve genel boyutlarından çok, o meselenin günlük tartışmalarıyla uğraşırız. Mesele günlük olaydır, ancak bu günlük olaya “tarihî önem” taşıyan bir olay gözüyle de bakılır. Ne var ki daha bir hafta önce olan ve elbette tarihî önem taşıyan bir başka olay, kolektif benliğimizde fazla yer tutmaz. Hatta kimi zaman dünkü gazetenin manşetleri bile unutulup gitmiştir. Tarihî mesele denen şey anında uçup giden bir olaydır aslında. Günü abartarak günlük olaylarla örülüp hapishaneler inşa ediyoruz kendimize. Tarihî sürecin anlamını gözden kaçırıyor, geçmişi belleğimizden siliyoruz. Bu, bize üstün-

l k duygusu veriyor. Benciliz, kendimize tapınıyor ve yalnızca bugünle ilgileniyoruz. G ne hâkim olduğumuzu sanarak tarihi etkiliyor ve denetliyormuş gibi yalancı bir duyguya kapılıyoruz.

III

Haber ve bilgiye boğulmuş rafine totaliter toplum, tarihi silen bir toplumdur. Her şey sanki buz üzerine yazılmış yazı gibidir. Geriye dönük bir düşünme tarzı neredeyse olanaksızdır, çünkü biz daha algılayamadan haber kaynağı çabucak ortadan kaybolur. Durmadan yeni haber ve bilgilerle tıka basa “beslendiğimiz” için, daha önce verileni anımsama fırsatımız çok azdır. Enformasyon hep anında ve şimdi verilir. “O zamanki ve daha önceki” ile kıyaslama şansımız ya çok azdır ya da hiç yoktur.

Son haberleri alırız. Biraz sonra kamuoyu yoklamaları, son haberlere anlık tepkilerimizi bildirir. Böylece, daha komşularla, hatta evde bile, fazla bir tartışma şansına sahip olamadan, ne düşündüğümüz hakkında bize bilgi verilir.

Ayrım yapmak aktif bir süreçtir. Hiçbir ayrım yapmadan haberleri izlemenin yol açtığı edilgenlik, kolayca y netilmemizi ve manipüle edilmemizi sağlar. Rafine totaliter toplumlar, çocuklar için geçerli olanın, yetişkinler için de geçerli olduğunu keşfetmişlerdir. Yeni ve hızlı olan her şey dikkatimizi uyandıracaktır ve şimdiki zamanı vurgulamakla, geçmişi silecektir. Tarih bilinci az olan ya da hiç olmayan bir toplumu yönetmek kolaydır. Böyle bir toplum eleştirici değildir ve kurulu düzenden kolayca memnuniyet duyar.

Sözlü tarihin ve geleneğin silinmesi, ayrıca, tarihi yargılama yeteneğimizi elimizden almıştır. Sözlü gelenekler sayesinde ki insanlar dillerini, kültürlerini ve tarihlerini yüzyıllar boyunca canlı tutmuşlardır. Bugün, haberleri ancak anlık koşulların bağlamı içinde değerlendiriyor ve ona göre

karar veriyoruz. Bu koşullar psikolojik açıdan öylesine anlık ki, bir ülkede yapılan bir askerî darbeyi, dünya düzeni bağlamı içinde ya da o ülkenin geçmişi içinde bile değerlendiremiyoruz. Darbe haberini, ondan önce gelen haberle onu izleyen reklamın anlık bağlamı içerisinde algılıyoruz. O anlık duruma uyum sağlıyoruz. Tarihsel değerlendirme ve muhakeme duygumuz böylece ortadan kalkmış oluyor.

Kaba sansürün uygulandığı toplumlarda tam tersidir bu durum. Bu tür toplumlarda insanlar, habere aç olduklarından, haber bültenlerinden tat almakla kalmaz, bu bültenleri tarihsel ve siyasal bir çerçeve içine oturturlar. Kaba totaliter toplumlarda, bilgilendirilmiş bir halk, yönetimin varlığını tehdit eder. Rafine totaliter toplumlarda ise, kendisine bilgi verildiğini vehmeden bir halk, iktidar yapısının devamlılığını sağlamak için elzemdir.

IV

Halkı “haber teknolojisi” aracılığıyla manipüle etmek, düzeni denetleyen haber profesyonellerinin iyi bildiği bir iştir. Bir haberi resimli ya da resimsiz sunmak, belirli sıfatları kullanmak, her habere ayrılacak süre, bütün bunlar, bizim haberi nasıl algıladığımızı etkiler. İnsanları bu manipölasyon yöntemlerinden koruyacak önlem yoktur.

Bu yöntemler gizli değildir. Ancak, bu manipölasyon yöntemlerinden haberdar edilsek bile, bu bilgi de büyük olasılıkla, aynı hızla verilen tüm öteki haberlerle birlikte unutulup gidecektir.

Bir başka teknolojik gelişme de haberlerin giderek yazılı olmaktan çok, görsel ve işitsel yöntemlerle iletilmesidir. Elektronik gazetenin devreye girmesi, basılı gazetenin güncel haber aracı olarak ortadan kalkması ihtimalini doğurmuştur. Basılı gazetenin avantajı, insanın her zaman geriye dönme, belli bir haberi yeniden okuma, yanında bulunan

birine gazeteden bir alıntı yapma, hatta bir iki kez dikkatle okuyup düşündükten sonra yayın yönetmenine bir mektup yazma şansı sağlamasıdır. Yeni teknoloji her an değiştirilip tazelenen haberlerle buna son vermektedir şimdi. Haberler birbiri ardından uçup gitmelidir, çünkü vakit nakittir. Haber satmak büyük çapta bir iş. Gazeteler, radyo ve televizyon aracılığıyla ne kadar çok haber satılırsa, bunların sahiplerine o kadar çok kâr getirir. (Haber olmasa reklam olasılığı da düşük olurdu; reklam ise kurumun kârlılığının daha da artması demektir.) Olup bitenlere duyduğumuz ilgi ve olaylar karşısındaki tüketici merakımız, giderek daha çok ve daha sık haber satarak para kazananlar tarafından sömürülmektedir. Haberlere gerçekten anında “gereksinme”si olan yegâne insanlar borsadaki günlük dalgalanmaları ve hisse senetlerine ilişkin haberleri izleyen kişilerdir. Çeşitli dünya borsalarında altın karşılığında dolar, buğday karşılığında altın, devlet tahvilleri karşılığında da buğday ticareti yapan spekülasyoncular için her haber önemlidir ve bu habere ne denli çabuk ulaşırlarsa, kendileri için o denli iyi olur.

Öte yandan, hükümetler de asıl haberlerini, diplomatları ve gizli servisleri aracılığıyla elde ederler. “Gerçek” haberlerin medya aracılığıyla bize ulaşması aylar, yıllar sürer. Bunların hiç ulaşmadığı da olur. Örneğin, İngilizlerin, Japonların gizli şifresini çözerek Pearl Harbor’a yapılacak baskını önceden öğrendiklerini, ama bu bilgiyi, ABD’yi II. Dünya Savaşı’na girmeye zorlamak için kasten gizli tuttuklarını, kamuoyu olarak bizim öğrenmemiz kırk yılı aşkın bir süre aldı.

Matbaa, kitle haberleşmesinin başlangıcını oluşturdu. Bu sayede, kamuya ulaşan enformasyonun standardize edilmesinin yanı sıra, yöneticilerin, bu enformasyonun kaynağını denetleyerek içeriğini belirlemeleri de sağlanmış oldu. Baskı teknolojisi, daha çok insanın, daha çok haber almasını sağla-

di; ama aynı zamanda, sansür ve denetleme araçlarını da sağlamış oldu. Örneğin, *New York Times*'ın sloganı, "Basılmaya uygun tüm haberler"dir. "Tüm" haberler değil, ancak basılması uygun tüm haberler. Baskı makinelerinden önce haberler, dilden dile dolaşırdı. Bir bakıma, insan sayısı kadar gazete ve gazeteci vardı. Olaya tanık olanların anlattıkları ve tepkileri, insanların kolektif enformasyon kaynağı oluyordu. Haberler, gerçekten insanlar tarafından, insanlar için veriliyordu. Medya uzmanları ve teknoloji, kurulu düzenin haberler ve enformasyon üzerindeki denetimini kolaylaştırdı. Kitle iletişim araçları ve enformasyon denetimi yoluyla dünya hızla tekdüzeleşiyor. Diller, kültürler, besin maddeleri, giysiler ve düşünce kalıpları yerlerini tekil güçlere bırakıyor, biz de onları edilgin bir biçimde kabul ediyoruz.

V

Özgürlük savaşı, elimizde olanları koruma ve saflığı bozulmamış deneyimlerimizi gelecek kuşaklara aktarma çabası olacaktır.

Yazmak, kaydetmek ve yazdıklarımız üzerine düşünmek önemli. Bilgi ve haber selinin tutsaklığından ancak kendi haber ve düşüncelerimizi yazmakla, paylaşmakla kurtulabiliriz. Özel olaylara ve düşüncelere ilişkin günceler, hatıra defterleri tutabilir, bant kayıtları yapabiliriz. Bu yalnız, olup bitenler üzerinde düşünme olanağını bize sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda, gelecek kuşaklara bizler tarafından hazırlanmış bir açıklama niteliği taşıyacaktır.

Biz gerçeğin kendisiyiz. Bırakın oyunlarını oynasınlar. İktidarların en büyük korkusu muhalefet değil, ciddiye alınmamaktır.

2 Aralık 1986, Marburg

SENİN CİNSİYETİN NE?

VIII

Aurora Consurgens, anonim, 14. yüzyıl
(Simya'da zıtların birliği simgesi)

“Ve Rab adamın üstüne derin bir uyku getirdi ve o uyudu; ve onun kaburga kemiklerinden birini aldı, ve yerini etle kapladı; ve Rab adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı ve onu adama getirdi.”

Eski Ahit

I

Cinselliğimiz bedenimizden çok zihnimizdedir. Cinsel roller, cinsel kişilikler, salt genetik açıdan belirlenmez. Gebelik gibi önemli bir istisna dışında, cinsel kimliklerimiz, zihnimizle ilgili bir durumdur.

Giysileri ele alalım. Tüm kültürlerde, erkeklerle kadınların ne giyeceğine ilişkin beklentiler vardır. Cinsel rolümüz ve kimliğimiz, giysilerimize fazlasıyla yansımıştır. İster on sekizinci yüzyıl Avrupası'nda olduğu gibi erkeklik uzvu ya da kadın göğüsleri belirgin olsun, ister Arap giysilerinde olduğu gibi mümkün olduğu kadar gözlerden saklansın, bütün giyim tarzları kendimizi ve de karşı cinsi algılama biçimimizi etkiler. Belirli bir kültürün öğütlediği ilkelere uyarak, tüm erkekler ve kadınlar, cinselliklerine ilişkin seks standardına uygun biçimde giyinirler, yürürler, konuşurlar, sigaralarını tutarlar, bacak bacak üstüne atarlar. Aynı şey tüm alt kültürler için de geçerlidir.

Sonuç, tekdüze bir toplumdur. Bizler de, kadınlı erkekli, cinsel rollerimizi harfi harfine belirlenmiş giysiler gibi ku-

şanırız. Gerek kendi rolümüzü gerek başkalarının rollerini ezbere biliyoruz. Ne yapacağımızı ve ne beklediğimizi biliyoruz.

II

İlk “rolümüz”, daha doğrusu yaşamımızda giydiğimiz ilk üniforma, cinsel kimliğimizin üniformasıdır. Birçok toplumda bebekler hemen giysilerinin rengiyle birbirinden ayrılırlar: Kızlar pembe, oğlanlar mavi. Neden? Yetişkinler oğlan çocuğuna erkek, kız çocuğuna da dişi gibi davranırlar – sadece bir bebek gibi değil. Olgunlaştıkça, çocuklar önce yetişkinlerden, sonra da birbirlerinden, cinsiyete dayanarak ayrırırlar kendilerini. Bu ayrım yaşamımızın sonuna dek sürdürülür. Bu, ileride giyeceğimiz birçok üniformanın birincisidir. Bunların bazıları geçici üniformalardır, bir süre giyildikten sonra çıkarılırlar, örneğin ergenlik çağımızın üniforması gibi. Milliyet üniformaları da kuşaktan kuşağa değişebilir; sonradan Amerikalı olan Avrupalıların durumunda olduğu gibi. Cinsiyet üniforması ise yalnız birinci üniforma değil –cinsiyet değiştirme operasyonlarını saymazsak– hiçbir zaman çıkarılamayan üniformadır.

Davranışçı bakış açısından ele alırsak, cinsel rolümüz, en çok koşullandırıldığımız roldür – gerek başkaları, gerek kendimiz tarafından en çok takviye edilen roldür.

Cinsel rolün temelden öğrenildiğini vurgulamak gerekir. Bize hangi roller öğretiliyorsa, onları öğreniriz. Hepimizde erkeklik hormonu androjen ile kadınlık hormonu östrojenin bir bileşimi bulunduğundan, biyolojik açıdan karşı cinsle psikolojik duvarlarla ördüğümüz cinsel kimliğimizin izin verdiğinden çok daha fazla ortak yanımız vardır aslında. Bir anlamda, cinsel açıdan birbirimize taban tabana zıt değiliz. “Karşı cins” terimi kadar yanlış bir deyim olamaz.

Sonsuz sayıda cinsel rol oynamamız mümkündür. Antro-

poloji bilimi bize, erkeğin ve dişinin üstlendiği çok değişik rollerden söz eder. Ancak, bu roller daima birbirini dışlar. Dişi ile erkeğin oynadığı roller hep birbirine karşıt olarak açıkça belirlenmiştir. Cinsel kimliğin “doğru” formasyonu / sosyalizasyonu, bir çocuğun özgürlüğünün boyunduruk altına alınmasına izin verir. Fiziki bağımlılığı yüzünden, boyunduruk altına girmekten başka seçeneği yoktur.

Tüm yaşamımız boyunca, kendimizi ve birbirimizi cinsel rollerimizin içine hapsediyor, boyunduruk altına sokuyoruz.

III

Psikologlar, sağlıklı bir cinsel kimliğin önemini vurguluyorlar. Başka bir deyişle, bir erkek, tüm davranışları, kişilik ve fiziki özellikleri itibariyle bir erkek gibi düşünülmeli; dişi de dişi gibi. Aralarındaki farklılık, gece ile gündüz kadar açık seçik olmalı. Psikologlar, herhangi bir belirsizliğin topluma ayak uydurmakta çok önemli sorunlara yol açabileceği kanısındalar. Cinsel kimliğin totaliter özelliği, çoğumuzda psikolojik sorunlar yaratıyor. Kendimiz hakkındaki belirli imajımız, babamızın, ailemizin, akranlarımızın, polisimizin, cumhurbaşkanımızın kafasındaki erkek-kadın davranış kalıplarına uygun olmayabilir. Bu gibi hallerde, nasıl olmamız gerektiği konusunda uyarılırız. O kalıplara uymak için, belirli bir cinsel kimlik standardına girer ve bizim ölçülerimize göre biçilmemiş giysileri sırtımıza geçirmek için çabalarken, hepimiz sorunlar ediniriz. Burada sorun, kendimiz gibi olmamızdan ya da düşündüğümüz gibi düşünmemizden kaynaklanmıyor elbette. Sorun, aslında olmadığımız gibi olmaya çalışmaktan ileri geliyor. Sorunun kaynağını, totaliter standartlara uymamız, düzence benimsenmiş cinsel kimlik üniformasını giymemiz yolunda bizden beklenen sözde uyum çabası oluşturuyor. Kurulu düzeni memnun etme çabası yani. Böylece kendi kendimi-

ze yabancılaşıyoruz. Uyum sağlamaya çalıştığımız oranda, kendimiz de totaliter olup çıkıyoruz. Bu uyum sağlama sürecinin sonunda biz de başkalarının uyum sağlamasını talep etmeye başlıyoruz. Uyum sağlama sürecine, giderek artan korkular ve çifte standartlar eşlik ediyor. Bizi kâh ödüllendiren kâh da cezalandıranları memnun etme kaygısıyla onların beklentilerine karşılık vermeye çabalıyoruz. Kendi sesimiz, bu uyum sağlama sürecine rağmen, zayıf da olsa hâlâ kendini duyurabiliyorsa, o zaman da çifte standartlar geliştiriyoruz. Olmak istediğimizle, kendimizi nasıl gösterdiğimiz arasında bir çelişki oluşuyor. Bu bağlamda, kurulu düzenin temsilcileri ikili bir rol oynar: Sevilirler, örnek olurlar, ama aynı zamanda korku uyandırırılar. Cinsel kimliğimize dayanarak biz de insanları yargılar, cezalandırır ve dışlarız.

Kullandığımız dil de cinsel kimliğin totalitarizmini açığa vurur. Kötüleme anlamında kullanılan efemine, tekerlek, zürafa vb. sözcüklerin varlığı ve standart seks modelinden sapmayı imâ eden daha yüzlerce sözcük buna örnektir.

Kurulu düzen temsilcilerinin örtük talimatlarından bir tanesi de, gençler için “sağlıklı bir seks modeli” oluşturmalarıdır. Bu talimat, politikacılar, din büyükleri, popüler film yıldızları ve spor kahramanları için de geçerlidir. Düzenin sapta-dığı modelden herhangi bir sapma, onların düşüşüyle sonuçlanır.

Cinsel kimliğin baskı gücü en çok, kasaba ve köy gibi küçük topluluklarda hissedilir. “Biraz erkeksi bir kadın” ya da “kadınsı bir erkek” bu kapalı toplumlarda varlığını sürdürmez ve kendini kentin sokaklarında bulur.

Biz cinsel üniformamızdan ancak yetişkin dönemimizde, güvendiğimiz o ender kişiyle gizli ve mahrem sevişme anlarımızda, gene de korkarak soyunuruz. Ancak bu nadiren gerçekleştiği gibi, gerçekleştiği zaman da artık çok geçtir. O

güne dek içimizde bastırılmış olan şeyleri azat etmek hiç kolay değildir.

IV

Bir erkeğin erkek gibi, bir dişinin de dişi gibi davranması, her iki cinsi de tek yönlü, tekdüze standartlara mahkûm eder. Bu rollerin türlerin bekasında özel bir biyolojik fonksiyonu yoktur, ama düzenin bekasında çok özel bir fonksiyonu vardır.

Güç, itaat ister, itaate bağımlıdır. Önce sol ayağı atarak muntazam yürüyüşe geçmenin, savaşları kazanmakla hiçbir ilgisi yoktur. Ancak bu, askerleri sorgusuz sualsiz itaate koşullandırmaya yarar. Ve böylece askerler, sorgusuz sualsiz ölüme giderler.

Cinsel kimlik modelleri, toplumdaki egemen güçler tarafından imal edilen ve amaçlarına hizmet ettiği sürece korunan yapay şeylerdir. Tam olarak açıklanmayan, ama her zaman mevcut olan standartlardır bunlar. Öylesine katı cinsel standartlarımız var ki, bunlardan herhangi bir sapma derhal fark edilir.

Katı cinsel rollerin korunması, topluma düzen verir. Tekdüzelik ve standartlaştırma, bir otoritenin varlığını insana her an hatırlatır. Cinsel yaşamımızla ilgili standartlar yazılı olmadığı için otorite daha da güçlüdür. Adeta Tanrı'nın gücüne yaklaşan bir gücü vardır. Bu yüzden, her an tetikte olmak gerekir. Resmî görevliler, birçok ülkede "seks skandalları" yüzünden istifa etmek zorunda kalmışlardır. Hiçbir yasa ihlal edilmemiştir. Hiçbir yazılı anlaşma ihlal edilmemiştir. Ama beklenmeyen bir cinsel davranış (örneğin bir bakanın bir fahişe ile cinsel ilişkide bulunmuş olması) derhal istifa ve istifanın kabul edilmesi için yeterli bir nedendir. Ancak, tarihte hiçbir hükümet, o ülkede fuhuş olması nedeniyle iktidardan düşmüş değildir. Cinsel standartlar ancak bi-

reyler üzerinde baskı uygular.

Yazılı olmayan cinsel standartlara karşı çıkmak, bir insanın hainlerle ilişkisi olduğundan kuşkulanmak kadar kritik bir durum yaratır. Birçok hükümet yetkilisi için bir haine yakın olmakla cinsel bir standardı ihlal etmek, topluma karşı hemen hemen aynı derecede ciddi suçlar sayılır. Her iki durumda da kişi, düzen onu dışlama fırsatını bulmadan önce, istifa etmek, kaçmak ya da intihar etmek suretiyle genelde derhal kendisini toplumdan aforoz eder.

Bir toplumun katilleri, uyuşturucu satıcılarını, trafik kurallarını çiğneyenleri zapturapta almaya çalışması, “anlayışla” karşılanabilir – ama belirli bir cinsel kimlik imajına uygun giyinmeyenler ve buna uygun davranmayanlar neden denetim altında tutulsunlar? Otorite, keyfi olduğu zaman en şiddetli baskıyı uygular. Cinsel kimliğin empoze edilmesi, otoritenin en baskıcı biçimde kullanılma yollarından biridir. Bu baskıcı otorite, bizim tarafımızdan devlete sorgusuz sualsiz veriliyor.

V

Cinsellikle bağlantılı roller, giyim-kuşam ve ahlâk kuralları, standartlar, iktidarın ana kaynaklarından birini, herhangi bir rejimin başlıca meşrulaştırma araçlarından birini oluşturur. Bizler, cinsel rollerimize büyük bir itaatle bağlı kalarak, cinsel bir kodun benimsenmesini empoze etme konusunda iktidarlara açık bono veriyoruz. Gerçi, hemen tüm iktidarlarda, bireyi devletten korumak için bazı önlemler vardır, ama cinsel rolleri tüm bireylere dayatmak için kullanılan totaliter modellere karşı hiçbir önlem yoktur. Dışının ve erkeğin onaylanmış imaj ve davranışlarının, toplumun tüm mesaj ve imajlarında bize dayatılmasını olağan sayıyoruz. Onaylanmamış şeyler ancak sanat ve patoloji alanlarında meşru sayılıyor. Ama sanat, seçkinlere hitap ettiğın-

den ve patolojinin “cezalandırılması” da ya psikologların ya da psikiyatristlerin özel bürolarında ya da hastane koğuşlarında gerçekleştiğinden, toplum bunların hemen hemen hiç farkına varmaz.

Aile, eğitim sistemi ve din, hepsi, birbirini dışlayan totaliter erkek-dişi rollerini güçlendirmekte elbirliği yaparlar. Her üç kurum da “erkek” ve “dişi”nin ne olduğu konusunda kesin ve genellikle aynı görüşlere sahiptirler.

Düzen, modelleri ve kitle iletişim araçları aracılığıyla cinsel davranışların nasıl olması gerektiğini bize bildirme konusunda engel tanımayan bir yetkiye sahiptir. Böylesine sorgusuz sualsiz, bilinçsiz bir itaat, her türden başka itaatlere de yol açar.

Bizim totaliter cinsel kimliklerimizi, rollerimizi, beklentilerimizi en çığırta bçimde sömürenler reklamcılardır. Satışa çıkarılan nesne, ister su ya da esans, ister makineli tüfek ya da sabun olsun, “erkek” adamla “dişi” kadın hemen her zaman, o ürünün satılmasına yardım eden bir imaj olarak kullanılır. Sömürücü olduklarını bile onların kendi totaliter imajlarımız aracılığıyla ürünlerini satın almaya bizi ikna etmelerine izin veririz. Seks iyi satar. Totaliter seks imajına itaat edilir.

VI

Doğa, biyolojik cinsel roller konusunda bile bizim sandığımız kadar sınırlandırılmış değildir. Londra akvaryumunda gördüğüm bir balığı anımsıyorum. Biraz denizatını andıran bir balıktı bu. Camın altındaki açıklama yazısında, bir erkek balığa genellikle beş ya da altı dişinin eşlik ettiğİ, en kıdemli ve gözde olandan en alt kademedeki dişiye kadar hepsinin özel bir hiyerarşik sıra izlediğİ belirtiliyordu. Erkek öldüğünde, bir numaralı dişi cinsiyet değıştiriyor; ailenin erkeğİ, sürünün lideri oluyordu. Önceki iki numara-

lı dişi, bu kez yeni erkeğin en gözde dişi balığı mertebesine yükseliyordu.

Doğa, biyolojik farklılıklar, türler içi ve türler arası çeşitlilik bakımından sonsuz olanaklar sunar. İnsan da çeşitlilik ve özgürlük için gerekli psikolojik potansiyel konusunda sonsuz olanaklara sahiptir. Ancak, öteki türleri yönetmek ve ileride belki kendi türümüzü de onlarla birlikte yok etmek pahasına da olsa (onları yok etmek yeterli değilmiş gibi) bu totaliter düzenimiz içinde, kendi sonsuz cinsel ifade potansiyelimizin de yolunu tıkıyoruz. İnsanın akli ve hayal gücü olduğuna göre, kimliğini sınırlaması ya da zenginleştirilmesi için biyolojinin düzenlemesine ve sınırlamasına gerek yoktur. Bizim sonsuz olanaklarımız var, çünkü yapımız gereği meraklıyız ve hayal kurabiliriz. Bu olanakların farkına varabilmemiz için, cinsel kimliklerimizden azat olmamız gerekiyor.

VII

Kadınların kurtuluşu, terminolojiden de anlaşılacağı gibi, etnosantrik (seksosantrik) olarak, davanın ancak bir yanını, kadının ezilmişliğini ele alıyor. Kurtuluşun amaçları cinsel kimlik açısından tanımlandığı ve erkeğe atfen ve onunla eşit olma açısından ele alındığı sürece, kurtuluş da olamaz.

Çoğu zaman, ezilenler, ezenler gibi olmaya özenirler. Bir zamanlar ezilmiş olanların, birinci sınıf ezenler olduğu görülmüştür. Tarih bu tür örneklerle doludur: Sömürgecilerin iktidarının yerini alan genç Afrika cumhuriyetlerinden tutun da, toplama kamplarında, gönüllü olarak, gardiyanların görevlerini devralan Yahudi mahkûmlara varıncaya kadar.

Yeniden düzenlenecek bir dünyada erkek ve dişi kimliklerinin yeniden tanımlanmasını savunan feminizm, cinsel kimliklerin sonsuz bir zenginlik içerdiğinin altını çizmek-

tense kadın ve erkeği birbirine karşı bağlamlarda tanımlamayı seçiyor. Tüm üniformaları üzerimizden çıkarıp atma düşüncesiye hiçbir zaman gündeme gelmiyor.

Erkek ve kadın kimliklerimizin zenginleştirilmesi, hepimiz için, özgürlüğe giden önemli bir adım. “Bana insan gözüyle bak, cinsel bir obje olarak değil” çağrısı, mevcut düzene bir başkaldırı çağrısıdır. Ama bu çağrı cinselliği yadsıyor ve bu yüzden daha da büyük bir totalitarizmin tohumlarını içinde taşıyor. Yirminci yüzyılın teknolojik yenilikleri, cinsel eşitlik kavramıyla birlikte, cinselliği atmaya ve onu tümüyle biyolojik bir fonksiyona indirgemeye doğru yöneltiyor.

Günümüzün mekanik-biyolojik görüşü, tüm cinsel farklılıkların, çiftleşme ve gebelikle başlayıp sona erdiğini öne sürüyor. Bunun dışında, tam bir eşitlik olmalıdır. Eşitlikten kastedilen, insanın kendi ya da karşı cinsin cinselliğiyle mümkün olduğunca az ilgilenmesi, gündelik hayatın akışında cinselliği hatırlatacak davranışlardan kaçınması. Şimdilerde ise, türlerin devamı için çiftleşmenin ve gebeliğin dâhi gerekmediği bir toplum görünürde. Yapay dölleme, tüp bebekler, genetik mühendisliği ve nihayet embriyon için tümüyle yapay bir gelişme ortamı. Bütün bunlar, bu seksten yoksun toplumu daha da tek tip kılıyor.

Seksten yoksun bir toplum aslında iki karşı cinse dayanan bir toplumdan daha da totaliter ve tekdüze. Seksten yoksun bir toplum gibi ürkünç bir tehdit ortaya çıkınca, özgürlük de cinsel farklılığı korumak anlamına geliyor artık; erkek ya da dişi şovenistlerini içerse bile.

VIII

Cinsel kimlik, birbirini dışlayan iki şıktan ibaret bir seçim değildir. Yapay bir erkeklik-dişilik skalası boyunca kesintisiz bir süreklilik de değildir. Üniforma için bir başka katego-

ri oluşturabilecek biseksüellik de değildir. Cinsel kimlik, insanın kendi cinselliğini bireysel olarak algılaması ve yansıtmasıdır – tıpkı, mırıldandığımız her an değişen bir melodi, ya da renk, biçim ve koku bileşimini sürekli değiştiren bir çiçek bahçesi gibi. Bu anlamda, her bireyin değişik bir cinselliği vardır; çünkü her birey tüm olası davranışlardan ve hayallerden, kendi kimliğine ilişkin bir bileşim ve permütasyon yaratacaktır. Böylece kişi, kendisi ve başkaları tarafından kolaylıkla tanınabilen bir cinsel üniforma giymekten kurtulacaktır artık.

Cinsel kimlikle ilgili özgürlük ve kurtuluş, hiçbir kimlik, model ve imaja uymamakla mümkün olabilir ancak. “Model” içimizdedir ve ne kadar insan varsa o kadar da model, hatta her birimizin binbir çeşit modeli vardır.

11 Kasım 1986, Marburg

SEÇMEME ÖZGÜRLÜĞÜ

IX

“We all live in a yellow submarine, a yellow submarine,
a yellow submarine.”

Beatles

I

Yüzyıllar boyunca insan, özgür irade diye bir şeyin var olup olmadığı üzerine kafa yormuş. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başlıca sorunsalı ise, seçme özgürlüğü. Sorunun odak noktası, anlamı sorgulamaktan, eylemi vurgulamaya doğru kaymış. Seçme hakkının sınırlandırılmasına, özgürlüğe tecavüz gözüyle bakıyoruz. Demokrasi deyince çoğumuzun aklına seçme özgürlüğü geliyor, totalitarizmin de seçme şansından yoksunluk anlamına geldiğini düşünüyoruz. Seçme hakkı ve neyin seçildiği, bizim için çok önemli. Bu hak kişiliğimizin bir uzantısı, kimliğimizin bir parçası. Ancak, sürekli değişiklik ve belirsizlik gösteren bu evrende, her türlü seçim bir iddia ve gösteriş eyleminden ibaret. Bir seçim yaparken, bütünü düşünme ve kavrama fırsatını kaçıırıyoruz. Seçim yaparken taraf tutuyoruz ve bizimle birlik olanları yanımızda kalmaya, bize karşı olanları bizim tarafımıza geçmeye iteliyor, seçim yapmayanları da unutulmaya mahkûm ediyoruz. Seçmek, böl ve yönet kuralını kendi kendimize dayatma yöntemidir. Seçerek ve taraf

tutarak, gerek bilgiyi gerekse insanları bölüyoruz. Bölmekle, dogma haline gelen küçük bilgi parçaları ve hiçbir şeyi sorgulamayan bir kalabalığa dönüşen bir insan topluluğu üzerinde egemenlik kuruyoruz. Seçmekle, kendini haklı gören, başkalarını mahkûm eden insanlar haline geliyoruz. Bir tarafı, herhangi bir tarafı tuttuğumuz anda, totaliter olup çıkıyoruz.

II

Seçim yapmaya kışkırtılıyoruz. Günlük yaşantımızın ve dünyada olup bitenlerin gitgide daha azını denetleyebilen, Hiroşima'dan ve bir nükleer felaket olasılığından bu yana önemsizliğimizin ve çaresizliğimizin gitgide daha çok ayır-dına varan bizler, seçme eyleminden sahte bir güç alıyoruz. Seçme hakkı yüzümüze örtülen bir tül sanki; onun arkasından bakınca, kendimizi, bize baskı yapan bir sistemin denetleyicileri gibi görüyoruz.

Psikolojik açıdan kendilerini güvende hissetmek için durmadan yiyip şişmanlayan insanlar gibi, seçenekleri birbirini ardına tüketip duruyoruz. Temel güvensizliğimiz içinde, seçim ve tüketim yoluyla, fiziksel ve psikolojik bir şişkoluğa doğru yol alıyoruz pupa yelken. İnsanlar hiçbir zaman bugünkü kadar çok seçim yapmamış, başkalarını hiçbir zaman bu yüzyıldaki kadar seçtiklere şeylere göre değerlendirmemişlerdir.

Seçmek, tüketim maddelerinin günlük tüketiminde durmadan yinelenen, takviye edilen bir eylemdir. Hayatta seçtiğimiz şeylerin çoğu bir alışveriş merkezinden satın aldıklarımızdır. Bir Kuzey Amerikalının bir alışveriş merkezinde bir saat içinde yaptığı seçim sayısı, bir Asyalı köylünün ömrü boyunca yaptığı seçim sayısından çok daha fazladır muhtemelen. Tüketime yönelik olarak koşullandırılmış seçim davranışı genelleşerek, kültür ve politikadan arkadaşlığa ve

evliliğe kadar hayatın her alanında kendini tekrarlar. Süreçleri yaşamaktansa, seçimleri tüketmeyi yeğleriz.

Nispeten sınırlandırılmamış olan tüketicinin seçme eylemi dâhi, “seçme”nin eğer gerçekten bir anlamı ve kutsallığı varsa, onu yok eder. Amerikalı şair Robert Frost’un “Seçilmeyen Yol” (The Road Not Taken) üzerine düşündükleri gerçekten geçmişte kalmıştır artık. Seçme eylemi, bizzat onun üzerine kurulmuş olan demokrasi sisteminde bile artık önemini ve anlamını yitirmiştir. En tipik, en sık görülen seçim davranışı, insanı seçtiği şeyin sahibi olmaya götüren davranıştır. Sonunda sahipleneceğimiz şeyleri seçmek üzere koşullandırılırız. Sahip olmakla güçleniriz. Gerek satın alma eylemi, gerekse sahip olma durumu, insanı güçle donatır. Sahip olunan nesneyle sahibi arasındaki ilişki, o nesnenin özündeki gerçek değerden bağımsız olarak vardır. Seçme eylemine bir egemenlik duygusu eşlik eder: O sürece, seçilen şeye egemen olma duygusu. Bir güçlülük ve iktidar duygusudur bu: Herhangi bir karşılıklılık gerektirmeyen bir “Ben seçtim...” duygusu. Tek yanlı olmasına karşın, ilişki tamdır, eksiksizdir. “Ben” ki seçtim, ilişkinin tam olması için, karşılığında benim de seçilmem gerekmez. Kabul görmem gerekmez; yandaşı ya da karşıtı olduğum şey tarafından, sırası gelince bana meydan okunamaz. Ben cumhurbaşkanımı seçebilir, İsa’yı peygamberim olarak tanıyabilir, yeryüzünde dolaşmış ve dolaşan tüm güçlülükleri ve büyüklükleri reddedebilir, kendimi, hepsi bir araya gelse, onların tümünden güçlü hissedebilirim. Bir şeyin lehinde ya da aleyhinde olmayı seçme gibi psikolojik ve zihinsel bir eylem, bizi en büyük yargıç düzeyine getirir. Kimse bize meydan okuyamaz.

Tüketici tercihleri gibi, her türlü sadakat ve bağımlılık da dar ve tek yanlı ilişkilerin birer sonucudur. Seçimimizi yaparız, olur biter. Tek yanlı seçim, en mükemmel güç ilişkisidir. Egemenliğin doruk noktasıdır. Ama, aynı zamanda bir fan-

tezidir bu. Çünkü, bizim oyumuzu ve desteğimizi kazanmak için siyasi partiler, tüketim malları satıcıları, eğlence sunucuları ve dinî mezhepler bize kur yaparken, sunmak, sınırlamak ve seçimlerimizi belirlemek suretiyle asıl onlar bizi denetlemektedirler. Seçmeye karar vermekle, bizi yönetmelerini kabul etmiş oluruz. Bizim desteğimiz sayesinde servet ve güç birikimi yapanlar onlardır.

Bu tek yanlı ilişkide, seçilen şey, hiçbir zaman bizim desteğimizi reddetmez. Anonim birey ile kurulu düzen arasındaki ilişki, ayırım gözetmez. Ender durumlar dışında hiçbir siyasi parti bir oyu, hiçbir din bir müridini, hiçbir kulüp üye olmak isteyen birini, hiçbir şirket bir müşteriyi geri çevirmez. Tam tersine, seçme ve bağlanma eğilimimiz yüzünden sömürülürüz.

III

Seçmek, düpedüz sağlıksız da olabilir. Özellikle zor bir seçim yapıyorsak, bu bizi strese ve fiziksel bir hastalığa kadar götürebilir. Tam da böyle bir durumdan kaynaklanan ülserler, ölümcül bile olabilir. Birçok nevroz, kararsızlıklar yüzünden şiddetlenebilir. Bu gibi hastalıklara neden olan streslerin şiddeti kişiden kişiye değişse de, bunların hepimizin başına gelebileceği kuşkusuzdur. Ayrıca, bir karara varmakla da iş bitmez. Birçoğumuz, doğru karara varıp varmadığımızı düşünür ve durumu yeniden ele alırız. Bu açmaz yüzünden bu kez de başka bir stresle karşı karşıya kalırız; çünkü bize, taraf değiştirmenin kötü olduğu ve güçlü bir insanın verdiği kararda direnmesi gerektiği öğretilmiştir. Ayrıca, hoşnutsuzluğumuza rağmen, sırf yeni bir stresten kaçınmak için yaptığımız seçime bağlı kaldığımız da çok olur. Neden bütün bunlar? Kararlar ve seçimlerin, doğru tarafta yer almanın, geleceğimiz, mutluluğumuz, servetimiz ve gücümüz üzerinde kritik rol oynadığını öğrenmişizdir de ondan.

Çoğumuz, daha bir seçim bile yapmadan önce belli bir tarafın üyesi olup çıkarız. Daha doğrusu, önce birtakım kimlikleri benimseyip, sonra da bunları birer seçilmiş gibi rasyonalize ederiz. Daha doğuştan bize yafta gibi “yapıştırılan” adlarımızla yaşama başlarız. Din, ideoloji, takım taraftarlığı gibi şeyler de, içinde büyüdüğümüz ailenin, toplumsal ve fiziksel çevrenin bir fonksiyonu olarak yakamıza yapıştırılır.

Bir tarafı başka bir tarafa yeğlememiz ya da herhangi bir tarafı seçmemiz, doğuştan getirdiğimiz psikolojik bir mekanizmanın sonucu değildir. Bu, daha ziyade, içine doğduğumuz ve içinde yetiştiğimiz sosyal yapılara sorgusuz sualsiz uyum sağlama eğilimimiz yüzündendir. Seçim yapmak ve taraf tutmak toplumun yaşama biçiminin bir parçasıdır; ama aynı zamanda, sağlığınıza, mutluluğunuza ve yaşamı anlayış tarzınıza zararlıdır. Bir düşünce, bir insan ya da bir şeyle birlikte olmak, ille de onun lehinde ya da aleyhinde olmamızı gerektirmez. Ille de, muhalif taraflardan birine katılmamızı zorunlu kılmaz. Biz bir tarafa bilinçli olarak katılmasak bile, taraflar, var olmak, güçlü olmak ve destek bulmak için çaba gösterirler. Bu amaç uğruna misyonerleri kullanırlar, halkla ilişkiler personelinin görevlendirirler, hatta bizi asker olarak kullanıp savaştırırlar.

Taraf seçmek, insanı gelişmekten, denemeler yapmaktan, iletişim kurmaktan alıkoyar. Taraf seçmekle, içine hevesle kendimizi hapsettiğimiz gettolar kurmuş oluruz. Öteki, yanlış taraftadır. O, bizlerden biri değildir. Biz üstünüz. Onlar bizden aşağıda. Bizim tarafla ilgili her şeyi ezbere biliriz. İnançlarımızı, görüşlerimizi, erdemlerimizi, gece gündüz, değişmeyen bir nakarat gibi yineleriz. Şüphe, moralimizi bozar. Takım ruhu na ters düşer. Her türlü kuşku aidiyet duygumuza gölge düşürür ve bizi kaybolmuşluğa doğru götürür. Seçmek, bir yere ait olmak demektir. Ait olmakla da dostluklar kazanınız. Aksi halde toplum dışına itilmiş oluruz.

Ama seçmekle ve ait olmakla da, kendimizi inceleme ve bir perspektif sahibi olma şansından yoksun kalırız. Ait olmak yüzünden, kendi portremizi yapma yeteneğimizi yitiririz. Seçtiklerimize kendimizi öyle kaptırırız ki, “ben” yani birey ile bir yere ait olan “biz” arasındaki ayrım giderek belirsizleşmeye başlar. Üstelik, o “ben” ile seçilen şey de giderek birbirine dolanır. Seçilen nesne ya da tarafla özdeşleşme, o nesne ya da tarafın algılanışını değiştirir. Her seçim, insanın kendisine ilişkin algılamasını değiştirdiği gibi, objeye ilişkin algılamasını da değiştirir.

IV

Bireyin toplumsallaştırılma süreci, özgürlüğün kuruyup gitmesiyle eşanlımlıdır. Toplum ve toplum yapısı, bireyin yaptığı seçimler sayesinde doğrulanır. Daha çocukluktan başlayarak, bireyin gelişimi kesintisiz bir seçme zorunluluğuna bağlanır. Bireyden seçim yapması istenir; seçmek suretiyle de birey tutsak olur ve özgürlüğünü yitirir.

Aralarında seçim yapılması olanaksız şeyleri seçmeye zorlanarak özgürlüğümüzü yitmeye başlarız. Bölünemeyen ya da birbirinden ayrılamayan şeyler arasında tercih yapmaya zorlanırız.

Bir çocuğun karşılaştığı en radikal zorunlu seçimlerden biri de sevgiye ilişkindir. Sevgi ne sayıya gelir, ne karşılıklı bir dışlamaya tabi tutulabilir. İnsan “şu kadar” ya da “bu kadar” sevmez. Ne de “şunu” sevmek, “bunu” sevmeyi dışarıda bırakır. Sevgi konusunda seçim yapmaya zorlanmanın ve bunu nicelleştirmenin totalitarizmi, sevgiyi hiyerarşik bir güç ilişkisinin bağlamı içine sokar. Bu durumda sevgi, her şeyi kucaklayan bir duygu olmaktan çıkar. Artık diğerkâm bir duygu değildir o.

Ana babalar genellikle, çocuğu totaliter bir seçimle karşı karşıya bırakan ilk kişilerdir. Bazen birlikte, bazen de birbir-

lerinden gizli olarak çocuğa sorarlar: “Anneyi mi daha çok seviyorsun, babayı mı?” Sormadıkları zaman da, çocuğun davranışlarından küçük ipuçları elde etmeye çalışırlar. “En çok kimi seviyorsun?” sorusu da yavrular tarafından benimser ve genelleştirilir. Çocuk da zihnen bu hiyerarşik yapıyı benimser ve anası ile babasının, kardeşlerinden hangisini daha çok sevdiğini düşünmeye başlar. Ana babaların çocuklarına sormaktan çok hoşlandığı bir başka soru da, “Beni ne kadar seviyorsun?” ya da “Göster bakalım beni ne kadar seviyorsun?” dur. Böylece, daha en küçük yaşlarında birey, sevginin bölünmesi ve metalaştırılmasıyla tanışmış olur. Sevgiyi vermek ya da esirgemek suretiyle, başkalarının, özellikle yakınlarımızın davranışlarını denetleyebileceğimizi de çabucak “keşfederiz”. Hatta, sevginin esirgenmesi, çocuğu disipline sokmak için çoğunlukla öğütlenen psikolojik bir yöntemdir. Böylece, sevgi bir denetim aracı haline gelir. “Sevgi seçimi” totalitarizmin “ilk günahı” gibidir. Oradan başlayarak seçimler birbirini izler. En iyi arkadaşımızı seçeriz. Sonraki yıllar boyunca daha birçok arkadaş seçer, en iyi arkadaşı bir başka en iyi arkadaşla değiştirmeyi sürdürürüz. Bir de en sevmediklerimiz vardır. Böylece, en üstte her zaman en iyi arkadaşımız olur, en altta da, en sevmediğimiz. Oyuncaklarımız arasında da seçim yapmamız öğretilir bize. Birini ötekine yeğleriz; bebeklerimiz de katı bir hiyerarşik düzene göre sıralanır. Sonra cinsel kimlik belirlenmesi devreye girer. Cinselliğimiz genetik olarak belirlenmiştir gerçi, ama cinsel kimliğimizi psikolojik olarak da seçmemiz gerekir. Psikolojik özdeşleşme de yine totaliterdir, çünkü bir cinsiyetin doğrulanması, diğerinin mahkûm edilmesi anlamına gelir. Bu farklılıklar, birbirini dışlayan kategoriler olarak tanımlanacak yerde, daha büyük bir bütünün, bir birliğin tamamlayıcıları olarak ele alınsalar, bizi totalitarizme götürmezlerdi.

Çocuklar, yaklaşık altı yaşlarında takım oyunları oynamaya başlarlar. Oyun bir çeşit tiyatrodur, bir eğlence biçimidir; iyi vakit geçirmek, eğlenmek için oynanır. Ancak, oyun oynamayı öğrenirken çocuklar aynı zamanda taraf seçmeyi de öğrenirler. En popüler oyunlar, içinde tarafların olduğu oyunlardır. Çocuklar çoğu zaman, taraf seçmeye, oyunun kendisinden daha büyük önem verirler. Hatta, oyunun, taraf seçilsin diye yaratıldığı bile söylenebilir. Kimin kimi seçtiği ve kimin kim tarafından seçilmediği, bir çocuğun yaşamında dramatik önem taşıyan olaylardır. Böyle seçimler kavgalara, kıskançlığa, saldırıya, hüsrana, uzlaşmacı davranışlara, acımaya yol açar. Tüm bu taraf seçme oyunları da, çocuğun toplumsallaşma sürecinin bir parçasıdır. Çocuk, daha yetişkin bile olmadan, totaliter toplumun çok önemli bir parçası ve temsilcisi haline gelir. Yetişkin olduğunda da bu oyunların konusu değişir sadece. “Onlara karşı biz” paradigması, sınıflar, ulusal devletler ve dinler boyunca devam eder.

Çocuk oyunlarının tarihsel evrimi, bu oyunların yüzyıllar boyunca fazla bir değişme göstermediğini gösteriyor. Toplum ister feodal, ister kapitalist, ister sosyalist olsun, kimilerini içine alma, kimilerini dışlama kavramı daima bu oyunların bir parçası olagelmıştır. Çocuk oyunlarındaki totaliter yapı her halükârda varlığını korur. Bu tür oyunlar toplumsal yapının bir yansımasıdır. Bir yere ait olmak isteyen bireylerin başkalarının seçimi aracılığıyla dışlanabildiği her toplum, üyelerine baskı uyguluyor demektir. Ayrıca taraf seçmek, bir karşılıklı dışlama biçimidir. Bir üstünlük-aşağılık kavramına dayandığından, daima kuvvete dayalı bir düzenin yansımasıdır.

Böylece, tüm psikolojik silahlar çocuğun zihnine, paradigmasına önceden yerleştirilmiş olur. Irk, sosyal sınıflar, zekâ vb. temeline dayalı ayrımların tümü, zorunlu seçim,

karşılıklı dışlama, nicelleştirme ve kıyaslama temeli üzerine bina edilmiş olan algılama yapıları dizisine dayalıdır.

V

Batılılaşmış yirminci yüzyıl toplumu, gündelik yaşamda ayrımcılığın en yoğun biçimde ortaya çıktığı toplumlardan biri haline gelmiştir. İlkın, insanlar, birbirinden yaşlarına göre ayrılmıştır. Yaşlılar kendi gettolarında (yaşlılar evi, huzurevi, emekliler topluluğu vb.) yalnızlığa terk edilmiştir; gençlerin hayatı, okul sırasında ve okul sonrasında sürekli beraber olacak şekilde düzenlenmiştir; orta yaşlılar bunların dışında her yerededir. İnsanlar ayrıca, gelirlerine, ırklarına, dinlerine ve düzene olan yakınlıklarına göre gruplara ayrılmışlardır. Yirminci yüzyıl, yaşama biçimiyle, korporatif bir totaliter toplumun bütün özelliklerini gösterir. Düzen, insanları toplumsal kategoriler olarak ele alır ve manipüle eder.

Hepimiz, kendi kendimizi ayırdığımız bu kategoriler içinde kalırız. Gençler gençlerle, siyahlar siyahlarla, sanatçılar sanatçılarla, feministler feministlerle, askerler askerlerle birlikte olmak ister. Her grup kendi çıkarlarının ve kendi kimliğinin peşindedir, yaşama tarzı ayrımlara tâbi ve totaliterdir.

Alternatif hareketler, düzenin gösterdiği yollardan gitmeyi reddeden insanlar da aynı totaliter modeli seçer. Onlar da belirli semtlerde yaşarlar. Kendi lokantalarına giderler, özel bir giyim ve konuşma tarzları, hatta özel tatil yerleri vardır. Onlar da kendilerini ayırmayı seçmişler ve kendilerini yabancılar kapatmışlardır. İlk bakışta bağımsızlık girişimi gibi gözüken bu davranış tarzı da, bir başka ayrımcılık örneğidir aslında. Düzene karşı özgürlük çağrısında bulundukları halde, kendi üyelerine baskı yaparlar. Bu baskı ve tekdüzeliğin kaynağı, kendi kendilerine empoze ettikleri totaliter düzendir.

Kendimize benzeyenleri arayıp bulmak isteriz. Bize benzemeyenler bizi tedirgin eder. Onlarla iletişim kurmak istemediğimiz gibi, bunu nasıl yapacağımızı bile bilemeyiz. Ne var ki kendi sürümümüzün içindeki beraberlik, aynılığın biteviye yinelenişidir, bitmeyen bir nöbetin tekrarıdır. Teklik düzenini empoze ederiz. Herkesin aynı biçimde düşünmesini ve davranmasını isteriz. Biraz bireysellik, benzersizlik gösterenlere tahammül edemeyiz. Canımız sıkılsa bile gruba boyun eğeriz. Aşma özlemi duyduğumuz sınırları aşmaya cüret edemeyiz. Aşmak isteyip de aşmaya cüret edemediğimiz bu sınırları da aslında kendimiz koyarız. Bireysel özellikleri kavramak için onları kıyaslamak gerekmez. Kıyaslama dar ufuklu bir benlik temeline dayalıdır, dünyayı ve deneyimlerini biriktirmeye ve düzenlemeye yönelik etnosantrik bencil bir girişimdir.

“Bunun” yerine “onu” seçmekle özgürleşmeye giden tüm yolları tıkamış oluyoruz. Zoraki seçim paradigması, insanı “daha çok” ve “daha az” terimlerine göre düşünmeye yöneliyor; böylece eşitsizlik, düşünme ve değerlendirme biçimimizin ayrılmaz bir parçası haline geliyor. Eşitsizliğin –güç, servet ve fırsat dağılımıyla ilintili– maddi temelini diğer tüm kavram ve değerlendirmelerimize yansıtarak kat kat güçlendirmiş oluyoruz. Eşitlik bağlamında algılanamayan, ölçülemeyen ve kıyaslanamayan her şey eşitlik ve demokrasi adına birer eşleştirme nesnesi haline geliyor.

Toplumdaki adaletsizliklerin çözümleri de bizim toplumsallaşma deneyimimiz tarafından belirlenir ve sınırlanır. Nicelleştirip kıyaslama alışkanlığımız yüzünden, demokratik bir çözüm olarak eşitleştirme çabasına gireriz. Eşitlik sağlama amacı, tüm farklılıkları iptal etmeye götürür insanı; bir başka totalitarizm biçimi ve insanın standartlaşmasıyla sonuçlanır. Cinsel eşitlik, örneğin, cinsel farklılıkların silinmesi pahasına elde edilemez. Teknoloji (ceninin rahim dışın-

da, yapay bir ortamda geliştirilmesi vb.) kadını arkaik memeli özelliklerinden “kurtarmak” adına erkeğe daha çok benzetmek için kullanıldığında, ortaya yavan, standart bir insan tipi çıkar ancak. Siyasal eşitlik de, seçim paradigmasıyla elde edilemez. “Seçme”nin totalitarizmi, ne tek “seçenek”li bir toplumda (totalitarizmin en kaba şekli) olduğu gibi seçenekleri asgariye indirmek suretiyle, ne de “çok seçenekli” toplum (totalitarizmin en rafine şekli) yapısındaki gibi seçenekleri arttırmak suretiyle ortadan kaldırılabilir.

Seçme kavramının bizatihi kendisi, kendi içinde totaliterdir. Zekâ, güzellik, adalet, sevgi, özgürlük gibi şeyler ölçülemez ve kıyaslanamaz. Onlar ancak, tanımlanmadıkları ve standartlaştırılmadıkları ölçüde var olabilirler. Bunların tanımını yapma girişimi bile, kavramın ihlal edilmesi demektir. Bir kez tanımlandıktan sonra, zekâ donuklaşır, güzellik esinleyici olmaktan çıkar, sevgi tüketilmiş olur, adaletin doğrulanması gerekir, özgürlük ise tanımlanmış biçiminin dışında var olmaktan çıkıverir.

VI

Bütün duygusundan yoksunuz artık. Birbirini dışlayan kategoriler seçip sonra da bunlara bağlılık andı içme yolunda bir sürece girmiş olmamız, içimizdeki totalitarizmin bir göstergesi. Bir “Sürekli Değişim ve Derhal Ait Olma İlkesi”ne göre hareket ediyoruz sanki. Sürekli değişim, hem bireysel gelişim sürecine hem de özellikle bu yüzyılda giderek artan fiziksel hareketliliğe, artan enformasyona ve dolayısıyla zihni hareketliliğe bağlı. Toplumsal gelişimin niteliği gereği, ilgimizi her an uyanık tutmak için birbiriyle yarışan farklılıkların daha da çok farkına varıyoruz.

Sürekli değişiriz. Düşünce, davranış ve yaklaşımlarımızın büyük bölümü yıllar içinde değişir. Tüm bu değişiklikler gerçekleşirken, değişim sürecinin nadiren farkına varırız.

Her aşamada, her deneyimden sonra ne denli değiştiğimizin ayırdına varacak, çelişkilerimizi görecektir her şeye hep o anda içinde bulunduğumuz konumdan bakarız; içimizde, bugüne dek oluşmuş ve oluşacak değişiklikleri göremeyiz. Örneğin, yaşamın kronolojik aşamaları ve bunlarla bağlantılı kişilik değişimleri bağlamında, biz hep içinde bulunduğumuz aşamadaki davranışlarımızın, diğer tüm aşamadakilerden üstün olduğuna inanmayı yeğleriz. Bu yüzden orta yaşlılar, daha genç kuşakları denetlemeleri, yaşlılara da katlanmaları gerektiğini düşünürler. Gençler, yaşlı birine güvenmez ve inanmazlar. Yaşlılar da dünyayı mahvetmekte olan gençlere korku ile bakarlar.

İçimizde hep, neyin doğru neyin yanlış olduğu duygusu vardır. Bu görüş tabii ki görecedir ve yalnızca insanın yaşına ve deneyimlerine değil, ekonomik, sosyal ve politik değişikliklere de bağlıdır. Ama biz her aşamada, kendi konumumuzu, her zaman ya da hemen hemen her zaman, tüm öteki konumlar karşısında en doğru konum olarak görürüz. Çelişkileri ve değişim sürecini görmek yerine, anlık durumu, ebedi doğru ve gerçek olarak ele alırız. Kuşaklar, kültürler, sınıflar arasında ve sayısız günlük olayda kendi lehimize yargılamalarda bulunuruz. Bu anlamda birçok tarafa ait oluruz – kimileri geçicidir bunların, kimileri de ömür boyu sürer.

Sürekli değişim ve derhal ait olma ilkesinin en tipik ve eğlenceli örneklerinden biri, İstanbul'un kalabalık belediye otobüslerinde yolcuların davranış biçimidir. İnsan otobüse ön kapıdan bindikten sonra, hemen, zaten dolu olan arka tarafa doğru sıkıştırmaya başlar; çünkü hemen arkanızda, otobüse binmekte olan başka yolcular vardır. Öndekiler arkaya doğru bağırlarlar: "İlerleyelim beyler, arkada boş yer var." Arkadakiler de sıkıştırıldıkları için şikâyet ederler. Birkaç durak sonra, öndekiler artık arkaya varmışlardır. Bu sefer on-

ların bağırırları duyulur: “Öndekiler, itmeyin kardeşim, nefes alamıyoruz!” Kendini öndekilerle özdeşleştiren kişi birkaç dakika içinde taraf değıştirir ve bu kez arkadakilerle özdeşleşir – sürekli değışme ve derhal ait olma durumu. Amerikalı sosyolog Vance Packard, İtalyan kökenli Amerikalıların toplumsal yükselişine paralel olarak yeme içme alışkanlıklarında ortaya çıkan değışimlere ilişkin, daha uzun vadede bir örnek veriyor. Başlangıçta, yoksul İtalyan göçmenleri spagetti yiyorlar. Bir sonraki kuşak hamburgere “terfi” ediyor. Öldürseniz İtalyan yemeğı yemiyorlar. Hiyerarşide bundan sonraki aşama biftektir. Amerikan işçi sınıfının ucuz yemeğı hamburgere paydos. Ondan sonra Avrupa, özellikle Fransız mutfağına sıra gelir ki, önceden bunların kokuşmuş züppelere mahsus olduğunu savunurlar. En üst tabakaya geçerek doruğa vardıklarında ise, konuklarını İtalyan spagettisi sundukları özel akşam yemeklerine çağırır ve bundan büyük gurur duyarlar. Sürekli değışim ve derhal ait olma. Başka bir mekân ya da zamanda mahkûm ettiğimiz “onlar” bakıyorsunuz tekrar “biz” oluveriyor.

VII

Psikolojik deneyler açıkça gösteriyor ki, seçimde bulunmak gerçeğı algılayış biçimimizi değıştirmekle kalmıyor, aynı zamanda bizi, yaptığımız seçimle özdeşleşmemiz sonucunda ortaya çıkan totaliter yapıların kuklası haline getiriyor.

Bilişsel uyumsuzluk adı verilen bir kavrama göre, daha önceki görüş ve davranışlarımızla bağdaşmayan bir seçim yapmış ya da yapmaya zorlanmışsak, tavrımızı da yeni seçimimize uygun olacak şekilde değıştiririz. Daha açıkçası, bir seçim her zaman, geçmişini çarpıtıp değıştirmek suretiyle doğrulanır. Geçmiş deneyimlere rağmen, halihazırındaki seçim, geçmişe hükmeder. Eğer geçmişteki inanç, deneyim ve davranışlarımızla bağdaşmayan bir seçim yapmış-

sak, seçimimizi değiştirmektense geçmişini yeniden düzenlemeyi yeğleriz.

Psikolojik deneylerden elde edilen ampirik kanıtlar açıkça gösteriyor ki, bir karar bizde uyumsuzluk yaratıyorsa, bu uyumsuzluğu azaltma çabaları verilen kararın çekiciliğini psikolojik açıdan artırmaktadır. Örneğin, biliyoruz ki, yeni bir araba almak niyetinde olan insanlar birçok türde arabanın ilanını okurlar. Ama bir araba seçip satın aldıktan sonra da, sadece kendi arabalarının ilanlarıyla ilgilenirler. Taraf seçme totalitarizminin çok açık bir örneği. Her seçtiğimiz tarafla, öteki seçeneklere kapılarımızı kapatıyoruz. Çocukların ödül kazanmak için hile yapmaya teşvik edildiği bir deney yapılmıştı. Ödülün çekiciliğine kapılıp hile yapan çocuklar ertesi gün hileye karşı daha ılımlı bir tavır geliştirmişlerdi. Hileye karşı direnen çocuklar ise, ödülle kışkırtılmadan öncekine göre daha katı bir tavır sergilemekteydiler.

Yine ABD’den bir başka örnek, başlangıçta birbirinin eşiti olan bir grup üniversite öğrencisinin ayrı taraflara yerleştirilerek nasıl bambaşka iki gruba bölünebildiğini dramatik biçimde gösteriyor. Zimbardo’nun yaptığı bu deneyde, cezaevi yaşamıyla ilgili bir deney için ilan aracılığıyla bulunan üniversite öğrencileri, gardiyanlar ve tutuklular olarak rasgele iki gruba ayrılırlar. Cezaevine benzetilen bir yere yerleştirilirler ve tutuklulardan cezaevi kurallarına uymaları istenir (ışıkların zamanında söndürülmesi, “cezaevi malları”na zarar verilmemesi vb.). Gardiyanlar da bu kurallara uyulmasını sağlamakla görevlendirilirler. Altı gün sonra deneyin sona erdirilmesi gerekir; çünkü gardiyanlar zorbalık etmeye, tutuklular da gardiyanların kendilerine insanlık dışı muamele etmesini kışkırtacak şekilde davranmaya başlamıştır. Zimbardo’ya göre, “cezaevi deneyimi, bir haftadan az bir zamanda, bir ömür boyunca alınan eğitimi (geçici olarak) boşa çıkarmıştı: İnsani değerler askıya alınmış, in-

san yaradılışının en çirkin ve aşağılık patolojik yanı su yüzüne çıkmıştı.” Sürekli değişme ve derhal ait olma.

Farklı kulüplere, politik partilere, ırklara, dinlere, ülkelere, görüşlere ait olan kişiler, bir araya geldikleri ender durumlarda, insanlık ailesine ait olduklarını iddia etmek gibi tipik bir eğilim gösterirler. Farklılıklarından pek söz etmeyerek, birliklerini vurgularlar. “Kendimiz gibi” olanlarla bir araya geldiğimizde ise, ötekilere ilişkin tartışmalar yine, kendi kategorimize, aidiyetimiz temeline dayandırılır. Yani, yine ötekilerle aramızdaki farklılıklar temeli üzerine kenetleniriz. “Biz erkekler”, “biz kadınlar”, “biz siyahlar”, “biz entelektüeller”, “biz Amerikalılar” diye konuşuruz sık sık. “Biz” dendiğinde bununla herkesin kastedildiği (yani “biz, tüm yaşayan varlıklar”, “biz insanlar”, “biz, evren”) pek nadirdir. Seçmek suretiyle, BİZ’i, birçok “biz”lere bölüyoruz. Her şeyi kapsayacak anlamda bir sözcük olduğu halde, biz, genellikle dışlama belirtmek için kullanılır. Biz gerçekte “BİZ” anlamına gelmediği zaman biz anlamına geliyor.

VIII

Bir tarafı seçmenin yalnızca görevimiz değil, hakkımız olduğuna inanırız. Seçme özgürlüğüne demokrasinin temel direklerinden biri olarak bakılır. Seçtiklerimizin genellikle bizden önce başkaları tarafından seçilmiş olduğunu ve ancak önümüze sürülenlerin içinden bir seçim yapabileceğimizi durup düşündüğümüz pek enderdir. Bu, tüketim maddeleri, politika ve kültür dahil, günlük yaşamda karşılaştığımız hemen her şey için geçerlidir. Taraf seçmek, tepeden dayatmanın totalitarizmini güçlendirir. Mevcut sisteme meşruiyet kazandırır. Dönemin toplumsal düzenini esas alarak taraf seçeriz. Herkesçe kabul edilmiş normlara göre taraf seçeriz. Toplumun düzeni bizi taraf seçmeye zorlar. Bizans İmparatorluğu’nda insanlar ya Mavi ya Yeşil’di; bugün

ABD’de ya demokratsınızdır ya cumhuriyetçi. Geçmiş yılların Sovyetler Birliği’nde komünisttiniz. Öteki konumlar tuhaflık, aykırılık, sapkınlık sayılır. Seçilecek taraflar olmasaydı, iktidardaki hiyerarşik totaliter düzen tehdit altına girerdi. Yıkılmaya yüz tutardı. Taraf seçmemek, kurulu düzenin meşruiyetine meydan okumaktır.

Örneğin, bir güzellik yarışmasına katılmamayı ya da onu hiçbir şekilde desteklememeyi seçmek, erkek egemenliğini tehlikeye sokar. Erkek egemenliği –sömürüsü– öylesine açıktır ki, yarışmanın adı bile “kadınlar arası güzellik yarışması” değil, sadece “güzellik yarışması”dır. Düzenlenen her güzellik yarışması ve seçilen her “kraliçe”, kadının toplumdaki ikincil rolünü ve güzelliği hiyerarşik, sayısal bir yöntemle ölçme zihniyetini güçlendirir. Güzellik yarışmalarının ortadan kalkması yalnızca sömürünün bir yüzünü sona erdirmekle kalmaz, “güzelliği” standart totaliter bir ölçüm konusu olmaktan da kurtarır. Aynı şey, çok daha geniş bir anlamda, çeşitli politik sistemler için de geçerlidir.

Birçok Batı ülkesinde, iktidara geçtikleri zaman, büyük partilerin siyasetleri arasında çok az farklılık olduğu görülür. Hatta, özellikle ABD’de, iki partiyi birbirinden farklıymış gibi gösterme sorunu vardır. İmaj yaratmak, reklam şirketlerinin ve psikologların kullanımı, seçimlerde hayati önem taşır. Partiler, kendilerine bir önem kazandırmaya, artık mevcut olmayan bir farklılığı vurgulamaya çalışırlar. Birçok ülkede seçimlere katılan seçmen sayısı giderek azalıyor. Bu yüzden, oyların büyük bölümünü alan kişiler bile bir azınlık tarafından seçiliyor. Sayısal anlamda, seçimler çoktan meşruluğunu yitirdi. Çok partili demokrasi sistemlerinin büyük çoğunluğu, azınlık hükümetleri ya da cumhurbaşkanları tarafından yönetiliyor. Ama, “o taraf” ile “bu taraf” arasındaki rekabete duyduğumuz ilgi, hâlâ belirli yöneticilerin meşruluğunu güçlendirmeye devam ediyor.

Çoğu zaman, Batı'daki dernek kurma ve toplantı özgürlüğü, seçme çoğulculuğuna dayalı demokrasiye örnek olarak gösterilir. Çeşitli davaları ve hareketleri savunan sayısız eylem grubu, birlikler, kulüpler, kütler ve dinî mezhepler görüyoruz. Oysa, onlar da tüketim paradigmasının bir parçasıdır. Özellikle gençlikte, çoğumuz, güncel akımlara göre, bir gruptan ötekine sürükleniriz. Bu örgütlerin ya da hareketlerin herhangi bir yapısal değişikliğe yol açtığı çok enderdir. Böyle davalara, genellikle vekâleten, yani doğrudan haksızlık çeken insanlar adına katılmakla, biz de yaşam deneyimlerimizi yapılandıran ve sınırlandıran belirli kısıtlamalara kendimizi maruz bırakmış oluruz. Başkalarına özgürlük sağlamak adına kurduğumuz örgütler, çoğunlukla, kendi özgürlüğümüzün sınırlarını görme yeteneğimizi kısıtlar; günlük yaşamlarımızda karşılaştığımız sorunlarla ilgilenmekten bizi alıkoyar. Birçokları, kendi ortamlarında hissettikleri yabancılaşmayı ve politik güçsüzlüklerini telafi etmek için, özellikle Üçüncü Dünya'dakiler adına insancıl davalara baş koyarlar. Gündelik yaşamlarındaki baskı ve sömürüyü sorgulamaktansa soyut, uzak hedeflerle uğraşanlardan egemen düzen pek korkmaz. Burada köklü değişiklik yapmak yerine, siyasal eylem tüketimi vardır.

Biz katılsak da katılmasak da, halkın seçimini yaptığını bilmek, birisinin seçildiğini bilmek, egemen düzenin seçim sayesinde var olduğu yolundaki inancımızı güçlendirir. Öyle bir noktaya geldik ki, yöneticilerin varlıklarını bize doğrulamaya ihtiyaçları yok artık. Onların varlığını biz kendimiz doğruluyoruz. Kendilerini yeryüzünde Tanrı'nın temsilcileri olarak sunan krallar yok artık. Yöneticilerin eskiden olduğu gibi bizi kandırması bile gerekmiyor. Onların oyununu oynamakla, bunu kendimiz gayet güzel yapıyoruz. Yöneticilerin yapması gereken tek şey, belli zaman aralıklarıyla, halkın hizmetinde olduklarını, halkın iradesini temsil ettik-

lerini söylemekten ibaret. Eskiden olduğu gibi hâlâ yöneticilerimiz var. Farklı olan, yasallıklarını Tanrı'dan değil, bizden almaları.

IX

Daha çok seçme olanağımız var, bu yüzden daha çok özgürlüğümüz var. Hayır. Böyle değil. Özgürlüğün esası, bir nesneyi, bir kişiyi, bir düşünceyi ya da bir çiçeği bir diğerine tercih etmek değil. Özgürlük, hiyerarşik bir düzene ya da karşılıklı dışlamaya doğru götüren bir eylem de değil. Özgürlük bir reddetme eylemi değil. Daha çok bir kucaklama, içine alma eylemi. “Seçme özgürlüğü” bir kavram olarak özgürlük durumuna aykırıdır. Özgürlük, “ya bu ya da şu” değil, “ya hep ya hiç” ya da bir büyüme genişleme eylemidir daha çok.

Genelde belirli bir yapının sınırları içinde ele alınan biçimiyle bir seçme özgürlüğünden söz etmiyorum. Özgürlük insanın belli bir eylemde, belli bir düşüncede derine inebilme kapasitesidir (tabii, yine de başkalarının özgürlüğüne zarar vermeden). İnsanın sonuncu boyuta, “n” boyutuna dek kovalayabilme arzusunun ve yeteneğinin bir yansımasıdır. Neyi kovalayabilme? Canı ne istiyorsa onu. Özgürlüğün kullanılması, her şeyi içine alan bir sevgi eylemidir. Acı da ona eşlik eder: Anlaşılmazı anlamaya çalışmanın acısı.

Özgürlük ne ortaklaşa seçilen bir nesne gibi paylaşılabılır, ne de iki kişi özgürlüklerini aynı biçimde kullanabilir. İki insan aynı şekilde özgür olamaz. Özgürlüğün ruh hali her insana göre değişir. Çoğumuzun sıkı sıkıya tutunmayı başaramadığı, kolayca avucumuzdan kaçıp giden bir ruh hali bu. Özgürlükten korkarız; bizi nereye götüreceği düşüncesi ürkütür bizi. Bu yüzden, sözümona seçme özgürlüğünü yeğleriz. Bizimle aynı şeyi seçen başkaları da varsa, ki her zaman kaçınılmaz olarak vardır, o zaman biz de özgürlüğümüzde kendimizi güven içinde hissederiz. Öylesine özgür

değiliz ki, özgürlüğümüzde bile başkaları tarafından doğrulanmak isteriz. Milyonlarca kişi, aynı bayrağı dalgalandırarak ne denli özgür olduğunu ilan eder. Seçme özgürlüğümüzün yapısı bize öyle bir alan yaratır ki, burada ne yârdan geçeriz, ne serden. Bu yapı içinde özgürlük belirli seçimler halinde standartlaştırılmış, sonunda taraflar ortaya çıkmıştır. Özgürlükle standartlaştırmanın birbirine taban tabana zıt olduğu apaçıktır; tıpkı özgürlük ve güvence kavramları arasındaki tezat gibi. Güvence totaliter toplumun bir özelliğidir; onun içinde, devletin kudreti ve anaerkil gözetimi sayesinde kendimizi güven içinde hissederiz. Oysa özgürlük, belirsizlik demektir. Özgür yaşamak, bilinmeyene yolculuk yapmak demektir. Bu anlamda özgürlük, bir doğrulama niteliği de taşır. Bireyin, sonsuz sorgulama potansiyelini, sonsuz bir arayış içinde olmasını, sonsuz sayıda düşünceyi ve deneyimi, sonsuz farklılıktaki bileşimler içinde bir araya getirme/dışlama potansiyelinin doğrulanmasıdır. Özgürlük, özgürlüğün doğrulanmasıdır.

X

Tüm seçimler zorunlu olarak bir totaliter yapıyı mı empoze eder? Yapmamız gereken etik, ahlâki seçimler yok mudur? Temel özgürlüklerle ilkeleri ihlal edenlere, yalanlarıyla gerçekleri çarpıtanlara karşı cephe almamız gerekmez mi? Seçme eylemi, genellikle toplumda kutuplaşmaya yol açar. Anlaşmayı ya da uyumu kolaylaştırmaz, tersine, insanları kamplara ayırır. Kamplar da zamanla öyle müstahkem mevkiiler haline gelir ki, kampın, tarafın bizatihi kendisi, tarafların oluşmasına yol açan davadan ya da ilkeden daha büyük önem kazanır. Taraflar bir kez oluştuktan sonra, tarafın varlığını doğrulamak için kanıtlar, araştırmalar, rasyonalizasyonlar gırla gider. Bunun birçok örneği vardır. Her şey bir yana, eleştirel düşünceye dayalı olduğu varsayılan bilim için

bu durum özellikle geçerlidir. Bilim tarihi, belirli görüşlere duyulan bağlılığın bunları pekiştirdiğini ve aksi yöndeki kanıtların algılanmasını engellediğini gösteren birçok örnekle doludur. Siyasal tarih ve dinler tarihi de aynı doğrultuda pek çok örnek içerir. “Tanrı’nın Gerçeği” adına savunulan dinsel farklılıklar giderek hep yeni yorumlara, eza ve cefaya, yeni kamplaşmalara ve din savaşlarına yol açmıştır. Ütopyacı ufuklarla bezenmiş siyaset, iktidarı ele geçirip koruma mücadelesinden başka bir şey değildir.

Ancak, ister bilim ya da din, isterse politika olsun tüm alanlarda, ilkeleri uğruna kendilerini feda eden insanlar da imâ var olmuştur. Karşılarındaki kalabalıklara, onları suçlayan meslektaşlarına, mahkûm eden yargıçlarına ve işkencecilerine rağmen direnmiş, davalarından asla vazgeçmemişlerdir. İlke sahibi kişiler, tüm mezheplerde, tüm ideolojilerde, tüm gruplarda vardır. Diğerkâmlık, hiçbir hareketin, hiçbir düşünce okulunun ayırıcı özelliği değildir. Tüm tarafların kendi kahramanları, ilkeli kişileri vardır. Düşüncelerine sınımsız bağlı bu fedakâr kişiler, taraflara destekçilerinin gözünde moral çekicilik kazandırır. Diğer taraflara karşı moral ve etik üstünlük iddiasında bulunmaları da bu kişiler sayesinde mümkün olur.

Ancak günümüze kadar ulaşan hiçbir din ve hiçbir ideoloji, tarih boyunca belirli bir ilkeyi tutarlı olarak savunmamıştır. Tarihsel perspektiften bakarsak, bugün, herhangi bir ilkeyi savunma bağlamında insanın seçebileceği bir taraf yoktur. Bu konuda On Emir’in birincisinden öteye geçmemize bile gerek yok: “Öldürmeyeceksin” buyruğu, aralıksız olarak ihlal edilmiştir.

Böylesine bir tutarsızlık ve ikiyüzlülüğe rağmen, neyse ki hepimiz, dinsel ya da ideolojik eğilimlerimiz (eğer varsa) ne olursa olsun, belirli evrensel ahlâki ilkelerin hâlâ farkındayız.

Ahlâki değerlerden oluşan evrensel mirasımız, taraf seçmemiz sonucunda ortaya çıkan muhalefet sayesinde değil, muhalif tarafların insanı nereye götürebileceğinin tarihsel bilinci aracılığıyla bize intikal etmiştir. İlkeleri, taraflaşmayla ve muhalefetle savunma eylemi “yıkıcı enerji”yi ortaya çıkarır; daha doğrusu, enerjimizin yıkıcı biçimde kullanılmasına yol açar. Oysa ilkeler zorbalıkla değil, örneklerle savunulabilir ancak.

Bir tarafı seçmek, tanım gereği, kendi tarafımız için zafer, diğeri içinse yenilgi istememiz demektir. Yani taraflar, eninde sonunda biri ötekine boyun eğsin diye mücadele etmektedirler. İlke ne olursa olsun –tabii hâlâ ilke diye bir şey kalmışsa– finaldeki yenilgi ve teslimiyet, totaliter bir ilişkiyle sonuçlanır. Ayrıca, taraflar arasındaki mücadele ne kadar uzarsa, amacın aracı haklı kıldığı düşüncesi zamanla (belki de bilinçsizce) o oranda geçerlilik kazanır. Yenilginin prestij kaybı ve utanç ifade ettiğini fark eden Gandhi, karşı geldiği iktidar yenilgiye uğramış olmasın diye, sivil itaatsizlik (*satyagraha*) kavramına bir ekleme yapmıştı: Bu anlayışa göre iktidara, karşı olduğu düşüncüyü gönüllü olarak kabullenerek yenilgiyi savuşturma fırsatı tanınır. Ama bu yine de, muhalefetin körüklediği yıkıcı enerjiyi ortadan kaldırmaya yetmez.

Yaşamın kutsal olduğu inancına varmamız rastlantı değildir. Uygarlığımız, yaratıcı biçimde kullanılan insan enerjilerinin bir toplamıdır. Edebiyat, müzik, mimarlık, tıp ve felsefenin tümünü, enerjilerini yaratıcı biçimde yönlendiren bireylere borçluyuz. Bu tür yaratıcı faaliyetler yaşamı korumaya değer kılar. Ancak yarattığımız güzelliğe dayanarak, insanlık harikalarından, insanın zenginliğinden ve insan dehasından söz edebiliriz. Kendimize düzdüğümüz methiye, yarattığımız bu “güzelliğe” dayanır. Güzellik görece bile olsa, yaratma eylemi, zihnin ve duyuların geniş boyutla-

ra ulaşması, insanın erişebileceği en yüksek düzeydir. Tarih boyunca yaratıcılığımızın böyle nice örnekleri olduğu içindir ki, yaşamı korumaya değer buluyoruz.

İdam cezası, savaş ya da başka türlerin soykırımı gibi yıkıcı eylemler muhalefet aracılığıyla ortadan kaldırılamaz. Bunlar ancak, daha da çok eser yaratmayı sürdürerek, bugüne kadar yaratılmış şeyleri tatma ve değerlendirme fırsatını daha çok insana vererek, ve nihayet, yaratma eylemine katılma cesaretini herkese aşilayarak yok edilebilir. Yaratıcılık, yaşamın doğrulanmasıdır. Çoğunluk tarafından paylaşılan böyle bir doğrulama, insanın insanı öldürmesi gibi düşüncelerin bir yana bırakılması için yeterlidir. O zaman olumsuzluğumuz zaman zaman ortaya çıkmayı sürdürse bile, bu toplu eylemle olmayacak, biyolojideki bir mutasyon gibi kaza sonucu olacaktır.

Yaratıcılıkta taraflar yoktur. İnsan, yaratıcılık eylemi sırasında, bunu şuna tercih etmez. Yaratıcılıkta muhalefet yoktur. Yaratılan şey, sonradan çoğu kez kabul görmeyip imha edilmiş, yakılmış, mahkûm edilmiş bile olsa, yaratma eyleminin kendisi, oç alma ya da muhalefet temeline dayanmaz. Yaratıcılık, insanın özgürlüğünün doruk noktasında yeni ufuklara doğru uzanmasıdır. Ancak daha çok insanın böyle yücelere uzanması sayesinde evrensel ve ahlâki ilkeler ayakta tutulabilir.

Yaratılmış olanı yıkanlar, genellikle, yaratılanların gerçekten zevkine varma ya da bunları yaratma fırsatını bulamamış, kendilerine bu fırsat verilmemiş kişilerdir. Yıkıcı güçler yıkılamaz; çünkü, bu daha da çok yıkıcı güç kullanmayı gerektirir. Her birimizin ve hepimizin içindeki yıkıcı güçler ancak yaratıcılığın ve ondan doğacak güzelliğın karşısında yok olup gider.

XI

Demokrasinin bir garantisinin de, gruplara örgütlenme ve çıkarlarını koruma fırsatının verilmesi olduğu söylenir. Bu amacı gerçekleştirmek için muhalefet kaçınılmazdır. Batı'daki işçiler kapitalistlere karşı çıkıp sendikalarını kurmamış olsalardı, haftada kırk saat çalışma haklarını, hastalık ve tatil izinlerini, grev haklarını nasıl elde edeceklerdi? Sömürücülere karşı sömürülenlerin tarafını tutmamız gerektiği yolunda, tarihî ve etik açıdan etkileyici bir sav yok mu? Var tabii, ama acilen elde edilecek kazanç uğruna, temel ilkeyi feda etmek pahasına değil.

Dünya işçileri pratikte ya da teoride birleşmiş değiller. Hatta, özel çıkarları birbirine taban tabana zıt bile olabilir. Belirli bir yerdeki işçilerin kazancı bazen başka bir yerdeki işçilerin zararına neden olabilir. Batı'daki işçi sınıfının hakları, salt mücadele temeline dayanarak kazanılmamıştır; sömürgecilik yoluyla, milyonlarca başka insanın sömürülmesinden elde edilen servet yatmaktadır bunun altında. Bugün Birinci Dünya ve “uluslararası” kentler, Üçüncü Dünya'nın ve periferinin sırtından, giderek daha zengin olmaktadır. Üçüncü Dünya içinde, örgütlü sanayi işçilerinin kazançları da çoğu kez örgütsüz köylülerin sırtından elde edilmektedir. Sömürüye karşı çıkma ilkesi, belirli bir grup lehine indirgenerek uygulandığı zaman, toplumda sömürü, adaletsizlik ve eşitsizlik, istemeyerek de olsa, güçlenebilir.

Bir yüzyılı aşkın zamandan beri kamuoyu, işçilerin davasını, onların sendikalarını ve partilerini, kapitalistlere ve işverenlere karşı desteklemiştir. Ancak, işçilerin yaptığı her iş, dünya halkları için hayırlı değildir. Bertolt Brecht, bir şiirinde, Teb kentini ve piramitleri kralların değil işçilerin kurduğunu vurgular. Ne var ki, Hiroşima ve Dresden'i imha eden bombaları kimin yaptığını sormak aklımıza gelmez. Yöneti-

1980'lerin barış hareketi de, bencil çıkarıcılığın başka bir örneği. Bu, barış için değil, savaşa karşı bir hareketti. "Bizi öldürmeyin, yaşamak istiyoruz," dediler. Bu tüm savaşlara karşı değil, Batı'da çıkması olası bir savaşa karşı bir hareketti. Bu arada yeryüzünde savaşlar sürüp gidiyordu. İran-İrak Savaşı bunlardan sadece biriydi. Üyelerinin yaşamını ilgilendirmeyen konularda barış hareketi nerelerde? Hareket sadece kendi çıkarları uğruna protesto için mevcut. Tüm dünyayı kapsayan evrensel bir barış ve uyum ilkesine bağlı değil.

Tarih boyunca insanın insana karşı çıkması, bizi özgürlüğe ya da mutluluğa daha çok yaklaştırmış değil. Sadece, sömürünün ve baskının biçimini değiştirdi, o kadar.

XII

Yaşamayı ya da ölmeyi seçebiliriz. Ölüm fedakâr bir davranış ya da intihar yoluyla gerçekleşebilir. En temel seçimdir bu ve türümüz bireyinin ayırt edici bir özelliğidir. Ne var ki, tâli olan uğruna temel olan unutulur. Böylece, hangi gömleği ya da eteği seçeceğimizi düşünmekten, yaşamın kendisini düşünmeye pek zaman bulamayız.

Temel olanı düşünmekten kaçınmak bizi psikolojik bakımdan öylesine totaliter bir yapıya sürükler ki, yaşamın ya da özgürlüğün niteliği açısından pek az önem taşıyan seçimler yapmakla ya da seçim hakkı için mücadele etmekle uğraşırız durmadan. Seçimin mekanik olarak uygulanması bize bir başarı, ilerleme ve özgürlük duygusu verir. Bu süreç, aynı zamanda, farkında bile olmadan vakit geçirmemizi kolaylaştırır. Böylece, zamanın akıp gitmesine karşı da bağışıklık kazanmış oluruz. Ölümsüz hissederiz kendimizi.

Ne var ki, yaşamı bu kadar az düşünen, yaşamı düşünmek gerektiği konusunda herhangi bir bilinçli çaba harcamadan yaşayıp giden bizler, başkalarının yaşamını etkileyen konularda taraf seçmekte son derece aceleci davranırız.

Yaşamın tarafını seçmeden, yaşantımız ve tarih boyunca bir tarafa karşı başka bir tarafı seçip dururuz. Seçtiğimiz tarafın anlamını ya da yaşam biçimini başkalarına zorla kabul ettirmek için uğraşıp dururuz. Örnekler göstererek, gerekirse güç kullanarak tarafımızı kabul ettirmek için durmaksızın didiniriz.

Hayatımızı canımızın istediği gibi yaşamakla yetinmeyiz. Bununla yetinmek isteyen bir avuç insanı da rahat bırakmayız. Onların ayağına gideriz, onları aziz mertebesine yükseltiriz, onlar gibi olmaya çalışırız, onları taklit etmeye çalışarak gönüllü olarak bir yapıyı benimser ya da pek istemeyecek de olsa kabul ettiririz kendimize. Ondan sonra da, bizi taklit edecek taraftarlar bulmaya gelir sıra.

Sabırla, inançla, zorbalık, kurnazlık ve yalanla, insanın ait olması gereken taraflar inşa ederiz. Tarihte, bu ait olma olgusu, doğumdan kaynaklanırdı (kast sisteminde hâlâ böyledir); ama şimdi, yüzyıllar sonra, seçim yoluyla ait olmaya dönüşmüştür bu. İnsan, ait olmalıdır.

Taraf seçmenin totalitarizmi budur işte: Yaşama ait olmayı seçmeden, birbirimize ve bizzat kendimize karşı olmak.

Taraf seçmek ve onun beraberinde getirdiği totalitarizm, ölümü unutma sürecini de güçlendirir. Ölümün unutulması da kendi payına totalitarizmi güçlendirir; “ölümsüzler”in özgürlük diye bir kaygısı yoktur çünkü.

Gençler, toplumdaki yıkıcı gelişmelerin duyarlı göstergeleridir. “Je vous dis bravo. Vive la Mort!” (“Sizi kutluyorum. Yaşasın Ölüm!”) Böyle diyor Paris’te bir duvar yazısı. Gençler yaşamı ve ölümü düşünüyorlar. Kimileri ölüyor. Çoğu yaşamayı seçiyor. Yeni değerlerin yeni tohumları böylesine temel bir seçimden doğabilir ancak.

25 Kasım 1986, Marburg

HAINLERİ SAVUNMAYA DAİR

X

Amerikan Ordusu Seni Istiyor,
(ABD I. Dünya Savaşı'nda askere çağrı afişi)
James Montgomery Flagg, 1917.

**I WANT YOU
FOR U.S. ARMY**

NEAREST RECRUITING STATION

“İhanet insanın hoşuna gider ama hainler iğrençtir.”

Miguel de Cervantes

I

Herhangi bir toplumda, olabilecek en aşağılık yaratık, haindir. Bir insanın taraf değiştirmesi, o taraftan kopması, hatta kendi tarafını eleştirmesi, nefretle karşılanır. Düşman zaman zaman saygı uyandırabilir, ama hain daima mahkûm edilir. Hainler öylesine aşağılık sayılırlar ki Dante’nin *Cehennem*’inde bile en aşağı mevki, yakınlarına ve vatanlarına ihanet edenlere ayrılmıştır. Cinsel suç işleyenler, katiller, zındıklar, sapkınlar, ırz düşmanları, büyücüler, hırsızlar ve riyakârlar Dante’nin *Cehennem*’inde hainlerden daha itibarlı bir konumdadırlar. Bir tarafın birisini hain diye suçlaması, genellikle öbür tarafın onu kullanması anlamına gelir. Öbür taraf, onu fütursuzca dünyanın gözü önünde sergiler.

II

Kişiden kendi tarafına bağlı kalmasını bekleriz. Hain ise, kendi topluluğunu terk etmeye zorlanır; güçlü aidiyet duygularıyla belirlenmiş bir yapıdan dışlanır. Topluluk içinde

yaşam, ancak böyle duygular sayesinde anlam kazanır. Birisinin aidiyet bağıını koparmaya karar vermesi, herkes için bir darbedir. Topluluk üyeleri, bu kopma ve eleştiri karşısında kendilerini yeniden değerlendirme yoluna gidecek yerde birbirlerine daha da sıkı kenetlenir ve haini mahkûm ederler. Topluluklar kendi eylemlerini, özverilerini ve kendi bağıllık duygularını nadiren sorgularlar. Çünkü, böyle bir sorgulama sırasında kendi kararları sınanmış ve tehdit edilmiş olur. Yıllar yılı birlikte yürüyüp şarkı söyledikten, yıllar yılı birbirlerinin sırtını sıvazladıktan, “tasada ve kıvançta ortak” olduktan sonra, bütün bunların ardından sorulacak bir soru, hatta kuşku olarak yorumlanacak bir ima bile hepimize yöneltilmiş bir uyarı, bugünümüzü, dünümüzü ve yarınımızı tehlikeye sokan bir tehdit olarak algılanır... Bu tehdit, hainin kişiliğinde somutlaşır.

III

Topluluğun tarihsel gelişimi çelişki ve tutarsızlıklarla dolup taşıyor olsa bile, hain daima şimdiki zamana göre yargılanır. İnsan daima şimdiki zamana ihanet etmiştir. Hainin kim olacağını, o andaki yapı ve o andaki güçler dengesi belirler. “Hain”, topluluğun geçmişiyle tam bir tutarlılık içinde olabilir. Ama topluluk kolektif olarak değişmişse, tu kaka edilenler her zaman bu kişiler olacaktır. Örneğin, Sovyetler Birliği’nin tarihine baktığımızda, Troçki’nin, Stalin ve Parti tarafından hain olarak suçlandığını görürüz. Sonradan Stalin, Kruşçev tarafından komünizme ihanetle suçlandı ve oybirliğiyle hain ilan edildi. Ardından sıra Kruşçev’e geldi. Derken Gorbaçov, Brejnev ile Stalin’i mahkûm etti. Bütün bu örneklerde, Parti ile Sovyet yurttaşlarının da koroya katıldıkları görülür. Hep birlikte hainleri birbiri ardına suçlama şarkısını söylediler. Hep birlikte, tek sesli bir koro halinde. Yaşasın devrim! Yaşasın Parti! Bu bir yalan tabii. Çünkü, onla-

rın söylediği, bizim söylediğimiz, her zaman söylemiş olduğumuz şarkı aslında şu: YAŞASIN ŞU AN VE BİZİM ONUN İÇİNDEKİ YERİMİZ! Hain ise, o ana meydan okuyan kişidir işte. Genellikle, düşmanın maaş bordrosunda yer aldığı için değil. İktidardan alaşağı edilmek istendiği için, ya da değişme zorunluluğunu kavrayamadığı için de değil. Yaşadığımız anın içinde kendimizi haklı çıkarmaya ve yüceltmeye daldığımız için farkına varamadığımız şey, çoğu durumda hainin aslında eleştirel yargısını kullanmakta olduğu gerçeğidir. Tüm risklere, gelecekte yaşayacağını bildiği suçlamalara ve dışlanma tehlikesine karşın, inancı uğruna tek başına bu yolu izlemeye karardır o. Yaptığı hangi anlama çekecek olursa olsun, düşmanı bu durumu nasıl istismar edecek olursa olsun, o, durumu kendi gördüğü biçimiyle göğüsleyecektir; bunu yapmaya isteklidir, gönüllüdür ve bundan başka türlü davranamaz zaten. Ibsen'in "Bir Halk Düşmanı" adlı oyunundaki doktor gibi, o da suçlanma olasılığını bile bile göze alır.

IV

Başka bir anlamda, gerçek hain bizleriz. Kitlelerdir hain olan. Saptanmış resmî çizgiyi her an adım adım izleyenlerdir. Futbol kulübünün başkanı günün birinde çıkıp, takımın asıl renklerinin kırmızı-mavi değil, eflatun-mor olduğunu ilan eder. "Geçmişte," der, "kulüp yüz elli yıl önce ilk kurulduğunda, formalarda kullanılan boyalar aslında eflatunla moru andırıyordu. Dolayısıyla, gerçek renklerimiz kırmızı-mavi değil, eflatun-mordur." Bunun üzerine herkes, renklerin değiştirilmesine oybirliği ile karar verir. Durmadan renk değiştiririz. İnsanlık tarihi, insanoğlunun birbiri ardından taraf değiştirmesinin örnekleriyle dolu. Bütün büyük devrimler, azınlıkların devrimleridir. Hepsi de azınlığın eylemiyle mümkün olabilmiş ve gerçekleştirilmiştir. Çoğunluk, ancak olay gerçek-

leştikten sonra bu çok köklü tarihi değişikliklere uymuş ve onları desteklemiştir. Bir zamanlar krallara, sultanlara ve çarlara saygı duyuyor, monarşiye karşı olanlardan nefret ediyorduk. Bugün cumhuriyetçiyiz ve cumhurbaşkanlarına alkış tutuyoruz. Yarın yeniden monarşist olabiliriz.

İdeolojilerimizi, çocuk yetiştirme yöntemlerimizi, moral değerlerimizi, zevklerimizi, alışkanlıklarımızı, örgütlerimizi, hayat tarzlarımızı, kurumlarımızı, sınırlarımızı, eşlerimizi, sevdiklerimizi, en sevdiğimiz şarkıları ve yemekleri habire değiştiriyoruz. Toplu olarak hareket ettiğimiz için de hep haklı tarafta oluyoruz. Saldırı hedefimiz, birey. Bizimle aynı yolda yürümeyenler mahkûm ediliyor. Tarih kitaplarında, oturduğumuz mahallede, vaazlarımızda ve siyasetçilerimizin beyanlarında parmağımızı onlara doğrultuyoruz. Hainlerin adını yaşıtıyoruz. Onlar toplumun kolektif bilincinde kahramanlarla birlikte yaşıyor ve toplum üyeleri arasındaki bağları güçlendiriyor. Ama onlara ilişkin duygularımızı da bastırıyoruz; haini bir birey olarak gördüğümüzde ve bizim yüzümüzden katlanmak zorunda kaldığı acıları düşündüğümüzde içimize dolan, kimseye açamadığımız kuşkuları bastırıyoruz. Haini ne kadar çok mahkûm edersek, biz de o kadar dogmatikleşiyoruz. Gitgide daha az sorguluyoruz, gitgide daha totaliter oluyoruz ve sonunda hiçbir şey anlamaz hale geliyoruz.

Belli bir tarafı tutup onu doğruladıkça kendimizi daha güçlü ve gururlu hissediyoruz. Adımızın saygıyla anılacağını bilirsek, işkenceye dayanabilir, davamız uğruna can verebiliriz. Tarihin bandosunun bizi yüreklendireceğini, adımızın tarihe geçeceğini biliyoruz çünkü. Sorumluluk duygusuyla ne düşündüğünü açıklayan ve kendi yolunda ilerleyen hain, nadiren böyle bir durumla karşılaşır oysa. O yalnızdır. Daima yalnız olmuştur ve daima yalnız olacağını bilir. Biz totalitarizmimizle bireyi yok ediyoruz. Bireysel özgürlüğü nadi-

ren hoş görüyoruz, çünkü ondan korkuyoruz. Özgürlüğün, yaşamımıza düzen ve anlam getiren yapıları yok edeceğinden korkuyoruz. İtaatkar olduğumuz, körü körüne boyun eğdiğimiz için hainler yaratıyoruz. Böylesine zayıf olduğumuz için totaliter oluyoruz. Kendi benliğimize inanç duymak, insana inanç duymak, bizi hainlerin olmadığı bir topluma götürebilir; o zaman kendimizden korkmamız için bir neden kalmayacaktır çünkü.

“Beğenmiyorsan çekip gidersin,” diyoruz. “Düşmanın ülkesine gidersin.” Hain tek başına acı çekerken, kitleler, çoğu zaman vicdan ve akliselimden vazgeçme pahasına da olsa kendi yanılısamalarına sımsıkı tutunuyorlar. Hain kim öyleyse?

ÇAĞIMIZIN BÜYÜK “UYGARLIKLARININ” HAINLERLE İLİŞKİSİ KONUSUNDA ÜÇ ÖRNEK

1. OLAY: Amerika Birleşik Devletleri: (“In God We Trust” / Tanrı’ya Güveniriz)

karşısında

Ezra Pound: (Şair ve hain)

Radyo yayınları aracılığıyla, Amerikan askerlerine, İtalya’ya karşı silaha sarılmamaları çağrısında bulunduğu için, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra İtalya’da ABD işgal kuvvetleri tarafından hücre hapsine mahkûm edildi.

Daha sonra Washington’a götürüldü, vatana ihanet suçundan yargılandı ve suçlu bulundu.

Cezaevi yerine St. Elizabeth Akıl Hastanesi’ne gönderilip 12 yıl oraya kapatıldı.

Hüküm: Deliliğe dayalı vatan hainliği.

Belli başlı Amerikan şair ve yazarlarının baskısı sonucunda ABD hükümetince serbest bırakıldı.

2. OLAY: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği: (“Dünya-
nın Bütün İşçileri, Birleşin”)

karşısında

Leon Troçki Bordonoviç: (Devrimci ve hain)

Ülkesinden sürüldü, insanlık-dışı ilan edildi.

Stalin’in işçi devleti tarafından görevlendirilen kiralık ka-
tiller, Troçki’yi İstanbul’dan Kuzey Amerika’ya kadar izledi
ve sonunda biri, Meksika’da onun kafasına ölümcül bir kaz-
ma darbesi indirmeyi başardı.

PEKİ KATİLE NE OLDU?

Yaklaşık on yıl cezaevinde kaldıktan sonra tahliye edilin-
ce Moskova’ya geldi, orada Komünist Partisi tarafından bir
kahraman olarak resmî törenle karşılandı ve;

STALIN tarafından ülkenin en büyük SOVYET KAHRA-
MANLIK NİŞANI ile ONURLANDIRILDI.

Troçki ise, Stalin’le Brejnev’i yanlışlarından dolayı suçla-
yan Parti Başkanı Gorbaçov tarafından iade-i itibar gördü.

3. OLAY: Üçüncü Reich: (“Deutschland Über Alles” / Al-
manya Her Şeyin Üstünde”)

Birleşik Krallık: (“God Save the Queen” / Tanrı Kraliçe-
yi Korusun)

SSCB: (“Dünyanın Bütün İşçileri, Birleşin”)

Fransa: (“Liberté, Egalité, Fraternité” / Özgürlük, Eşitlik,
Kardeşlik)

ABD: (“In God We Trust” / Tanrı’ya Güveniriz)

karşısında

Walter Rudolph Hess: (Nazi ve hain)

İkinci Dünya Savaşı’nın doruğunda, İngilizlere barış tekli-
finde bulunmak üzere gizlice İskoçya’ya uçarak bütün dün-
yayı hayrete düşürdü.

Hitler tarafından hain ilan edildi. Churchill tarafından sa-
vaş esiri olarak cezaevine kondu. Nürnberg’de akli durumu

sorgulandı. Ömür boyu hapse mahkûm edildi.

Berlin Spandau Cezaevi'nde KIRK BİR YIL boyunca TEK BAŞINA HÜCREDE tutuldu. Son yirmi bir yılı, cezaevinin tek mahkûmu olarak geçirdi.

İngiliz, Fransız, Amerikan ve Sovyet güvenlik görevlilerinin gözetiminde dünyanın en iyi korunan mahkûmuyken, 1987'de 94 yaşında intihar ettiği söylendi; hemen ardından cezaevi yıkıldı.

Kendisinden daha da büyük dikkatle korunduğu anlaşılan yaşamöyküsünü dünya bugüne kadar öğrenebilmiş değildir.

İşitme Kötüyü
Söyleme Kötüyü
Görme Kötüyü

2 Ocak 1986, Marburg

ÖLÜM UNUTKANLIĞI

XI

“Hasta olduğun için değil, hayatta olduğun için öleceksin.”

Lucius Seneca

I

Bize böylesine yakın olan ölüm üzerinde neredeyse hiç düşünmüyoruz. Ölüm her an herkesin başına gelebilir. Mutlaka gelmek zorunda. Ölüm mutlaka olacaktır ve geçen her saniye bizi ona daha çok yaklaştırmaktadır.

Ölümü yadsımak, yaşamı yadsımanın en güçlü göstergesi. Ölümlü olduğumuzu, öleceğimizi hemen hiç düşünmeyerek kendimizi zihinsel bir deli gömleği içine sokuyoruz. Yaşadığımız, kokladığımız, gördüğümüz, dokunduğumuz her anın bir daha gelmeyeceğini hissettiğimiz anlar o kadar az ki. Yaşamı böylesine özel, böylesine benzersiz kılan şey, her şeyin yalnızca bir kez olması. Bunu algılamak, ölümün bilincine varmakla mümkün olabilir ancak. Ölümün bilincinde olmayan insan, yaşadığının bilincinde de değildir. Her anımız ölüm unutkanlığı içinde geçiyor.

II

Ölüm sürecinin farkında olmak, yaşamın uçup giden güzelliğini algılamak demektir. Bu aynı zamanda, güzelliğin sü-

rekliliğinin farkına varmak demektir; çünkü uçup giden şey, zaman ya da güzellik değil, bireyin kendisidir. Ölümü dışarıda bırakan tüm düşünce ve eylemler, yaşamı mülk edinme çabasına götürür insanı. Pek çok ilişki, bu olanaksızlık, bu yalan, yani yaşamın mülk edinilebileceği düşüncesi üzerine kurulmuştur. “Ebediyen” diye bir sözcüğün varlığı, bunun en iyi örneği. Zamanı iptal ederek ölümü durdurmak, sadece kendi yaşamlarımız konusundaki açgözlülüğümüzün bir belirtisi değildir, aynı zamanda, yeryüzünde ne var ne yoksa hepsini birden sahiplenme çabasına işaret eder. Bizi konuşmaya, sevişmeye, fotoğraf çekmeye, başarılı olmaya, sanat eserleri yaratmaya, özverili olmaya, sadistçe davranmaya, başkalarını sevmeye ya da onlardan nefret etmeye zorlayan bir içgüdü ya da zorunluluk yoktur. Bunları yapıp yapmayacağımız ya da nasıl yapacağımız tamamen bize kalmış bir şeydir. İnsan bunların hiçbirini yapmadan da yaşamın güzelliğinin ve harikuladeliğinin farkına varabileceği gibi, bunların hepsini yaptığı halde o güzelliklerin farkına varmayabilir. “Yaşamın amacı” denilen şeye ilişkin tüm misyonlar, insanın kendinden kaynaklanır. Yaşama ilişkin tüm açıklamalar, bizzat kişinin tanımladığı bir hedef, anlam ve amaç bulma çabasından ibarettir. Yaşamın amacı, ölünceye kadar yaşamaktır. Bu konuda evrensel teoriler kurmaya çalışmak bizi totalitarizme götürür. Bu teorilerin yanlışlığı her seferinde yeniden kanıtlanacaktır.

III

Sanayi devriminden bu yana yaşam anlayışımızın da bütünlüğünü yitirmesi ve yaşam konusunda uzmanlaşmaya gidilmesiyle birlikte, ölümle ilgili her şey bir kenara itilmiş, marjinalleştirilmiştir. Komşularımız, bakkalımız, öğretmenimiz gibi bize yakın insanların ölümlerini paylaşmadığımız gibi, cenaze törenlerinin, gömme törenlerinin, asılmaların, ölüle-

rin yakılmasının bile farkında olmuyoruz. Yıllar yılı hemen her gün görmeye alıştığımız yarı-anonim kişileri (bizi işe götüren otobüs şoförü, her zamanki benzin istasyonunda parayı alan adam, ofisimizdeki asansörcü, postanede pul satan adam vb.) artık görmemeye başladık mı, hemen unutuyoruz. “Gösteri devam etmeli” kuralı, yalnız tiyatro için değil, bizim için de geçerli. Hepimiz gösterinin bir parçası haline geldik. Sahnede olmayan, artık ölmüş demektir; yoktur. Yaşamla ilgilenişimiz, onu sahnede gördüğümüz gibi. Bizim sahnemizde. Bizim tasarladığımız sahnede.

En temel zihni süreçlerimizden biri, ölümü unutma süreci. Özellikle yirminci yüzyıl Batı toplumu (ve onun etkisiyle dünyanın geri kalanı), yaşlanmayı bile unutacak şekilde yönlendiriliyor. İki aşırı ucun, yani gençlerle yaşlıların toplumsal konumları, son yüzyıl içinde köklü biçimde değişmiş durumda. Eskiden, bebeklerle çocukların göz önünde bulunmaması, seslerinin işitilmemesi gerekirdi. Onlar, kendi başlarına birer birey olarak kabul edilmezlerdi. Ancak yetişkin olduklarında birey sayılırlardı. Çocukların “çocuksu” bir tarzda giydirilmeleri bile, yakın geçmişe ait bir gelişmedir. Bunu anlamak için, on dokuzuncu yüzyıl tablolarına bir göz atmak yeterli. Öte yandan yaşlılar, daha önceleri toplumda hayli imtiyazlı bir konuma sahiptiler. Onlar bilgili, güçlü, bilge kişilerdi. Yaşlarından gurur duyarlardı. Şimdi durum bunun tam tersi. Göz önünde bulunmaması ve işitilmemesi gerekenler, yaşlılar artık. Çocuklar ise kutsal bireyler haline dönüştü. Çocukları korumak, onların haklarını genişletmek için yasalar çıkarılıyor. Yaşlılar için böyle yasalar yok.

Teknoloji, edebiyat, psikolojik araştırmalar ve yasal uygulamalar alanındaki bir dizi gelişme sonucu çocuğun rolü öylesine parlak bir ramp ışığına çıkarıldı ki, çocuk birçok bakımdan türümüzün en önemli kişisi haline geldi. Yaşlılar çeşitli yerlere kapatılırken, bebekler şimdi hemen her yere bir-

likte götürölüyorlar. Toplumun ve insan türünün çocuklara gösterdiği anlayış, katılma ve iletişim ruhu yaşlılar için söz konusu değil; onlara katlanılması gereken birer yük olarak bakılıyor giderek. Giyim örneğine dönecek olursak, şimdi çocuklar için özel giysiler ve modalar olduğu halde, yaşlılar için artık özel bir giyim tarzı yok. Geçen yüzyıldaki kendine özgü giyim tarzlarından yoksun bırakılmış oldukları gibi, şimdi genç görünmeye, gençler gibi giyinmeye özendiriliyorlar. Yaşlanma, yaşlılık ve ölüm marjinalleştiriliyor, bertaraf ediliyor.

IV

Ölümü unutma sürecinde hareket serbestimizi yitiriyoruz. Hep yaşayacakmışız gibi yaşayarak miskinleşiyor, yaşama aktif biçimde katılmayı beceremiyoruz. Eyleme geçmeyi, keşfetmeyi, soru sormayı ve araştırmayı beceremiyoruz. Cessur olmayı beceremiyoruz. Ölümü unutmakla, kendi yarattığımız monoton, standartlaştırılmış varoluşun parçası haline geliyoruz. Bu monotonluk bir kez yaşam tarzı haline gelince, sadece onu korumaya çalışmakla kalmıyor, bu tarzı değiştirmeye kalkışmasınlar diye bireyleri köstekliyoruz. Vagonun raydan çıkmaması gerek. Görünürde hiç değişmeyen bir varoluş biçimine ayak uydurmak bize bir güvence duygusu veriyor. Nevrotik denilen insanın güvenlik ihtiyacıyla bu durum arasında büyük benzerlik var: Böyle bir “hastanın” anksiyete duymaması için her şeyin yerli yerinde olması gerekir. Bir tür olarak biz de aynı şekilde ölümü unutarak kaygı ve korkularımızdan kurtulmaya çabalıyoruz.

Ölüm, insan için en büyük bilinmeyen olmuştur. Aynı zamanda en büyük korku kaynağı. Bilinmeyenin korkusunu azaltmanın en temel yollarından biri, ölümden sonraki yaşamı tartışan, açıklayan ve vaat eden din olmuştur. Bilinen şeyden korkulmaz. Cehennem ve ceza kavramlarını içeren

dinlerde bile, insan kendisini cennet bahçelerine götürecektir. Eylemler sayesinde ölüm korkularını bertaraf edebilir.

Toplumun laikleşmesi ve bunu izleyen ateizm de ölüm unutkanlığını güçlendirmiştir. Bilinmeyeni bilinir kılmakla, korkuyu azaltırız. Birçokları için mükemmel yaşam, her şeyin önceden kestirilebildiği İsveç misali mantıklı, düzenli bir toplumdur. Bilimin kesin arayışı da işte tam bu amaca, önceden kestirme ve bilme amacına yöneliktir. Günlük yaşantılarımızı denetlemek suretiyle cennetsi ya da sağlıklı bir gelecek toplum tarafından “garantiye” alınır. Ölüm unutkanlığı bizi rahat ve güvenli bir ruh haline götürür. Günlük eğlenceler, zevkler ve sorunlarla kendimizi meşgul etmemiz yeterli. Sorunlar her zaman birbirini kovalayacağı için, hiçbir sorun birey üzerinde varoluşsal bir etki yapacak kadar derin de olamaz. Ölüm unutkanlığı, insanı varoluşa ilişkin hiçbir korku duymama gibi bir ruh haline yöneltir.

V

Hazreti Adem elmayı ısırınca, cennetteki mutlu ve güvenli yerini yitiriverdi. Ayrıca, ölüm korkusu taşıyan bir ölümlüye dönüştü. Halbuki insanları sonunda özgür kılan şey ölümün varlığıdır; ölümün herhangi bir anda gelebileceği bilincidir. Hiç kimse ölüme hükmedemez, ölümü önceden bilemez ve denetleyemez. Doğum kontrolü var. Ama ölüm kontrolü yok.

Özgürlüğü herkes över ve yüceltir. Ancak, özgür olmanın ne denli zor olduğundan ya da ne kadar az kişinin –özellikle de kendilerini özgür sayanlar içinde– özgür olduğundan bahseden pek az kişi vardır. Özgürlük, son tahlilde, korkuyla birlikte yaşama yeteneği, korkuyu göğüsleme, korkuyla yüz yüze gelme cesaretidir. Bize korkudan arınmış bir toplum ve yaşam güvencesi verenler, aynı zamanda özgürlüğümüzü elimizden alıyorlar. Korkudan arınma karşı-

lığında özgürlüğümüzü takas ettiklerimiz, yeni korku kaynakları haline gelirler.

Güvenlik ve kölelik nasıl el ele giderse, korku ve özgürlük de öyledir. Korku, insan yaradılışının bir parçasıdır. Biz uyutmalarına, uyuşturmalarına ve aldatmalarına izin versek bile, korkunun kökü kazınmaz. Korkmayan insan, yüzü kızarmayan bir insan gibidir. Yüzü kızarmayan insanın etik duygusu yok demektir. Korkmayan insanın temel bir yaşam ve ölüm duygusu yoktur. Ölümü unutmak, korkuyu unutmaya yönelik boşuna bir çabadır. İnsanın ölümlü olduğu gerçeğinin toptan yadsınması anlamına gelir.

VI

Yaşamın karşıtı ölüm değildir. Ölümün karşıtı doğumdur. Doğum ve ölüm, yaşam diye adlandırdığımız sürecin birer parçasıdır. Ölüm de doğum kadar bir parçasıdır yaşamın. “Hayat işte,” deriz birisi öldüğünde. “Haydi hayata,” deriz bir doğum olduğunda. Doğumu ya da ölümü yadsımak, yaşamı yadsımakla aynı şeydir. Ölümü yadsımakla, ölüme karşı isyan etmekle, ölümsüzlük peşinde koşmakla, yaşamı yadsımış oluruz. Dolayısıyla, örneğin Freud’un dediği gibi, insanda iki içgüdü olduğunu, bunlardan birinin yaşama, ötekinin de ölme içgüdü olduğunu söylemek, saçmalıktır. Yaşamı açıklamak için böyle bir Manihaizm’e ihtiyacımız yok. Yaşam ve ölüm, iyilik ve kötülük güçlerinin varlığını açıklamaya çalışırken böyle bir ikiliğe başvurmak gereksiz. Ölüm de doğum da yaşamın kapsamı içindedir. Böyle bir ikiliği yaratan yalnızca bizim algılayışımız, yalnızca bizim korkumuzdur.

Yaşamın ölüme karşı savaşı diye bir şey yoktur. Yaşam, doğum ve ölümdür. Böyle bir savaş olmuş olsaydı, herhalde pek başarılı olmuş sayılamazdık. Ne var ki şairler, doktorlar, politikacılar ve ulema hep bunun üzerinde konuşup dururlar. Hepimiz ölümden korkarız ve Florida’da Poncé de

Léon'un gençlik pınarını bulursak belki galip gelebileceğimiz bir savaş olarak görürüz ölümü. Tür olarak en totaliter eylemimiz, ölümü unutmaktır. Sonsuza dek yaşayacakmı-şız gibi davrandığımızdan, her birimizin içinde var olan doğum ve ölüm sürecine ilişkin açık seçik bir bilince sahip olmadığımızdan, gösterinin sonsuza dek süreceğini düşündüğümüzden, özgür olmayı beceremiyoruz. Özgürlük uğruna girişilen her türlü çabayı, derhal bir ölüm duygusu izler. Özgürlük, istediğimiz herhangi bir şeyi, her şeyi düşlemek ve yapmak demektir. Sorulmamış soruları sormak, yapılmamış yapmaya cüret etmek, bilinmeyenin peşinde koşmaktır. Tehlikeli bir serüvendir bu. Tehlikenin en ucunda ölüm vardır. Özgürlük aynı zamanda, korkuyla birlikte yaşamak, korkmak ama yine de yoluna devam etmek demektir. İnsan korkuya yenildiği zaman, eyleme geçmekten ve hayallerinin peşinde koşmaktan korktuğu zaman, özgürlüğünü yitirir. Korkmak normaldir. Ama korkuya teslim olmak, düşünmekten ve soru sormaktan vazgeçmek zorunda değiliz. Ölümü ya da tehlikeyi hatırlamak, özgürlüğümüzü hatırlamak demektir. Bu özgürlüğü kullandığımızı, özgür olma işiyle uğraştığımızı bilmek demektir. Bunun dışındaki her türlü duygu, sahte bir güven duygusudur.

Yirminci yüzyılın moda yaşam güvencesi, otomobillerdeki emniyet kemerlerinde, sigara içmemekte, kolesterol-süz yemeklerde ve genel olarak "sağlıklı yaşam" anlayışında kendini gösteriyor. Ölümü yadsımanın, ölümsüzlüğe öykünmenin en acizane arayışları türümüzün yok olup olma ikilemiyle aynı anda gündeme geliyor. Ölümü yadsıyarak, ölümü gülünç ve çaresiz çabalarla ertelemeye çalışarak hayata körleşiyoruz.

Kış 1984, Viyana
Güz 1989, Kea

SANATÇIDAN SAKININ!

XII

“Hem Tanrı’ya hem de Mammon’a (Şeytan’a)
hizmet edemezsin.”

Aziz Matta

I

İnsan niçin yazar? Resim yapar? Besteler? Yaratıcı insan, yoğun bir biçimde yaşar. Evrenin ağırlığı, sonsuzluğun derinliği onun düşünce ve duygularıyla iç içedir. Söyleyecek yeni bir şeyi olmasının ötesinde, onu söylemenin yeni bir yolunu bulmanın peşindedir sanatçı. Yeni bir dil arayışı içindedir. Hayal gücü vardır. Dil ve hayal gücü sonsuz biçimlerde bir araya gelir ve dış alemi olduğu kadar, onun iç alemini de ifade eder. Yaratıcı, acı çeker. Yaşayabilmek için yaratmak zorundadır. Yaratma yoluyla acılarını azaltır. Sevgili Altan Adalı artık resim yapamıyordu. Resim yapmadan, yaratmadan da yaşayamıyordu.

Yaratıcı çalışma, yaşama eyleminin üzerine geçirilmiş bir deli gömleğidir. Yaratıcı faaliyet, insanı çıldırmaktan, intihar etmekten alıkoyar. Rilke bir şair adayına, ancak yazmaktan kendini alamadığı takdirde şair olabileceğini söylemişti. Yaratma bir dürtüdür, bir gereksinimdir. Tek kişilik, bireysel bir çabadır. Yaratıcı yaşamını paylaşmaz. Kendisini hapseder. Sonunda, yarattığı nesneyi sergiler. Her yaratıcı düş kurabil-

mek, derinlere inebilmek için kendi sığınağına kaçar. Başkalarından uzaklaşarak kendi bireysel mekânına sığınır.

Yaratıcı, yaşama yoğunluğunu, ister müzik, ister resim, ister yazı olsun, yapıtları aracılığıyla ortaya koyar. Çoğu zaman, kendisini ona adanmış insanlar vardır etrafında. Yapıtlarını yaratabilmesi için onlar özveride bulunur, hizmet ederler. Onun kapris ve arzularına boyun eğerbler. Onlar yaratıcı için yaşarlar, oysa o, yapıtları için yaşar. Yaratıcılık, yoğun yaşayan ve sevgiyi başkalarıyla nadiren paylaşan insanların giriştiğı umutsuz bir eylemdir. Gündelik yaşantımızda, gündelik ilişkilerimiz aracılığıyla yaratıcı olamayız. Sanatçı, ancak kaçtıktan sonra, sığındığı yerde yaratır. Birbirimizle iletişim kurarak, topluluk içinde yaratıcı olamayız – olmayı da başaramadık.

II

Basılmış roman, kaydedilmiş müzik, çoğaltılmış sanat eserleri... Bunların hepsi, bize dikte edilmiş standartların örnekleridir. Sanat, yaratılıp paylaşılacak yerde, giderek üretilen ve tüketilen bir şey haline geliyor. Sanatçı, herkese yetişip herkesin üstüne çıkma gayretiyle, hem kendisine hem bizlere totaliter bir düzen empoze etmektedir.

Başkalarıyla yarışmakta sakınca görmeyen, yapıtlarının seri üretimine ve kendisinin reklamına izin veren “yaratıcı” ile, herkesten daha çok, daha iyi ve daha hızlı çalışan Sovyet emek kahramanı madenci Stahanov arasında ne fark var? Kurumların piyonu olmayı, yarışmalara ve reklam kampanyalarına katılmayı göze alan “yaratıcı”, Stalin’in işçisi Stahanov’dan aşağı kalmayan bir totalitarizm simgesidir. Sanatta “best-seller”lar, Arkansas’ta da Brüksel’de de Hong Kong’da da İstanbul’da da aynı lezzette olan standart McDonald’s hamburgerinin bir başka biçimidir. Yaratıcılığın sonsuz potansiyeli ve olanakları göz önüne alındığında, bir yapıtın

başka yapıtlarla kıyaslanması, onlardan üstün görülmesi ve herkes tarafından elde edilmek istenmesi için kesinlikle hiçbir neden yoktur. Böyle bir şey, kitle standartları ve zevkleri yaratır; her biri yeni bir şeyi yeni bir şekilde söyleyen, potansiyel olarak sonsuz sayıda başka yapının tanınması ve özendirilmesi olasılığını yok eder.

Totaliter eğilimimizin bir başka yönü de, kendi yüzyılımız için sanatın en iyi olanını belirlemekle kalmayıp, aynı zamanda yüzyıllarca geriye giderek geçmişteki sanatın en iyi, en büyük ve en parlak örneklerini de seçmemizdir. Yaratma eylemi, özel bir yerde, mahremiyet içinde yapılarak coşku ve doyum sağlamıyor artık. Yaratıcının anonim kaldığı dönemleri çok gerilerde bıraktık. Şimdi, tanınmak daha önemli. Kimileri için hemen tanınmak bile yeterli değil. Gelmiş geçmiş en tanınmış isimlerden biri olmak gerekiyor. Tarihe hükmetmek, gelmiş geçmiş en büyük isim olmak eğilimindeyiz. Yaratıcılıkta en büyük diye bir şey olamaz.

Amerikalı psikiyatrist Robert Lifton, tüm faaliyetlerimizin ardındaki itici gücün ölümsüzlük peşinde koşmak olduğunu ileri sürüyor. Lifton'a göre bu ölümsüzlük arayışının dört türü var: Dinsel (ruhun ebedi varlığı), biyolojik (zürriyet aracılığıyla tohumlarımızın yaşamını sürdürmesi), yaratısal (resimlerimizin, heykellerimizin biz öldükten sonra yaşamaya devam etmesi) ve tarihsel (her birimiz her eylemimizle yaratıyor ve tarihin bir parçası haline geliyoruz). İnsanın bir şekilde sonsuza dek ait olması, tarihe mührünü basması gerektiğini savunan tipik bir "çağdaş" görüş. Bütün bunlarda sevgiye, sevince ya da paylaşmaya ilişkin tek bir şey yok. Dünyanın gelecekte var olması, ancak bizi hatırlayan olcaksa önem taşıyor.

Yaratıcılıkta karşılaştırma ya da sıralama olamaz; deneyimin derinliğine varma olasılığı söz konusu olabilir ancak.

Çağımız sanatçısı, herkese erişme ve gelmiş geçmiş her-

kesten üstün olma arzusu ile, hem kendisi hem de hepimiz için totalitarizm potansiyeli taşımaktadır.

III

Kendini yalnızca sanatı aracılığıyla ifade eden kişi siliktir. Yarattığı nesnenin ardına gizlenmeyi seçiyor demektir. Kendini, gündelik yaşantılarını sürdürenlerden uzaklaştırıyor demektir. Yarattığı şeyler aracılığıyla yorumda bulunur, eleştirir, başkaları adına acı çeker. Böylece yabancılaşır ve buruk, katı biri olur çıkar. Yaratıcılık da, yüceltici olmak yerine mahkûm edici bir eylem halini alır. Başkalarıyla paylaşılmayan yaratıcılık, sahiplenici, mülkiyetçi bir yaratıcılık haline gelir. Yaratıcı, yaratıcılığını yarattığı nesneyle sınırlandırarak bizi de birer nesne haline getirmekte ve öyle kullanmaktadır. Biz de yaratıcının nesnelerini değerlendirme, kabul etme ve alkışlama yoluyla, gündelik yaşantımızın mahkûm edilme sürecini güçlendiriyoruz. Gündelik yaşantımızda yaratmadığımız, yaratamadığımız için, kendilerini bizden ayıran, bize aşağılayıcı ya da karamsar bir tavırla tepeden bakan bencil ama fedakâr yaratıcılar ortaya çıkıyor.

Yaratıcı ile seyirci ya da izleyici arasında, insanlarla ürünü karşı karşıya getirmekle yükümlü bir “aracı” durmaktadır. Bu aracının yargıları, kâr, ideoloji ve beğeni temeline dayanır. Çeşitli türlerde araçlar vardır: Sosyalist ülkelerde kamuoyu önünde nelerin sergileneceğine karar veren sanat komiseri; kentte nelerin gösterileceğini seçen sanat kurulu; vakıflarda milyonlarca dolarlık vergi indirimi sağlamak üzere bazı yapıtları ötekilere tercih etmekle görevli danışmanlar; kapitalist ülkelerde sanatı ya da sanatçıları tıpkı dış macunu ya da hazır çorba gibi imal eden, ambalajlayan ve dağıtan uzmanlar...

Bütün bu durumlarda, sanatçı ile halk kitleleri arasında yapılan ayırım, bir tarafın ötekiler için gösteri yaptığı, öteki-

lerin de bu gösteriyi tükettiği tek yanlı bir ilişki doğurur. Bu da sanatı yaşamın kendisinden, yani her şeyin birlikte yapıldığı o kendiliğindenlikten uzaklaştırır. Çünkü sanat, özünde, bir gösteri ya da obje değil, bir deneyimin paylaşılmasıdır, bir sürece karşılıklı katılımdır. Bir solo kemancı ile dinleyicileri arasındaki ayrımı yok saymak anlamına gelmez bu. Bütün izleyicilerin kemancı olması ya da partiyonu ezber bilmesi gerektiği anlamına da gelmez. Bu, çalınan müziğin hepimizin yaşamının bir parçası olduğunu, salt “müzik âlemi”ne ait bir şey olmadığını algılamamız gerektiğini ifade eder. Her şey yaşamın içindedir. Müzik, icracının ve bestecinin olduğu kadar, bizim de yaşamımızın bir parçasıdır. Sadece beğendiğimiz, onayladığımız, kıyasladığımız ya da tükettiğimiz bir şey değildir müzik. Kültürümüzü arttırmaya yarayan bir nesne değildir.

Sanatçının dünyasıyla kendi dünyamız arasına bir çizgi çektiğimiz an, yalnızca icracı ve icra bağlamında değil, sanatın yaşamımızda oynadığı rol bağlamında da sahneyi sanatın totalitarizmine teslim ettiğimiz andır.

Sanat, ufuklarımızı genişletmeye yarayabileceği gibi, baskıcı da olabilir. Sanatı her birimizin ve hepimizin içinde olan bir şey yerine, uzakta bir yerde öylece duran bir şey olarak algılamak, ona baskıcı bir nitelik kazandırır. Sanat, ancak onunla yekvücut olduğumuz zaman doyurucu ve geniş ufuklu olur ve evrenin çok yönlü gerçekliği içindeki deneyimlerimizin farkına varmamızı sağlar.

Son birkaç yüzyıl içinde sanat, uzmanlar tarafından icra edilen bir ihtisas dalına dönüşmüştür. İnsanlardan ve hayattan uzaklaştırılmıştır. Sanatçılar da, yaratıcı kişiler olmaktan çok, icra eden profesyoneller haline gelmiştir. Tıpkı, oynamak yerine gösteri yapan sporcular gibi. Tek bir şeyde uzmanlaşarak, yaşama duygusunun bütünlüğünü yitirdik. Tek bir şeyde uzmanlaşarak, kendimizi acımasızca icraya yö-

nelttik ve bunu çoğu kez amacın aracı haklı kıldığı inancıyla yaptık. Ne var ki araçlar, yaşama, yaşamla sanatın uyumuna, sanatla insanın uyumuna çoğu kez ters düşer. Sanatı yaşamdan soyutlayıp, izleyiciye sunulan uzmanlaşmış bir gösteriye dönüştürmekle, sanatın önceden kestirilebilir ve denetlenebilir olduğunu göstermiş oluruz. Bu da totalitarizmin kendisidir.

Sanat yalnızca bir uzmanlık dalı haline gelmemiş, aynı zamanda bir endüstri olmuştur. Sanat endüstrisinde çalışarak hayatını kazanan pek çok insan görüyoruz; teknisyenler, danışmanlar, bürokratlar, halkla ilişkiler uzmanları, temsilciler ve vergi müşavirleri gibi.

Sanayi uygarlığı öyle bir toplum yarattı ki, bu toplum içindeki insanların belli başlı tek bir faaliyetleri vardır, o da işleri. Bu faaliyetin yürütülmesi dışında bütün zamanımızı başkalarının gösterilerini izlemekle geçiriyoruz. Durmadan birbirimiz için gösteri yaptığımız, ama asla birlikte icrada bulunmadığımız toplumlarda yaşıyoruz artık.

IV

Cemaatten (*gemeinde*) topluma (*gesellschaft*) geçerken, bireyler olarak, yaşamın çeşitli ifade biçimlerine ilişkin faaliyetlerden feragat ettik. Örneğin, evlerimizdeki müzik aletlerinin yerini kasetçalarlar aldı. Aile fertleri artık birlikte müzik çalmaz oldular. Dans etmeye hâlâ devam ediyoruz; ama dans artık yaşantılarımızın bir ifade biçimi olmaktan çıktı. Yaptığımız danslar, müzik endüstrisinin buyruklarına göre, bir moda oluyor, bir gözden düşüyor. Bir zamanlar topluluk yaşamının ayrılmaz bir parçası olan tiyatro, şimdi ya sadece bir eğlence aracından ibaret ya da istediğimiz gibi yaşamadığımız, yaşayamadığımız, yaşama şansına sahip olmadığımız hayatlarımızın yerini tutan bir arındırıcı. Aynı şey şiir için de geçerli. Bir zamanlar gündelik yaşantımızın ve sohbetleri-

mizin son derece önemli bir parçası olan şiir şimdilerde öylesine marjinal hale geldi ki, şiir yazar, okuyan ya da dinleyen kişileri mumla arıyor insan.

İşimizin dışında kalan “boş zamanlarımız”ı, hobi dediğimiz şeylerle dolduruyoruz şimdi. Böylece, hobisi keman çalmak ya da resim yapmak olan kişiler çıktı ortaya. Ne var ki, hobi olarak keman çalan kişiyle eski günlerin keman çalan kişisi arasında tayin edici bir fark var. Eskiden keman çalmak, aileyi ve cemaati bir gelenek duygusuyla içine alan ve gündelik yaşantının önemli bir parçası olan bir uğraştı. Şimdiyse, keman çalan kişi, yabancılaşmış yaşantısında bir öz ve anlam peşinde koşan bireyden ibaret. Boş zamanını kendine göre doldurmaya çalışan biri. Bu durum, kişinin çevresindeki yaşamdan, hatta bizzat yaşamdan soyutlanmış olmasından doğuyor.

Büyük müzisyenler ve klasik besteciler hâlâ eski dünyadan, Avrupa’dan çıkıyor. Tüm refahına karşın Amerika’dan, Yeni Dünya’dan çıkan pek yok. Müzik, Budapeşte, Viyana ve Prag gibi Avrupa kentlerinde ailelerin ve sokakların gündelik yaşantısının bir parçası hâlâ. Amerika’da mükemmel bir teknikle icra ediliyor olabilir, ama yaşamıyor.

Sanatta teknik mükemmeliyet ve uzmanlaşma peşinde koşmak, sevişmede ustalık peşinde koşmaktan farklı değil. Totalitarizmden, yaşam güçlerinin boyunduruk altına alınmasından başka bir şey değil. Sanatın inkârı, insanoğlunun manevi birlikteliğinin inkârı ve de yaşama sanatının inkârıdır bu.

V

Sanatçıyı aramızdan uzaklaştırmakla, sanatın bize dikte edilmesine izin vermiş olduk. Sanatı, hükümetlere ve şirketlere devrettik. Bizsiz sanat mekanik, yabancılaşmış, cansız bir şey haline geldi. Ya da, madalyonun öbür yüzüne bakar-

sak, sanat (tabii yalnızca soyutlanmış küçük bir azınlık için) içinde bulunduğumuz duruma karşı şiddetli bir başkaldırı halini aldı. Her iki şıkta da sanat, ya yüceltilmiş ya da sürgüne gitmiş sanatçıların bizim hakkımızda getirdikleri bir yorumdur. Sanat bizsiz olduğu gibi, biz de sanatsızız.

“Şairler susacak,
Şair olduğunda herkes”
diyor şair arkadaşım Reşit Ergener.

21 Ocak 1987, Marburg

YAŞASIN ANLAŞMAZLIK
XIII

*Karşısındakini kendinden daha yüksek bir mevkide sanan
iki adamın karşılaşması, Paul Klee, 1903*

“Herkes aynı yöne çekseydi, dünya alabora olurdu.”

Yidiş atasözü

I

Düşüncelerimizin, fikirlerimizin, zevklerimizin, deneyimlerimizin doğrulanmasına ihtiyaç duyarız. Bu, bizim hem birey olarak, hem de birbirimizle olan ilişkilerimizde kendimizi güven içinde hissetmemizi sağlar. Uyuşma ihtiyacı, gerçekliğe hükmeder. Kendimizi güvende hissetme uğruna mutabık kalırız ve gerçeği feda ederiz. Uyuşmaya varmakla, toplu olarak her şeyi paylaşmış ve doğrulamış oluruz. Üzerinde uyuşmaya varamadığımız şeyleri dışarı iteler ve unutturur; bunların ortak kültür ve uygarlığımızın bir parçası haline geldiği pek enderdir. Gündelik hayatımızın akışı içinde uyuşmayı bir rahatlık sayarız. Bir tartışma günün düzeyini bozacaksa, uyuşmazlık çıkarmanın pek bir anlamı yoktur. Anlaşma, totaliterdir.

II

Sırf günü huzurlu geçirmek için sık sık “evet” der, ama aslında “hayır”ı kastederiz. Uyuşmak suretiyle başkalarıyla aramızda bir bağ kurarız. Anlaştığımız insanları sever, uyuş-

madıklarımızdan hoşlanmayız. Genellikle uyuşmamaktan çok uyuşmaya vakit ayırırız. Evliliklerin, uzun süreli arkadaşlıkların, olumlu iş atmosferlerinin, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkilerin kalıcı olabilmesi ancak uyuşmayla mümkündür. Bir şey ters gittiğinde danışmanın, öğretmenin, endüstri psikoloğunun, halkla ilişkiler uzmanının görevi, taraflar arasında yeniden uyuşma sağlamaktır. Köklü değişikliklerden genellikle pek hoşlanmayız. Yeryüzündeki bütün sefalete, adaletsizliğe ve mutsuzluğa rağmen, kendi kendimizi ve öteki türleri yok ettiğimiz bir dünyada yaşıyor olmamıza rağmen, kurulu düzenle, kitaplarla ve birbirimizle uyuşmayı sürdürürüz. Hep birlikte uyum içinde yaşamaya devam ederiz. Oysa anlaşmanın getirdiği yalancı uyum duygusu, bizi felakete götüren rayları sağlamlaştırır. Yine de, anlaşmazlık çıkartarak sevimsiz olmak istemeyiz. Birbirimizle ve yetkililerle uyuşma çabasını sürdürürüz, ta ki, sonunda herkes birbirini boğazlama noktasına gelene dek. Uyuşma, uyuşmazlıkla değil, tam bir kargaşayla sonuçlanır. Ama o ana dek, olumsuz beyanlarda bulunmaya cesaret edemeyiz. Kendi kurduğumuz hapisanelerde kendi kendimizin sansürcüsü oluruz.

III

Uyuşma, hiyerarşik totaliter toplumda bize zaten verilmiş olan düzeni taklit edip içselleştirdiğimiz bir süreçtir. Yetişkinliğe giden yolda hepimizin içinden geçtiği toplumsallaşma süreci, bize uyuşmanın öğretildiği bir süreçtir. En basit çocuk oyunlarındaki kurallardan, kurulu düzenin yasalarına varıncaya dek, tüm kurallara uymayı öğreniriz. Toplumsallaşma sürecinde uyuşmazlığın yeri yoktur, uyuşmazlığa izin veren tek bir durum yoktur. Uyuşmak, dostça bir hareket sayılır. Aile içinde, okulda, dinde ya da hükümette uyuşmazlık çıkarmak, kötü, nezaketsiz, tehlikeli bir eylemdir.

Uyuşmazlıkta bile, uyuşmama konusunda uyuşmaya varırız. Saygın düşünürler, akademisyenler ve kurulu düzenin bilgeleri uyuşmama konusunda uyuşmaya vararak kendilerini aldatıcı bir güvenlik duygusuyla donatır, böylece ciddi bir eleştiri ya da aforoz edilme kaygısına düşmeden çalışmalarını sürdürürler. Uyuşmama konusunda vardıkları bu uyuşma, hemen hiçbir kritik soruyu sormaksızın kendi çalışmaları ve başkalarının çalışmaları konusunda eleştiriden yoksun bir kayıtsızlığa gömülmelerine yol açar. Hakikat paylaşılabilir mi? Hakikat üzerinde uyuşmaya varılabilir mi?

IV

Son tahlilde birbirimizle paylaşabileceğimiz tek şey, hepimizin kafasında bazı sorular olduğudur. Bu sorulara yanıt arama süreci içinde yollarımız kesişebilir. Sorgulamaktan ve yanıt aramaktan gelen o “tanıdık bakış”ı birbirimizin gözünde görebiliriz. Ne var ki, o bakışla paylaştığımız ortaklık duygusu arayış deneyiminden ağır bastığı anda, erişilmezin peşinde koşmak için gerekli olan tüm özgürlüğü de yitirmiş oluruz. Artık özgür değilizdir. Ait olmakla, mutabık oluruz. Fikir birliği bizi birbirimize kaynaştırır. O zaman da, yalnızca aynı soruları sormaya başlamaz, aynı zamanda aynı cevapları arar, hatta aynı kitapları yazarız. Kutsal kitaplarda ve ders kitaplarında, anayasalarda ve evrensel bildirgelerde yanıtlar kaydedilmiş, kodlanmış ve böylece kutsal, dokunulmaz, sorgulanmaz hale gelmiştir. Bunlara getirilecek ilave sorular, kâfirlerden, halk düşmanlarından, cahillerden, gerçekçi olmayan kişilerden ya da delilerden gelmiş sayılır.

V

Çoğu zaman anlaşma, bir yalandan, bir güvensizlik göstergesinden ibarettir. Sohbetlerde çoğu kez karşımızdakini gerçekten dinlemeden onu onayladığımızı belirtir, “evet evet”

der ve başımızı sallarız ki, bir an önce konuşma sırası bize gelsin ve biz de meramımızı anlatabilelim. Bu tür gündelik sohbetlerde anlaşma, insanın sırf karşısındakini susturup kendi fikirlerini söyleyebilmek için başvurduğu bir kılıftır. Savaşan ülkeler, işverenlerle işçi sendikaları, ev sahipleriyle kiracılar arasındaki bütün görüşmeler, anlaşmayla sonuçlanır. Böyle durumlarda anlaşma, çoğunlukla güçlülerin görüş ve şartlarını zayıfların kabul etmesi anlamına gelir aslında. İktidar ve güç peşinde koşmayanlar, birbirleriyle mücadele içinde olmayanlar, nadiren uyuşma ihtiyacı duyarlar. Onlar daha ziyade, tek bir ağaçtan düşen yapraklar gibi, uyum halinde oracıkta kendiliğinden geliştirilmiş ilişkiler içinde bir arada savrulurlar. Evlenmek üzere anlaşıp gençler birbirlerine öyle şeyler vaat ederler ki, bunlar bağlanma ruhunu olumsuzlar, inkâr eder. Evlilik yemini, sevginin doğrulanmasından çok, özgürlükten feragat edilmesi anlamına gelir. Karşılıklı ödevler konusunda bir anlaşmadır bu ve aşka eşlik eden özveriye hepten ters düşer. İnsan, arkadaş ya da sevgili olma konusunda nasıl anlaşmaya varabilir? Bu gibi şeyler kendiliğinden olur. Arkadaş ya da sevgili oluruz. Ama bir kez olduk mu da, aramızda bir bağ kurmuş, yazılı olmayan iki kopyalı bir sözleşme yapmışız demektir. Ne var ki iki kopya da, çekici bir dille de olsa, farklı dillerde farklı şeyler söyler.

VI

İnsanın karşısındakine duyduğu güven ve inancın eşlik ettiği bir uyuşmazlık neden olmasın? Görüş ayrılıkları ve uyuşmazlıklar neden karşıdakini reddetme anlamına gelsin? Yıllar yılı hemen hemen her konuda anlaşıp iki insanın belirli bir konuda şiddetli bir uyuşmazlığa düşmesi neden bir felaket olarak görsün ve bu durum neden onların birbirlerini hiç tanımamış olduklarının belirtisi sayılsın? Birbirinden

farklı iki insanın, zevklerden ideolojilere varıncaya kadar akla gelen her konuda sonsuza kadar uyuşması nasıl mümkün olabilir? Birlikte olmak neden birbiriyle anlaşmak anlamına gelsin? Sağlam bir ilişkiye neden “Ne kadar da iyi anlaşıyorlar” gözüyle bakılsın? Atomun pozitif protonu ile negatif elektronunu ele alalım: Bunlar arasında ahenkli bir ilişki yok mu? Hele bir de, ancak madde ile birlikte var olabilen anti-madde düşünülecek olursa.

Özgürlük, uyuşmazlığın bir fonksiyonudur. Hiçbir zaman uyuşmak zorunda kalınama sürecidir özgürlük. Özgürlüğün doğrulanması, anlaşma peşinde koşmamakla sağlanır.

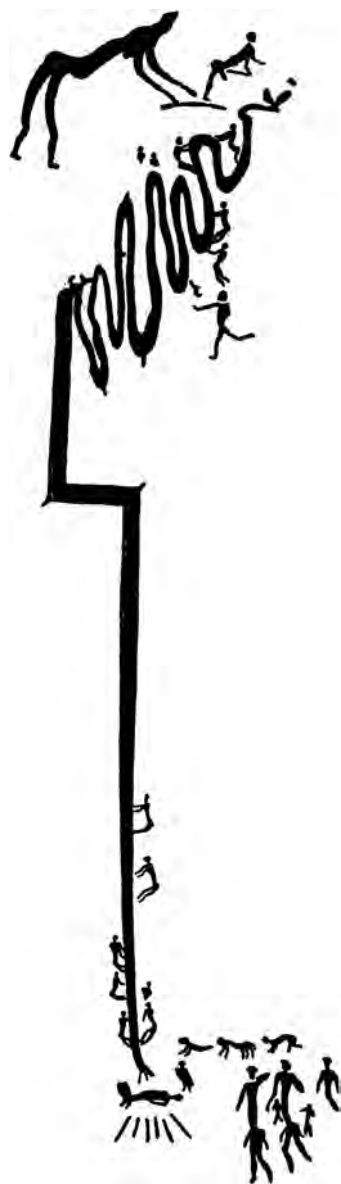
Anlaşma bir süreci durdurur. Her şeyi dondurur. Yaratıcılığı durduran bir frendir o. Eleştirel düşünce, uyuşmazlığı körüklemek demektir. Anlaşmazlık yerine anlaşmayı teşvik ettiğimizde, totaliterce ve kendimize karşı saygısızca davranmış oluruz. Doğa, çatışma içinde ve çatışma sayesinde ahengini sürdürebiliyorsa, biz de anlaşamayabiliriz. Kendi kendimize böyle bir borcumuz var. Anlaşmamak suretiyle yalancılıktan kurtulur, özgürleşiriz.

16 Şubat 1987, Marburg

HAYATA KARŞI AMAÇLAR

XIV

Tarih öncesi mağara resmi, Zimbabwe.
Bir kişi kurban edilmiş (altta). Üstteki tanrıçanın katına varmaya çalışanlar merdivenden tırmanıyor, merdiven yılanı dönüşüne yeryüzüne doğru düşüyorlar.

“Ay’a sordular:

‘Neyi isterdin en çok?’

Cevap verdi:

‘Güneş’in kaybolmasını, ve ebediyen bulutlarla örtülü kalmasını.’”

Ferideddin-i Attar

I

“Hayatını planla. Amaçlarını gerçekleştir. Hayattan ne beklediğini bil. Hiçbir şey seni yolundan alıkoymasın. Azim ve disiplin sayesinde yapamayacağın şey yoktur. Bunu başara-cak yeteneğe kesinlikle sahipsin.”

Bu sözler böyle sürüp gider. Ana babalar, hocalar, psikologlar, en iyi arkadaşlar, hepsi bunları söyler ve sen de bunları tekrarlar ve hepsine de inanırsın. Bütün bunların ne kadar saçma olduğu, bir gün şu ilanı okuduğum zaman kafama dank etti: Yüzünde kararlı bir ifade okunan eli yüzü düzgün orta yaşlı bir kadın fotoğrafının altında, “Bu kadının belirli amaçları var,” diye yazıyordu. “Ve biz de onu oraya ulaştıracamız.” Borç vermek isteyen bir bankanın reklamıydı bu.

Bankalar, hükümetler, şirketler, meslek kuruluşları, toplumun yapısını planlayan ve yürüten bütün kurum ve insanlar, bizim birtakım amaçlara sahip olmamızı isterler. Ayrıca, bu amaçları gerçekleştirme yolunda kararlı olmamızı, böylelikle davranışlarımızın da önceden kestirilebilir olmasını is-

terler. Amaçlarımız aracılığıyla üzerimizde totaliter bir denetim kurarlar.

II

Davranışları anla, önceden kestir ve denetle. Yirminci yüzyıl biliminin, özellikle de bir davranış bilimi olarak psikolojinin sloganı budur. Psikolojinin hedefi budur. Peki bu hedef kimlerin çıkarlarına hizmet eder? Davranışlarımıza ilişkin toplu bilgi, endüstri sonrası düzenin gücünün dayanağıdır. Davranışlarımıza ilişkin bilgi, bu düzenlerin bizleri denetleyip sömürmesini sağlar. Bilgi güç demektir. Örneğin, kimi İskandinav ülkelerinde ve Almanya'da ülke çapında bir nüfus sayımına halkın karşı çıkması, işte bu yüzdendir.

Bilgi toplama, hakkımızda öğrenilebilecek ne varsa hepsini titizlikle tasnif eden ve bunları birbirleriyle paylaşan şirketlerin başlıca faaliyet alanlarından biridir. Ne zaman bir anket formu doldursak, ne zaman bir banka kartı için başvuruda bulunsak, ne zaman bir kitap kulübüne üye olsak, onlara bilgi sunmuş oluruz.

Üzerinde hiçbir fikir yürütemeyeceğimiz herhangi bir konu yok mu? Kurulu düzen, bizim için planladığı her şey hakkında bir fikir sahibi olmaya yöneltir bizi. Anketlerde şunu ya da bunu ötekine tercih etmek yerine “bir fikrim yok” diyenlerin çoğunlukta olduğunu gösteren bir kamuoyu yoklamasına rastlayamamamız çarpıcı değil mi?

Yönetenler sürprizlerden hoşlanmazlar. Yirminci yüzyıl insanı için sürpriz ögesi hızla ortadan kalkmaktadır. Sürprizler, yöneteni şok eder. Sürprizler hem bizim planlarımızı hem de onların planlarını bozar. Sürprizler, amaçların ve hedeflerin önünde duran birer engeldir. Düzen, önümüzdeki yıl neye kaç para harcayacağımızı, kimin, nerede, ne kadar süre tatil yapacağını, hatta tatildeyken kaç kişinin boşanmak için avukat hizmeti talep edeceğini bilir. Pazar araş-

tırmacıları, psikologlar, sosyologlar, hakkımızda topladıkları bilgiler ışığında insan davranış ve amaçlarını anlayıp bunları önceden kestirmeye çalışırlar. Sonra da toplum mühendisliğinin ve kamuoyu yönetiminin çeşitli yöntemleriyle insan davranışlarını denetlemeye ve etkilemeye çalışırlar. Belirli bir davranış kalıbı saptayıp tipik bir davranış biçimini öngördükten sonra, bundan yarar sağlayabilmek için o davranışı güçlendirmeye uğraşırlar. Çikolatadan tavaya, prezervatiften mayoya kadar akla gelebilecek her şeyin üretimi, düzenin bize empoze ettiği, önceden kestirilebilir davranışlara dayandırılır. Bir zamanlar son derece yaratıcı sayılan davranış tiplerimiz bile önceden kestirilebiliyor artık. Örneğin, suçlarımız öylesine sıradan, şaşırtıcı olmaktan öylesine uzak, plan, hedef ve yöntem bakımından öylesine kolay tahmin edilir hale gelmiştir ki, polis, hangi türden suç işleneceğini ve bunları önlemek için hangi donanımlara ihtiyaç duyacağını yıllar öncesinden bilmektedir.

Özgürlüğümüz, davranışlarımızın önceden kestirilemezliğine bağlı. Batı ülkelerinde, özgürlüğün üzerinde dolaşan kocaman soru işareti işte tam bu noktadan, yani düzenin, kendi yurttaşlarının davranışlarını kitlesel olarak önceden kestirebilme beklentisinden kaynaklanıyor. Örneğin İsveç'te, kitle davranış analizlerine ve istatistiksel tahmin raporlarına dayanarak hükümetler durmaksızın toplum mühendisliği ve gelecek planlaması konularıyla meşgul olmaktadır. Burada hiçbir şey rastlantıya bırakılmaz. Kimi kamu helalarında bile duvar yazıları için özel yerler ayrılmış, kalemler bırakılmıştır.

Kendi bireysel amaçlarımızı saptayıp bunlara ulaşmak için çırpındığımızı sanabiliriz, ama aslında bu amaçlar çoğu kez mevcut düzen tarafından önceden belirlenmiş, o düzen içindeki yerimiz de önceden ayrılmıştır. Hayat "giysi"lerimiz genellikle önceden biçilmiş, hazır giyim olarak tasarlanmıştır.

CIA gibi haber alma teşkilatları, yabancı ajanlara, dūřmanlara, potansiyel teröristlere –ve onların hareket ve amaçlarına, sevdikleri ve sevmedikleri şeylere, zaaflarına vb.– ilişkin psikolojik profilleri çoktan hazırlamışlardır. Artık hepimiz fişlenmiş durumdayız. Polis, suçu önleme adına bilgi toplar. Siyasal partiler, kamuoyu yoklamaları aracılığıyla inanç ve davranışlarımızı öğrenirler. şirketler, tüketim kalıplarımızı ve zevklerimizi tahlil ederler. Hepsi de davranışlarımızı, planlarımızı, amaçlarımızı bilmek ve manipüle etmek isterler. Tam bir gözetim altındayız. Böylelikle kurulu düzenin modeline başarıyla uydurulduktan sonra, beklenen ve istenen şeylerle tam bir uyum halinde olan tutkularımızı, dileklerimizizi, arzularımızı ve –hepsinden önemlisi– amaçlarımızı sergileyebiliriz artık.

Keyif, aşk, inanç ve Nâzım Hikmet’in dediği gibi “Bir çocuk gibi şaşarcasına bakarak yaşamak” – Bunlar nasıl amaçlanır ki?

III

Özgürlük ve yaratıcılığın kaynağında yatan şey, amaç ya da hedefler değil, inançtır. Ne var ki toplum, amaçlarımızı planlamamıza yardımcı olmak ve bu amaçlara erişmemizde bizi desteklemekle özel olarak görevlendirilmiş bir hiyerarşı içinde örgütlenmektedir giderek.

İnsanın kendi hayatı için “doğru amacı” seçmesi o kadar büyük önem kazanmıştır ki, bu yüzyılda, kişinin hangi mesleğe uygun olduğunu belirleyecek “bilimsel” yöntemler bile geliştirilmiştir. Psikologlar tarafından geliştirilen çeşitli araçlar, bir gencin örneğin papazlığa mı yoksa müzisyenliğe mi yatkın olduğunu saptama iddiasındadır. Bu gibi kişilik envanterleri, özellikle ABD liselerinde ve ABD’de belirlenen standartları izleyen ülkelerde çok yaygın. Tıpkı bir makinenin özel bir parçası gibi, insanoğlunun da verili toplum

düzenince saptanmış mesleklerden birine “uyması” öngörülüyor. Hedef ile kişi bir kez birbirine uyduktan sonra meslek ile kişi de birçok bakımdan birbiriyle kaynaşıyor.

İnsan insana ilişki kurmak yerine, giderek, amaçlarımız, mesleki etiketlerimiz ve profesyonel kişiliklerimiz aracılığıyla ilişki kuruyoruz birbirimizle. Bu ilişkinin niteliğini belirleyen temel, mesleki özdeşleşme tarafından zaten bastırılmış olan bireysel kişilikler değil, karşılıklı çıkarıdır. Mevcut toplum düzeni içindeki değerler, çıkarlar ve güç dengesi tarafından belirlenmiş “amaçlarımız” arasındaki yakınlıktır. İnsanlarla tanışıp karşılaşmaktan çok, faydacı anlaşmalar yapıyoruz. Daha “merhaba” dediğimiz anda, “Bu ilişkiden ne gibi bir fayda sağlayabilirim acaba?” düşüncesi geçer aklımızdan. İlişkiler, insanın evrensel “birlik-teliği” üzerine kurulmaktan çok, kesin amaçlar üzerine inşa edilir.

Hepimiz birçok amaç ve hedef peşinde koştuğumuz için, aynı anda birçok farklı kimliğe de sahip oluruz. Ama her durumda sonuç ya da amaç, kişiden daha büyüktür. Amaç ya da sonuç, kişiler arasındaki ilişkilere hükmeder ve bu ilişkinin niteliğini belirler.

İdeolojik inançlar da amaç peşinde koşma davranışının bir başka örneğidir. Kendimizi belli bir ideoloji ile özdeşleştirdikten sonra, o ideolojinin imajına, o ideolojiyi savunanların imajına, onun kahramanlarına göre “büyümeye” ve kendimizi biçimlendirmeye başlarız. Böyle durumlarda çoğu kez kendi sağduyumuza ve deneyimlerimize ters düşeriz. Çoğu kez, gördüğümüzü ve duyduğumuzu algılayamaz hale geliriz. Giderek, kendimizi hem fiziki görünüş hem de zihni paradigma bakımından o ideolojinin imajına göre yoğurur, kalıba dökeriz. Sonunda öyle bir noktaya geliriz ki ideoloji yaşamın kendisinden bile daha önemli olur. Din de tarih boyunca buna benzer bir rol oynamıştır.

IV

Amaç peşinde koşma yönündeki tüm davranışlar totaliterdir. Psikologlar fareler üzerinde birçok mahrumiyet deneyi yaparak açlık, susuzluk, cinsellik, ebeveynlik içgüdü (yalnızca dişi fare için!) gibi bazı temel amaç gerçekleştirme dürtülerinin gücünü ölçmeye çalışmışlardır. Burada ölçül-mek istenen, farenin labirentin öteki ucuna yerleştirilen şeyi (yiyecek, su, yavrusu) bulmayı ne kadar kısa sürede öğreneceğidir. Amaca ne kadar çabuk ulaşırsa, dürtünün de o kadar güçlü olduğu söylenmektedir. Yerleşik psikolojik kuramlar, bizim de dürtülerimizin bir fonksiyonu olarak amaç yönelik davranışlar gösterdiğimizi söylüyor. Yine bu kuramların ileri sürdüğüne göre, ancak açlık gibi bu türden temel dürtülerin doyuma ulaştırılmasından sonradır ki insan daha yüksek düzeyde amaçlar peşinde koşabilir. (Birinci düzey: Beslenme, giyinme, barınma; ondan sonraki düzey: Sevgi, güvenlik; en yüksek düzey: Kendini bulma.) Ancak yir-minci yüzyılda çok yaygın olan bu teori, insanın intihar, diğ-gerkâmlık ve gönüllü olarak değiştirilen bilinç durumları gi-bi bazı temel davranış özellikleri göz önüne alındığı zaman, açlık grevi ya da ölüm orucu örneğinde olduğu gibi anlamsızlaşıyor.

Amaç peşinde koşma yönündeki tüm davranışlar totaliterdir; çünkü biz, davranışlarımızın çevre ile diyalektik bir ilişki içinde kendiliğinden evrimleşip yepyeni ve beklenmedik davranışlara yol açmasını beklemek yerine, amaçlarımız tarafından belirlenmesine izin veriyoruz. İnsanın belirgin amaçlar peşinde koşup koşmaması, askerî bando mızıkaya ayak uydurarak yürümekle, doğaçlama bir caz seansına katılmak arasındaki farka benzetilebilir.

V

Kendiliğinden olanı önceden kestirmek olanaksızdır. Homo sapiens'in "gizem"i, onu öteki canlılardan ayıran bir özelliği, eylemlerinin önceden kestirilebilir olmayışıdır. Bitkilerin yaşamı büyük ölçüde önceden belirlenmiştir. Hayvanlar da etnologların "türlere özgü davranış ya da sabit hareket biçimleri" diye adlandırdıkları davranış kurallarına tabidirler ki bunlar da önceden kestirilebilir davranışlardır. Ancak en son evrimleşmiş türe, yani homo sapiens'e geldiğimiz zaman herhangi bir çevresel uyarıcıya bağlı olmadan ortaya çıkan davranış biçimleriyle karşılaşırız. Filozoflar "özgür irade" öğretisini yalnızca insana yakıştırıyorlar. Ama buna rağmen kendi kendimizin tutsağı olduk: İnsanlık mozaiğinin zenginliği birtakım toplumsal kodlara ve beklentilere dönüşüyor, ondan sonra da belirgin hedeflerimiz ve amaçlarımız haline geliyor. Bunlara ulaşmak, yaşantılarımıza yön ve çoğu kez anlam veriyor. Böyle belirlenmiş ve sabit amaçlar peşinde koşarken, taklit etmeye başlıyoruz. Allah'ın her günü kendimizi ve başkalarını taklit ediyoruz. Daha az taklit edip daha çok kendimiz olacak yerde, taklit ettikçe kendimiz olmaktan uzaklaşıyoruz.

Amaca yönelik maksatlı faaliyet, dikensırtlı balığın çiftleşmesi, ördek yavrularının davranışları, sombalıklarının yumurtlamak için akıntının tersine yüzerek doğdukları yere dönmeleri ve yumurtalarını oraya bırakmaları gibi, türe özgü spesifik davranışın çok karakteristik bir özelliğidir. Türemüzse belirli amaçları izleyerek, sabit hareketlerde bulunarak gelişmedi. Sabit hareketlerimizin ya da spesifik amaçlara yönelik davranışımızın kaynaklarını yalnızca zihnî paradigmalarımızda, zihnimizdeki yerleşik değerlerde, kendi kendimize inşa ettiğimiz hapishanelerde aramak gerekir.

VI

Amaca yönelik davranışlar, onlara eşlik eden güvenlik ve denetim duygularıyla birlikte bizi sahte bir kavrama, kendi yaşantımızı yönettiğimiz, kendi gemimizin kaptanı olduğumuz şeklinde bir anlayışa götürür. Evet, hayatımızı yaşıyoruz. Ama onu yönettiğimiz doğru değil! Bir dakika sonra hayatta olup olmayacağımızı etkileyen binlerce insan, binlerce rastlantı var. Yaşantımızın şu andaki durumunu, ulaştığımız olduğumuz bir nokta olarak gördüğümüzden, bizi o noktaya getiren şeyin de ilerleme olduğunu düşünürüz. Geçmişe bugünden baktığımızda, bulunduğumuz yer bize son derece makul ve mantıklı görünür, sanki biz onu önceden planlamışız, ya da bu yer önceden belirlenmiş gibi. Belirli bir modele uygun bir gelişme gibi gelir bu bize, çünkü yaşantımızda bugün varmış olduğumuz konuma işaret eden olayları, koşulları ve edimleri ayıklayıp seçeriz genellikle. Oysa bulunduğumuz yerde neden bulunmamamız gerektiğini açıklayacak milyonlarca başka sebep de bulabilirdik. Ne var ki temel çabamız hep doğrulamak, hep olayları gizemli olmaktan çok anlamlı gösteren anlaşılır modeller uydurmaya çalışmaktır. Evrenin uçsuz bucaksızlığı ile yekvücut olmak yerine, sabit bir zaman ve mekânda denetlediğimizi sandığımız kısır dünyalar kurarız kendi kendimize.

VII

Amaca yönelik faaliyet, bireysel olarak girişildiğinde, kişiyi yaşamda yer alan başka süreçlerden kopardığı için, benmerkezciliği içerir. Öte yandan amaca yönelik faaliyet, ortak bir süreç olduğu takdirde, isteklerin ve çıkarların standartlaştırılmasına yol açar ve böylece çoğunluğa standardizasyonun korunması için gerekli gücü verir; bu da ortak yarara uygun bir şey sanılır.

Örneğin, ilkokul eğitiminde, öğrencilere ister birer birey olarak kendi günlük amaçlarını seçme olanağı verin, ister bir araya gelip sınıf adına ortak bir amaç seçsinler, doğacak sonuç ya katı bir bencillik ya da grup baskısıdır. Burada önemli olan ne (klasik totaliter rejimlerde olduğu gibi) amacı kimin belirleyeceği, ne de (günümüz demokrasilerinde olduğu gibi) amaçların hangi süreçlerle belirlenip gerçekleştirildiğidir. Önemli olan, amacın ta kendisidir. Bireyin elini kolunu bağlayan, onu boğan ve hapseden amaç.

İnsan amacını –ne pahasına olursa olsun kendini adayarak, azim ve özveriyle gerçekleştirmek istediği amacını– bir kez saptadı mı artık onun boyunduruğu altına girmiş demektir; hayatın kendisi bu amacın boyunduruğu altındadır artık. Böylece, başka, bambaşka şeyler yapabilme olasılığına da sırt çevirmiş oluruz. Oysa, değişiklik tohumunu, bambaşka bir şey yapma potansiyelini içimizde her zaman taşıyoruz. Irmağı geçerken bile at değiştirebilmeliyiz; düzen “böyle yapılmaz” diyor diye bundan çekinmemeliyiz. Daima bu olasılığa açık tutmalıyız kendimizi, bu olasılığın var olduğunu unutmamalıyız.

Ömür boyu belirli türde bir faaliyette bulunabiliriz tabii. Ama bunu sabit bir hedef olarak seçmemeliyiz. Ne yaşamda, ne sevgide belirli amaçlar ya da sabit hedefler vardır. Amaçlar birer sözleşme değildir. Giriştiğimiz faaliyetler hayata açılan yollardır sadece; hayatın güzelliği ve gizemiyle ilgili deneylerdir.

VIII

Sevgiden vazgeçerek önceden belirlenmiş istasyonlarda durup, tarifeye göre yol alan bir tren ya da sadece ikmal yapmak için duran bir yarış arabası gibi hayatı yaşamadan tüketmek pahasına hedeflerine varan bunca insan olduğunu görmek, şaşırtıcı olduğu kadar üzücü de.

Çok amaçlı yirminci yüzyıl insanında dürtü var, ama derinlik ve yoğunluk yok. Şunu satın almak, bunu başarmak, yeni bir deneyimden geçmek gibi hedeflerimiz var. Hedef ve amaçlarımız yüzünden, hayatı yaşamak yerine tüketiyoruz. Hayatla yekvücut değiliz artık. Hayatlarını belirli, sabit amaçlara indirgeyenler, hayatla yekvücut olmadan onun yüzeyine tutunma çabasındadırlar.

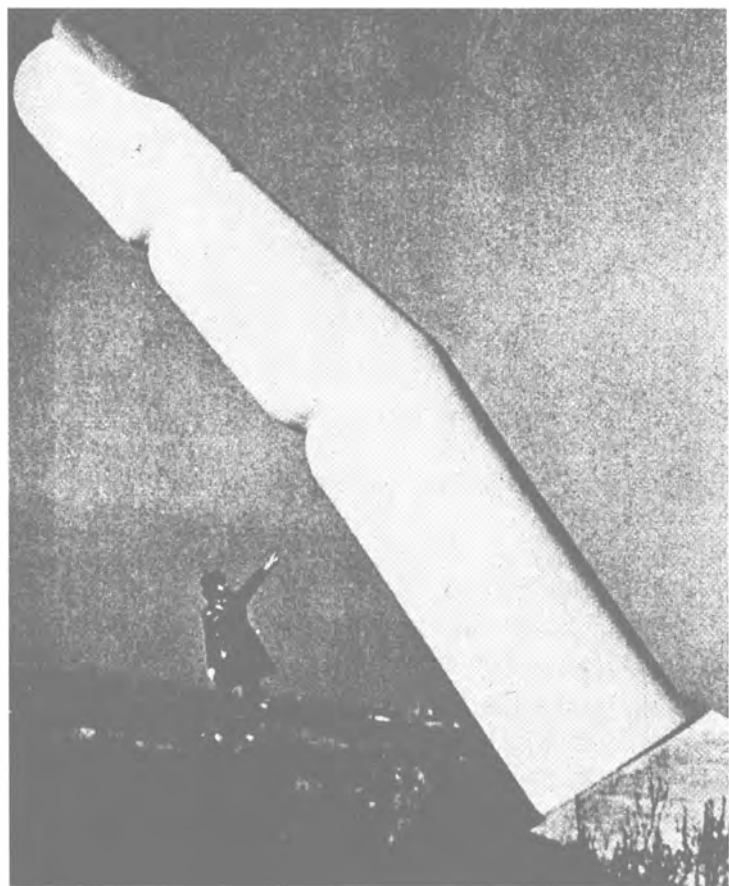
Duygu ve düşüncelerimizle, kendimizi, hayatın akışına bırakarak “bulabiliriz” ancak. Bu, kendini kaderin rüzgârına ya da kısmetin eline bırakmak demek değildir. Asla. Yola çıkmadan önce ihtiyar denizcilerle konuşmalı, rüzgârlara kulak vererek onları tanımalı, sabırla tekneyi hazırlamalıyız. Sonra da engin deniz. Ama o zaman bile başka düşlere, değişikliklere ve koşullara açık tutabilmeliyiz rotamızı. Oysa, kendimizi ömür boyu sabit hedeflerle sınırlayarak sadece limandaki teknelere binmeyi ve bilinen iki iskele arasında yolculuk yapmayı yeğliyoruz. Ve bu yolculuğu ilginç kılmak için kendi kendimizi küçük maceralarla avutuyoruz. Hava raporlarını dikkatle inceliyor, tek sayılı günlerde iskele tarafında, çift sayılı günlerde sancak tarafında oturuyor, her beş saatte bir çay içiyor, gözlüklü yolcularla hiç konuşmuyor, yeşil giyenlere daima tebessüm ediyor ve tabii günün birinde vapur değiştirebileceğimize ilişkin minik bir rüyayı da kendimizden esirgemiyoruz. *C'est la vie*? Şu önceden kestirilebilir totaliter yaşamlarımız, insan ruhuna bir hakaret değilse, nedir?

7 Mart 1987, Marburg

“ZIP, SEN ÖLDÜN”

XV

Parmak, Hause Decker CO., Viyana, 1975.
Nürnberg Havaalanı yolunda 12 metrelik parmak.
Dünyayı batıran insanlar yeraltında yaşamaya başladıktan sonra, yer-
yüzünde insan türünden kalan son emare.

“Otomatizasyon sürdükçe insanın tüm organları kuruyup gidecektir - düğmeye basan parmağı dışında.”

Frank Lloyd Wright

I

“Işık olsun,” dedi Tanrı. “Ve ışık oldu.”

1986’da, Frankfurt’tan Paris’e giden bir trende, Avrupa’yı gezen iki Amerikalıya rastladım. Bunlardan biri, yolculuğun verdiği yakınlık içinde bana bir akrabasından söz etti: Bu akrabası, Sovyetler Birliği’yle bir savaş olması halinde Avrupa’da bilmem kaç tane füzenin fırlatılmasını sağlayacak düğmeye basmakla yükümlüymüş.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı, hap yutan bir toplum olarak nitelendiriliyor. Duygularımızı haplarla düzenliyoruz ki bu da totalitarizmin bir başka örneği tabii. Ayrıca, “düğmeye basan” bir toplum da olduk.

Çevremizdeki dünyayı düğmelerle denetliyoruz. Düğmeye basmak sihirli bir iş. Düğme, muazzam bir gücün kaynağı. Düğmeye bastık mı, öldürüyoruz. Düğmeye her basışımızda, bir şeyleri öldürdüğümüz zihniyeti kafamızda güçleniyor. Çocukların oyun dünyasının (“Zıp, sen öldün,” sonra da yatıp ölü taklidi yapmak) gerçeğe dönüştürülmesi bu. Düğmeler sayesinde görüntüler, sesler ve insanlar bir var,

bir yok oluyor. Dünya hakkındaki bilgimiz, ilk elden deneyimler yerine giderek imgeler ve görüntüler aracılığıyla bize ulaştığından, imge ve görüntüler de hızla gerçeğin kendisi haline geliyor. Çocuklar oyun oynarken hayal kurarlar. Gerçekleri oynarlar. Bunun bir oyun olduğunu bilirler. Oysa bizim için düğmelere basmak ve bir şeyler oldurmak, hayatımızın son derece ayrılmaz, işlevsel bir parçası. Total(iter) bir denetim altındayız.

II

Düğme tümüyle kutsal, tümüyle güçlü. Televizyon seyrediyoruz. Ülkenin nefret edilen askerî diktatörü ekranda beliyor. Ona sövüyorsunuz. Dalga geçiyorsunuz; pantolonunuzu sıyırp kıcınızı gösteriyorsunuz ona. Onun üzerinde büyük bir gücümüz var. Onu denetliyoruz (çağdaş bir voodoo mu acaba?). Düğmeye basarak onu odanın ortasına getiren biziz; düğmeye bir daha basıp onu aynı kolaylıkla yok edebiliriz. Özellikle, çevremizde bizimle birlikte televizyon seyreden başkaları da varken onu protesto ediyorsak, o zaman kendimizi büsbütün güçlü ve duruma hâkim hissederiz. Diktatöre karşı giriştiğimiz kahramanca eylemin tanıkları vardır çünkü. Bu eylemimiz, tanıklar sayesinde kahramanca bir nitelik kazanır. Tabii, protestonuzu yaparken, sizinle birlikte seyredenlerin bir kısmında bir korku ifadesi görürsünüz. Onlar, sizinle aynı ortamda bulunmaktan korkmaktadır. Durum öylesine gerçek, öylesine gerçekten gerçektir ki, bu onların yüreğine korku salar. Durum gerçektir, çünkü görüntü gerçeğin ta kendisidir. Görüntü gerçektir, çünkü biri, sizin bu tepkinize tanık olduğu halde bunu polise ihbar etmediği için tutuklanabilir, hatta işkence görebilir. Bu insanlar, sizin davranışınıza tanık olup bunu polise bildirmemekle, işbirlikçi olmuşlardır. Görüntü gerçektir; çünkü gerçeğe biricik alışverişimiz bu görüntü aracılığıyla

kurulmuştur. Ve bu alışverişin niteliği gerçek eyleme dayanmaktadır. Eğer görüntü gerçekse, o zaman bizim bu görüntü üzerindeki gücümüz de aynı oranda gerçektir. Sadece bir düğmeye basarak onu var edebilir, sonra da yok edebiliriz.

Düğmeyi kullanarak pek çok yaratıcı ya da yıkıcı eylemde bulunuruz. Müzik aletimizde Chopin dinlerken telefon çalar, aletin sesini kısıp gider telefonda konuşuruz, sonra dönüp yeniden Chopin'in sesini açarız. Bütün bunlar ne kadar normal görünüyor değil mi? Homo sapiens'in bir milyon yıllık yaşam süresinin son yirmi-otuz yılı içinde düğmeli hayata ne çabuk uyum sağladık. Düğme üzerindeki güçlerimizi özgürce, her türlü denetimden uzak bir hezeyan içinde kullanmaktayız. Düğmeye istediğimiz zaman, istediğimiz yerde basıveririz. Düğme kullanımıyla ilgili etik ya da estetik kurallar yok. Chopin'i canımız isterse açar, istemezse kapatırız. Chopin üzerinde öyle bir denetimimiz, öyle diktatörce yetkilerimiz var ki kendimiz bile bunun büyüklüğünü ve anlamını kavrayacak durumda değiliz.

Gücümüzü hissetmeden kullanırız. Düğmelere hissetmeden basarız. Bildiğimiz bir şey varsa o da düğmeye bastığımız anda bir şeyler olduracağımızdır: Sesler işitilecek, görüntü belirecektir. ("Işık olsun.") Bu eylemimizi bir güç kullanımı olarak algılamayız; mekanik bir eylemden ibaret görürüz onu. Bu davranışımızı derinlemesine irdeleyecek olsak, insanoğlunun –sembolik büyü dışında– yaşamı boyunca asla sahip olmadığı muazzam bir denetim ve güç kaynağını elinde tuttuğunu görürüz.

Eylemlerinin bilincinde olmamak, insanoğlunun yüzyıllardır süregelen yıkıcılığının temel özelliklerinden biri. Doğaya ve uygarlığa karşı en yıkıcı eylemlerimizi, bunların bilincinde olmadan gerçekleştirdik.

Sanayi devrimi ve endüstri merkezleri için şiirler yazdık: "Trik trak tak tak makinalaşmak istiyorum" (Nâzım Hik-

met), “Chicago, dünyanın domuz kasabı, buğday istifçisi.” (Carl Sandburg). Bugün artık hiç benimsemediğimiz şeylere zamanında methiyeler düzdük. Bilimin gücüne ve Rönesans’a tapındık, tapınıyoruz – rasyonel bakımdan tabii. Kendi türümüzün bütün öteki türlerden üstün olduğunu ileri sürdük ve tüm gereksinmelerimizin, başka canlıların ve gezegenimizin yok edilmesi pahasına karşılanmasını kendimize bir hak olarak gördük. Her şey insan için. İnsan en büyüktür. İnsan en yüce yaratıktır. Eşref-i mahlukat. Canlıların en akıllısı.

III

Bir kasetçaların düğmesine basıp bir Chopin noktürnünü susturmakla bir düğmeye basıp nükleer başlıklı füzeler fırlatmak arasındaki mesafe çok büyük değildir. Çeşitli amaçlar için düğmeye basmaya o kadar alıştık ki, düğmeye karşı duyarsızlaştık. Düğmeye basmak bir parçamız oldu artık: Nefes almak ya da gözlerimizi kırpmak gibi. Otonom sinir sistemimizin bir parçası gibi oldu düğmeye basmak. Yürürken nasıl ayaklarımızın hareket ettiğini düşünmüyorsak, düğmeye basarken de o anda ne yaptığımızı düşünmüyoruz. Düğmeye basma eylemi, zaman içinde, bu eylemin yaratacağı sonuçlardan bağımsız bir şeymiş gibi gelmeye başladı bize. Televizyonu ya da telefonu ilk görenler için, birkaç düğmeye dokunmakla Güney Amerika’dan birini görmek ya da onun sesini işitmek, sihir ya da keramet gibidir. Ama bu eyleme çarçabuk alışırız ve onu sıradan bir hak gibi görmeye başlarız. İşte bu eylemi, bu mekanik eylemi sıradan bir hak olarak benimsemek, ona alışmak ve sanki düğme organizmamızın bir uzantısı, bir ekiymiş gibi onu davranış sistemimizin içine katmak, düğmenin tüm yaşam biçimlerinin yok edilmesinde kullanımını kolaylaştırmaktadır. Düğmeyle birlikte ahlak dışı yaratıklar olduk.

İnsan mühendisleri, ergonomi denilen ve insanla makineyi birbirine uydurmaya çalışan bilim dalını uzun süredir başarıyla uygulamaktalar. Bu uyum, kimi durumlarda, özellikle de savaş teknolojisinin kullanımında öyle ileri bir noktaya vardı ki, makine insanın uzantısı olacak yerde bunun tersi oldu. Ergonominin başlangıçtaki amacı, kullandığımız aletleri insanın fiziki özelliklerine uygun biçimde geliştirmektir. Örneğin, çiftçinin en az çaba ve sırt ağrısıyla en çok işi yapmasını sağlayacak mükemmel küreği geliştirmek; insanın gözlerini yoldan ayırıp ölümcül bir kazaya yol açmasını engellesin diye, bir bakışta arabasında neler olup bittiğini anlamasını sağlayacak mükemmel gösterge panelini hazırlamak gibi. Başlangıçtaki fikir, sözüm ona buydu işte: Makinenin insan gereksinimlerine uyması ve insan hayatını daha kolay ve güvenli hale getirmesi.

Derken, bir noktada makine egemen oldu. Hayat, etkili ve mükemmel sistemler bağlamında düşünülüp öğretilmeye, düşünce süreci de akımlar ve akış sistemleri bağlamında ele alınmaya başladı. Sibernetik, insan davranışlarını açıklamakta kullanılan bir paradigma halini aldı. Makine terminolojisinin giderek daha sık kullanılmasıyla birlikte, gündelik söz dağarcığımız da değişmeye yüz tuttu. Dilde insanın hayal ve isteklerine yapılan göndermeler giderek azalırken, makineyi betimleyen, makinenin işleyişini tanımlayan, nitelleyen ve bunu bizim davranışlarımıza yansıtan bir dil ortaya çıktı. Dil, belirli ve kesin bir hal aldı. Mühürlenmiş, sımsıkı kapalı bir sistemi yansıtır oldu.

Biz de kendi davranışlarımızı verimlilik açısından tanımlamaya başladık. Öğretmenlerin yerini tutacak eğitim-öğretim makineleri yapıldı. Bedenlerimizin ritmini düzenleyelim diye biofeedback teknolojisi geliştirildi. Mutfakta yemek pişirmekten tutun da arabayla işten eve dönerken nasıl davranmamız gerektiğine varıncaya kadar çok çeşitli or-

taamlardaki davranış biçimlerimize ilişkin zaman ve devinim incelemeleri yapıldı. Duygular gitgide geri plana itilirken, rastgele davranışlar sağlıksız sapmalar olarak değerdendirildi. İlkeler, küçük anlık ayrıntılar arasında kayboldu; hayat faaliyetleri uzmanlık dilimlerine bölünürken ilkeler yok olup gitti.

IV

Düğmeli toplum işte bu bağlam içinde, ilke ve duygudan yoksun gelişti. İyi yağlanmış, görevini yerine getiren, amaca ve hedefe yönelik, topluma cuk oturan eylemlerimizin sonuçta getireceklerini hiç mi hiç düşünmediğimiz bir bağlamdır bu. İlerlemekten, sürekli ilerlemekten başka hiçbir şeye ayıracak vaktimiz yok. Böyle yaptığımız için alkışlanıyoruz, böyle yaptığımız için kendimize alkış tutuyoruz.

Dünyanın dört bir yanında gençlerin Allah'ın her günü düğmelere basıp uzay yaratıklarını, düşmanları, canavarları öldürdüğü ve aynı zamanda bu yaratıklar tarafından öldürüldüğü, paramparça edildiği, yalanıp yutulduğu bilgisayar oyunları üzerinde durmaya gerek yok. Burada ilginç olan, bu oyunların genellikle "kazanması" zor oyunlar olması. Yani oyunu oynayan, oyunun nihai hedefine varamadan ölmüş oluyor. (Ve bu da oyunun bittiği anlamına geliyor.) Öldürüldükçe tekrar tekrar oynamayı sürdürüyor, oyun üstüne oyun oynuyor, hepsinde öldürüyor ve sonsuza dek öldürülüyor. Oyunu sürdürmesinin nedeni, yeterince öldüremeden kendisinin öldürülmüş olması. İnsan ilk oyunda bütün düşmanlarını öldürebilse, bu basit oyunu yeniden oynaması için belki bir sebep kalmayacaktı. Ama oyun böyle planlanmamış ki. Sonsuza kadar öldürölme ve öldürme.

Düğmelerin bize bağışladığı totaliter denetim gücünün bir başka yönü de, yapılmış olanı yapılmamış hale getirebilmesi.

Düğmelere basarak ekran üzerinde sözcükler, görüntüler ve formüller yaratabilir, ardından başka bir düğmeye basıp bunların hepsini silebiliriz. Düğmeler ve ekranlar yüzünden, hiçbir şey kalıcı değil artık. Holografi (lazer görüntüleri) teknikleriyle, anlık ve geçici bir duygu olarak sanat eserleri bile “yaratabiliriz.” Bu görüntüleri istediğimiz an yaratır, istediğimiz an yok edebiliriz. Sırf düğmelere basıp birtakım programları başlatarak geleceğe ilişkin çeşitli senaryoları yaşayabileceğimiz simülasyon egzersizleri de yapabiliriz.

Bir zamanlar başka insanlarla girdiğimiz etkileşim ve alışverişlerin yerini şimdi giderek insanla düğme arasındaki tek yanlı eylemler alıyor. Bir zamanlar ilişki dediğimiz şeydeki öteki insanın yerini düğme aldı şimdi. Aynı sonuca ulaştığımızı göre, bir anlamda buna hâlâ ilişki diyebiliriz. Eskiden bir Coca Cola alabilmek için birisinden istiyordunuz, şimdiyse bir düğmeye basıp alıyorsunuz kolanızı. Üstelik, şimdi “teşekkür ederim” diyen makineler bile var.

Ama bir başka anlamda da aynı şey değil bu. Düğme daima emrinizde. Size hizmet sunmayı reddedemez. Bir ırkçı beyaz, bir zenciye kola vermeyi reddedebilirdi oysa. Yeni teknolojik gelişmeler ve düğmenin öteki insanın yerine geçmesiyle bu artık olanaksız. Siyah adam her zaman kola-sını alacaktır.

Düğme her zaman duyarsızdır. Öteki adam, diyelim mahalle bakkalı, “Bu kadar çok kola içmen doğru değil,” diyebilir, “asit midene dokunabilir. Niye şu kayısı suyunu denemiyorsun onun yerine?” Ayrıca düğme, “Bugün biraz sık-kın görünüyorsun,” ya da “Canın bir şeye mi sıkıldı?” diyemez size. Varlığınızın bütünsel bağlamı içinde sizinle ilgilemez. O ancak davranışınızın standartlaştırılmış ve kesitlere bölünmüş bir parçasına tepki gösterebilir. Düğmeye basarsanız var, basmazsanız yoksunuzdur. Üstelik varlığınız ancak düğmenin hükmettiği tek bir davranış ile sınırlıdır.

V

İnsanın yerine düğme koymakla tüm davranışlar bağlamlarından soyutlandığından, çevreden herhangi bir tepki gelmesi olasılığı da ortadan kalkar. İnsan, makineden iğrenç bir talepte bulunamaz, çünkü makine açısından tüm istekler aynıdır. Çevreden hiçbir tepki/cevap alamayınca insan, gitgide tek-yönlü düşünce biçimine doğru yönelir. Tüm hayal gücü yok olur. Tepki/cevap gelmeyince, tüm arzu ve tutkular da makine aracılığıyla yerine getirilince, insan kendini her şeye kadir sanır. Her düğmeye bastığında bir sonuç alıyordur. Megalomani bile başlayabilir. Bilgisayar oyunları oynayan gençlerin yüz ifadelerini inceleyin. Çok çok uzaklarda, kendilerine ait imkânsız bir âlemin sonsuz boşluğunda uçuşup durarak canavarları imha ediyorlar, uzay yaratıklarını yok ediyorlar, düşmanları öldürüyorlar, öldürüyorlar, öldürüyorlar, öldürüyorlar.

Düğmeyle birlikte faaliyetlerimizin görünüşü de giderek özden koptu, öze yabancılaştı. Öyle bir noktaya geldik ki öz (yiyecek almak, bir senfoni çalmak ya da savaşmak) ne olursa olsun, görünüş (düğmeye basmak) hep aynı. Görünüşün, özden daha büyük, daha önemli olduğu bir noktaya vardık. Öz eğer hâlâ varsa, insanın zihninde kaldı ancak.

Bir zamanlar ekin biçilir, toplanır, pişirilir ve sonunda ailenin önüne getirilir, yemek yemenin ne olduğunun tam bilincinde olarak dualar okunarak yenirdi. İnsan, besinin nereden geldiğine ve nasıl hazırlandığına ilk elden tanık olmakla kalmaz, aynı zamanda buna şükretmesini de bilirdi. Besini tarladan masaya gelene kadar çeşitli aşamalarında görmek suretiyle onun özünü de adamakıllı bilirdi ve bunlar aynı zihni bağlam ve fiziki mekân içinde gerçekleşirdi.

Bir zamanlar, müzik aletlerinin nasıl yapıldığını görür-

dünüz. Hatta insan evde basit bir flüt bile yapıp bunu çalabilirdi. Uсталık, sevgi, tutku ve inanç, hem müziğe hem de onu çalanlara eşlik ederdi. Bir zamanlar çamaşır günleri olurdu; toplumsal örf ve adetlerin, kadınlar arasında çalılıp söylemeye, gevezeliğe dayalı deney alışverişinin eşlik ettiği günlerdi bunlar. İyi bir iş çıkarmaya çalışırdı herkes. Çamaşırlar ayrılır, mahalle ya da köy çeşmesine götürülür, orada hep birlikte yıkanır, sonra geri götürülür ve kurutmak için asılırdı.

Bir zamanlar insan savaşçı olarak yetiştirilirdi. Silahını nasıl yapacağını, onu nasıl koruyacağını bilirdi. Bir savaşçı olarak nasıl davranacağını da öğrenirdi: Hayata karşı, her şeyden önce düşmana karşı saygı demekti bu. Düşman bir insandı. Onunla yüz yüze gelir, çarpışarak onu öldürür ya da tutsak ederdiniz. Savaşçı şerefli bir kişiydi. Neden savaştığını bilirdi. Tıpkı annesinin, babasının, amcasının, kabile reisinin, tanrıların, karısının ve çocuklarının da bildiği gibi. Savaşmak (öz), kişiyle özdeşti, yekvücuttu.

Şimdiyse yemek yapmayı, müzik çalmayı, çamaşırımızı yıkamayı ve savaşmayı hep aynı yöntemle, yalnızca tek bir düğmeye basarak yapıyoruz. Görünüş, “öz”den yoksun.

Uygarlığın başlangıcından çok yakın zamanlara gelinceye dek öz ile görünüş birbirinden böylesine kopmuş, birbirine böylesine yabancılaşmış değildi. Günümüzün bazı toplumlarında, özellikle kırsal alanlarda hâlâ da böyle değil. Ama yaşamın bir düğmeye dokunmakla özetlenip minyatürleşmesi sürdükçe, yakında hepimizin birer otomata dönüşmesi işten bile değil.

Düğmeli toplumda öz, kalabilmişse eğer, ancak zihnimizde olabilir. Düğmeye basılır, füze rampasından fırlar, uzayda binlerce mil kat ederek büyük bir kent üzerindeki menziline varır, inmeye başlar sonra, köprüleri, binaları, kiliseleri görür, sonra arabaları ve insanları, sonra hedefi vururuz,

vurur bomba ve patlar, yerle bir olur şehir, yeni bir Hiroşima, cayır cayır yanan deri ve dört bir yana saçılan kol ve bacaklar. Bu öz, yalnızca zihindedir, çünkü bombayla birlikte gitmeyiz. Biz sadece düğmeye basarız ve bu basış genellikle yukarıda verdiğimiz zihnî görüntünün oluşmasını dâhi engeller. Biz, doğal psikolojik eğilimimiz gereği, düğmeye basmakla başlattığımız eylemi düşünmekten çok, bir sonraki eylemi, yapmamız gereken bir sonraki hareketi düşünürüz. Bu, birinciye başarıyla bastığımızı gösteren ikinci düğmeye basmak olabilir. İşaretimizi, kişi numaramızı basmamız gerekiyordur belki de. Kahve içmek ya da bir başka belge elde etmek için yeni bir düğmeye basmamız gerekiyor da olabilir. Her ne olursa olsun, kendi fiziki ve psikolojik uzamımızın bağlamı içinde sürdürürüz hareketlerimizi; zihnimiz düğmeye basışın neden olduğu eylemi izlemez. Savaş eyleminin özü ile kaynaşamayız; çünkü bu eylem, gerçekliğin o andaki görünüşünden çok çok uzaktadır.

Salt düğmeye basmak insana bir başarı, bir tatmin duygusu verir. Kolay elde edilmiş bir başarıdır bu. Kan, ter ve gözyaşı gerektirmeyen bir başarı. Düğmeye, her türlü duygudan arınmış olarak bir basıveriş, hepsi o kadar.

Her gün biraz daha fazla düğmeye basıyoruz. Düğmeye basıp otobüse biniyor, düğmeye basıp otobüsten iniyoruz. Erkeklik organının yerini tutan vibratörün düğmesine basıyoruz. Yangın alarımının düğmesine, hemen her yerde birbirimize ulaşmak için haberleşme aygıtının düğmesine, iş arkadaşlarımıza ulaşmak için bilgisayar terminalinin düğmesine basıyoruz. Basacak öyle çok düğmemiz var ki. Basacak öyle çok düğmemiz olacak ki.

VI

Aksiyonların sonuçlarını anında görmek bize bir denetim duygusu, her şeye kadir olma duygusu verir. Çocukken an-

ne babalarımıza atfettiğimiz bir kadir-i mutlaklık duygusudur bu. Bir zamanlar mitolojik tanrılara ve Allah'a atfettiğimiz kadir-i mutlaklık duygusu. Şimdi, düğmeyle birlikte bu duyguyu her gün yaşıyoruz. Ne var ki artık ayağa düşmüş, yaya kalmış bir güçlülük duygusu bu. Her şeye muktedir olmanın zavallılığı bu, çünkü düşle mitosun yerini artık düğme almıştır. Anne babalarımıza ya da mitolojik tanrılarımıza yakıştırdığımız bu kadir-i mutlaklık duygusunda bir korku, bir hayranlık, bir gizem vardı. Şimdi yakıştırılan herhangi bir nitelik yok. Sihir ve mitos yok oldu. Bilim ve teknolojiye dayanan düğme, ana dava haline geldi. Her şeye muktedir oluşumuz bir bakıma iktidarsızlık da. Çünkü, artık herkes bir düğmeye basmakla tanrı olabiliyor. Ve düğmeye bastığımız halde, makinenin içinde olup bitenlerden tamamiyle bihaberiz; elektrik akımlarından, Ohm yasasından, kütle ile enerji arasındaki ilişkilerden zerrece anlamıyoruz çünkü. Yalnızca eylemin özünden değil, onun mekanik yanından da kopuğuz. Oysa düğmeye basan ve bir şeyleri olduran biziz. Olayları başlatırken, bir şeyleri oldururken, tam bir cehalet içinde hareket ediyoruz aslında: Ne eylemin özünden haberimiz var ne de işleyişinden. Totalitarizm, bu cehaletten de güç alıyor.

Düğme bizi gitgide daha cahil kılıyor. Düğme bizi gitgide daha totaliter kılıyor. Eylemlerimizin özünü yitirdik artık, sadece önceden belirlenmiş davranış kalıplarını tekrarlayıp duruyoruz.

VII

Fotoğraf çekmek de bizi totalitarizme götüren davranışların bir başka örneğini oluşturuyor.

Fotoğraf makinesiyle olan ilişkimiz, düğmeyle gelen imajın nasıl gerçekliğin yerini aldığını gösteriyor. Deklanşöre her basış, fotoğrafı çekilen her şeyin tüketildiği, doğal orta-

mından koparılıp birbiriyle bağıntısız bir dizi görüntünün parçası olması demek. Fotoğraf makinesinin kullanılışı, kuramsal olarak, tüfek ya da tabancanın kullanılışından fark-sız: Tüfek maddeyi parçalayarak imha ederken, fotoğraf ma-kinesi de objektiften görülen nesneyi kendi bağlamından so-yutlayarak yok ediyor. Giderek daha çok insan, resmini çek-mek üzere olduğu şeyle bütünleşmek, onu duyumsamak, anlamak ve kavramak yerine, görüntüyü yakalamak ve sah-neyi kendi bağlamından koparıp almakla meşgul. Yirminci yüzyılda birer görüntü tüketicisi haline geldik hepimiz. Bir sahneyi asla donduramayacağımızı, bir anı asla yakalayıp kayda geçiremeyeceğimizi fark etmiyoruz.

Fotoğraf makinemizle çevredeki her şeye saldırıyor, bı-kmadan usanmadan fotoğraf çekiyoruz. Resim çekmenin bi-risine zarar verebileceğini bildiğimiz zaman da utanmadan gizlice çekiyoruz. Kafamıza taktığımızda, fotoğraf makine-sini makineli tüfek gibi takırdatıyoruz. Çağımızda asker na-sıl düşmana yabancılaşırsa, fotoğrafçı da kendi konusuna o denli yabancılaşıp durumda.

Karşımıza çıkan her yeni görsel deneyim fırsatı, bizi tetik delisi fotoğrafçılar haline getiriyor. Ne var ki bizim için “ye-ni” olan, daima yüzeyseldir. Resmi çekilen konunun yenili-ği, resmini çektiğimiz anda tükeniyor. Turist olarak fotoğ-raf makinesiyle yaptıklarımızla, evde makineyi kullanama-yışımız arasındaki davranış farkına bakın. Her gün içtenlik-le bir arada yaşadığımız şeylere karşı gözümüz kör. Ana ba-balar yeni doğmuş bebeklerinin yüzlerce poz resmini çeker, birbiri ardına patlayan flaşlarla onu şaşkına çevirirler. Ama her geçen gün, resmi biraz daha az çekilir bebeğin ve sonun-da, ana babalar çocuklarının tek kare resmini çekmeden yıl-lar geçer.

Tevekkeli değil, Hıristiyanlık resmin yasaklanıp yasaklan-maması konusundaki büyük tartışmayla birbirine girdi. Te-

vekkeli değil, İslamiyet tasviri istemedi. Görüntüyü yaratmak, kurmak, Tanrı'ya mahsus sayılırdı. Bundan 15.000 yıl kadar önce insanoğlunun ilk suretleri mağara resimlerinde ortaya çıktığında, görüntü ile büyü iç içeydi. Burada görüntü, her şeyi kapsayan, hayat veren bir varlıktı ve insan bunun karşısında aciz ve alçakgönüllüydü. Yirminci yüzyılda ise görüntü sürekli olarak insan tarafından manipüle ediliyor. Durmadan yaratılan ve yok edilen görüntünün kalıcılığı kalmadı artık. İnsanlar görüntüye hükmederek halklara hükmediyor. Görüntüyü yapanlar da yıkanlar da aynı insanlar: Yönetenler.

Her fotoğraf çektiğimizde, resmi çekilen nesnenin zaman ve mekânla olan birlik duygusunu yok ediyoruz. Onu bağlamından soyutluyor, koparıyoruz. Görüntü fotoğraf albümümüze girdiğinde (o da eğer girerse), çoktan kategorize edilmiş, yeni bir zaman ve mekân bağlamı içinde düzene sokulmuştur.

İnsan eskiden bu gücü yalnızca Tanrı'ya vermişti. Şimdiyse eline bir fotoğraf makinesi geçiren bir çocuğun gündelik davranışlarının bir parçası. Şimdi, bir düzlemde hepimiz tarafından, başka bir düzlemde de düzenin yöneticileri tarafından keyfi olarak manipüle edilen Kodak tanrılarımız var. Yaşama karşı saygısızlığımız, görüntüler karşısındaki vurdumduymazlığımız, yönetenlerin algıladıklarımız üzerindeki totaliter gücünü büsbütün artırıyor.

VIII

Doğu âlemi, kader, kısmet ve önceden belirlenmiş hayat çizgisi gibi kavramlardan söz ettiği ölçüde, bilimsel Batı onu hor görür genellikle. Oysa şimdi, hayat çizgisini önceden belirleyen şey, düğme. Tüm eylem süreçlerimiz ve bunların sonuçları önceden biliniyor. Seçimlerimiz, düğmenin sunduğu seçeneklerle sınırlandırılmış. Düğmeye basmanın so-

nucu, ürünü imal eden firma tarafından garanti edilmiş durumda. Eylemlerimiz önceden belirlenmiş olmakla kalmıyor, bunların garantisi bile var. Aynı. Tutarlı. Asla değişmez. Yenilik ihtimali sıfır. Yaratıcılık sıfır. Özgürlük sıfır. Totalitarizm. Yaşamlarımız gitgide daha mekanik, gitgide daha düzenlenmiş, gitgide daha düşüncesiz ve duygusuz bir rutine tabi kılınıyor. Gelecek yüzyılın duygu teknolojisi, açlık, orgazm, şehvet, saldırganlık gibi duyguları bile düğmeye bir basışta hissetme ya da tatmin etme olanağını verecek bize. Zaman kazandıran makinelerin ve düğmeli kontrol mekanizmalarının bize görünürde sunduğu sonsuz sayıdaki seçim, çok küçük ve sınırlı bir bağlamın içinde yer alıyor aslında. Kendi totalitarizmimizin kurbanlarıyız. Her düğmeye basışımızda davranış çeşitliliğini, atalarımızdan kalma davranış tarihini yok ediyoruz. “Zıp, sen öldün.”

11 Mart 1987, Marburg

HOMO SAPIENS BLUES

XVI

“Ondan sonra Simiadae, Yeni Dünya Maymunları ile Eski Dünya Maymunları diye iki büyük gövdeye ayrıldı. Çok daha sonraki bir dönemde ikinci gövdeden, evrenin harikası, şanlı ve şerefli insan türümüz türedi.”

Charles Darwin

I

Batı’da evrime ilişkin başlıca iki yaklaşım var: Darwin’in kuramlarını savunan “evrim” okulu ile İncil’i esas alan “yaratılış”çılar.

Kilise bile yaratılış teorisine ancak sembolik olarak inanıyor artık. Darwin’in teorileri de eksikler ve gediklerle dolu, ama bilimsel laikliğimiz içinde biz bunu da bir tapınağa yerleştirdik. Darwinizmin eksiklik ve yetersizliklerini ele alan birçok kitap var. Benim burada yapmak istediğim, bizim evrim ve yaratılış bakışlarına göre kendimizi nasıl algıladığımızı tartışmak.

Darwinistlerle yaratılışa inananlar arasında pek çok ortak nokta var. Ne var ki biz bunları uzun süredir birbirine taban tabana zıt ve birbirini dışlayan iki görüş olarak gördük. Aslında, insanın konumuyla ilgili olarak ikisi de aynı temel görüşü savunuyor.

Yaratılışçılar, insanın maymundan gelmiş, maymunla ak-raba bir tür olarak düşünülmesini Tanrı’ya ve insana yapılmış bir hakaret sayıyorlar. Davanın özü de işte burada yatı-

yor. İnsanın yeryüzünde de gökyüzünde de özel bir yeri vardır. Tanrı'nın suretine göre yaratılmıştır o. Her şeyin üstündedir. Onu hayvanlarla aynı düzleme koymak, hakarettir. Kısacası, insan bütün diğer yaşam biçimlerinden üstündür.

Darwinistler de bunlara çok benzeyen bir iddiada bulunurlar. Buna göre insan evrimin en üst noktasında, doruğunda yer alır. Evrim merdiveninin en yüksek basamağı, en yüksek yaşam biçimidir insan. Öteki yaşam biçimlerinden niteliksel olarak farklıdır. Dili vardır. Öteki yaşam biçimleri çoğunlukla kendi türlerine özgü davranışlara ve genetik olarak sabit eylem kalıplarına bağlıyken, insan davranışı tecrübe ve öğrenmeyle değişebilir, sabit değildir. İnsan çevresini değiştirebilir, ama öteki yaşam biçimleri en iyi ihtimalle ancak uyum sağlayabilirler. Kısacası, insan bütün diğer yaşam biçimlerinden üstündür.

Birinci inanış türü kaynağını dinden alır. İkincisi ise üniversitelerin, bilimin ve "inançsızlar"ın alanına girer. Bizler de bu yollardan ya birini ya ötekini izleriz.

Ama, bir basamak daha yukarı çıkıp her iki teoriye de eleştirel bir gözle ve tarihsel bağlamları dışında bakacak olursak, insanın hiçbir zaman kendisine bitaraf bakmadığını açıkça görürüz. İster evrim teorisi olsun, ister yaratılış inancı, her ikisinde de insan en yüce varlıktır. Yeryüzündeki en yüksek yaşam biçimidir o.

Bu inanç sistemlerinin ikisinde de insanın konumuna meydan okuyacak hiçbir güç yok. İkisi de yaşamı ve bütün diğer yaşayan varlıkları, organik olanla organik olmayanın yan yana ve bir arada varoluşu biçiminde ele almıyor. Yeryüzü, güneş sistemi ve evren, açık, durmadan değişen, sıralamaya ve önceliğe yer vermeyen bir sistem olarak düşünülüyor. Durmadan sürüp giden, maddeye ve kozmosa şekil ve şekilsizlik veren o sürecin, o sonsuz ve ebedi hareketin pek bilincine varılmıyor. Hiçbir şey bir başka şeyden da-

ha önemli değildir. Entropi yasaları bile enerjinin hem kendi içinde değişebilirliğini hem de sürekli sabitliğini doğruladığı halde, biz her şeyi düzenleyip duruyoruz. En önemsizinden en önemlisine kadar çevremizdeki her şeyi kategorilere ayırıyor, her şeyi öncelik sırasına göre diziyoruz.

Kendi kendisine madalya takan bir general gibi biz de kendimize her şeyden daha önemli bir konum veriyoruz. Hayat kavramımız totaliter.

II

Hiyerarşinin en tepesinde insanoğlu var. Kendisini oraya oturtan kendisi olduğu için, onu oradan kaldırmak ve hiyerarşi kavramının kökünü kazımak da yine insana düşüyor tabii. Oysa biz, bütün o kibrimiz içinde, bazen bilinçli bazen de bilinçsiz olan bu muazzam gücümüzün tadını çıkarmaktan hoşlanıyor gibiyiz. Aynı zamanda gezegenimiz için muhtemel bir kıyametin tohumlarını içinde taşıyan da işte bu güç, bu kibir.

Kendi kendimizi oturttuğumuz bu yere öylesine tapınıyoruz ki öteki türlerin yeteneklerine ilişkin sözüm ona araştırmalar ve kendimizle bütün o “aşağı” yaşam biçimleri arasında benzerlikler bulma çabalarımız esnasında dâhi, o bir numaralı yerimizi pekiştirme peşinde koşuyoruz.

Yıllardır şempanzelere, orangutanlara ve gorillere insan dilini öğretmek için projeler yürütülmektedir. Bu konuda “başarı” da sağlanmıştır. California’da Koko adlı bir dişi goril, canı çiftleşmek istediğinde, erkek gorile sırtına binsin diye sağır ve dilsizlerin işaret dilini kullanıyor. Söze gerek kalmadan dürtüleri uyarınca çiftleşecek yerde, bilim adına, dil iletişimi aracılığıyla sevişmeyi öğretiyoruz onlara. Şimdi Koko’nun insan dilini yaklaşık dört yaşında bir insan yavrusunun konuşma düzeyinde (Piaget’nin somut hareketler düzeyi) iletişim kuracak kadar ilerlettiği; dili, geçmişe, bugüne ve

geleceğe göndermeler yapacak şekilde kullandığı belirtiliyor. Ama, psikologların söylediğine bakılırsa, sınır da burasıymış. Goriller hiçbir zaman bizim düzeyimize gelemeyeceklermiş. Çok zeki sayılan yunuslar (zekâ demekle neyi kastediyoruz acaba? Kendi kavrayışımıza, kendi terimlerimize ve koşullarımıza göre biz homo sapienslerin tanımladığı zekâyı tabii) üzerinde yapılan benzer deneyler, bu hayvanların da bizim düzeyimize erişemeyeceklerini gösteriyor.

III

Bizim üstünlüğümüzle tanımlanan düzenden çok daha büyük bir düzen var. Bir yandan okul çocuklarına elmadan armutun çıkarılamayacağını söylüyoruz, bir yandan da en yetkin bilimadamlarımızdan maymundan insan çıkarmalarını bekliyoruz. Neden bir kere olsun insanlardan maymun çıkarmayı denemiyoruz peki? Kendimizi esas alıp onların bize ne kadar benzediğini araştıracağımıza, bir de tersini yapmayı denesek. Böyle yapsaydık, dünyayı duyumsamanın ve algılamamanın neredeyse sonsuz farklı biçimleri olduğunu anlayabilir, kendi kibrimizin farkına varabilirdik belki. Her canlı türü dünyayı ve gerçekliği, kendine özgü biçimde duyumsar ve algılar. Homo sapiens türünün görme, dokunma, hissetme ve işitme duyularının ne denli sınırlı olduğunu biliyoruz. Birden fazla gerçeklik yok belki, ama gerçekliği algılamamanın milyonlarca farklı ve birbirini dışlamayan yolu olduğu kesin. Gerçeklik, bütün bu algılama ve duyumsamaların bir araya gelmesinin ve birbirleriyle iletişimde bulunmasının bir fonksiyonudur.

Kendimizi gelişmenin doruğunda gördüğümüzden, gerçekliği öteki yaşam biçimleri aracılığıyla anlama yönünde hiçbir çaba harcamıyoruz. Bu yaşam biçimlerini incelememizin tek nedeni, kendimizi daha iyi anlamaktır belki de. Sırf homo sapiens'in çıkarlarına hizmet için hayvanlar üze-

rinde deneyler yürütüyoruz, onları kesip biçiyor, etik olmayan (birbirimize yapsak etik olmayacak) bir yığın şey yapıyoruz. Kurbağaları algılamak ve duyumsamak, yani onların dünyasına girmek, evreni teleskopla incelemekten daha az öğretici bir deney olmasa gerek. Yaşamı daha bütünsel bir biçimde algılamak, evreni diğer bütün varlıklar aracılığıyla görmekle, işitmekle, dokunmakla mümkündür ancak.

Ne var ki homo sapiens'in amacı, yaşamdan daha zengin bir anlam çıkarmak, onu daha yoğun algılamak değil, kendi çıkarlarını kollamak ve yaşama hükmetmek olmuştur. Yalnızca birbirimize hükmetmeye çalışmakla kalmıyor, hep birlikte bütün diğer yaşam biçimlerini de hükmümüz altına alıyoruz.

IV

Rönesans'la, Aydınlanma Çağı ile, bilim ve endüstri devrimleriyle kendimize tapınmaya, övgüler düzmeye başladık. Yolumuzun üstünde hiçbir engel yoktu. İnsan figürünün mükemmeliyetini yücelterek güzellik yaratmaya muktedir olduğumuz gibi, tabiatın ilahi gizlerini de tanrısal gücün rehberliği olmadan, kendi keşfettiğimiz bilimsel yasalar aracılığıyla açıklamayı da başardık. Sonunda kitaplar yazmaya başladık. Ama bunları eskisi gibi "Tanrı'nın aciz kulları" olarak yazıp ona adamadık; karılarımıza, sevgililerimize, dostlarımıza ve çocuklarımıza ithaf etmeye başladık. Tıbbın gelişmesiyle birlikte, yaşam üzerinde eskisinden de daha büyük bir güce sahip olmaya başladık. Yaşam üzerindeki kontrolümüz sayesinde, türümüzün yaşam süresini, önceki birkaç yüzyıla kıyasla kırk yıl kadar uzatmayı başardık.' Şimdi, ölümsüzlükle birlikte yıldızlara uzanıyoruz ve bazen yolumuzun üzerinde hiçbir engel yokmuş gibi geliyor bize. İnanç ve davranışlarımızda öyle cüretkâr, öyle küstah hale geldik ki bir keresinde kozmonotlardan biri uzaydan yer-

yüzüne yaptığı yayında şöyle dedi: “Gökyüzüne çıktım, ama orada Tanrı yoktu.” Şimdilerde hayat yapan, hayat satan ve bundan kâr sağlayan özel şirketlerimiz bile var. Yalnızca sperm bankalarıyla tüp bebek teknolojisini kastetmiyorum; asıl gen imal edip satmakla uğraşan şirketlerden söz ediyorum. İnsanın en büyük düşmanı kendisi olabilir, ama yine de ondan üstün yaratık olmadığını düşünüyoruz. Savaşlar olmasa (diyoruz), düşünün bütün gücümüzün, dehamızın, henüz kullanmadığımız beceri ve kaynaklarımızın bizi götüreceği yerleri. Barışta, tüm enerjimizi dünyayı ve uzayı geliştirmeye adayabileceğiz. Daha iyi besleneceğiz, daha sağlıklı olacağız, daha uzun (hatta gen üretimi ve organ nakilleri sayesinde belki de ebediyen) yaşayacağız, daha az çalışacağız ve belki de bütün işimizi gören robotlarla makineler sayesinde hiçbir iş yapmamızı gerektirmeyen bir noktaya geleceğiz. Bundan daha güzel bir hayat düşleyebilir mi insan? Yeryüzünde cenneti kurmuş olacağız. Tanrı’nın mahşer günündeki yargısını korku içinde beklemeden herkesin girebileceği bir cennet olacak bu. İnsanın en üstün varlık olduğu bir yeryüzü cenneti. Aslında, bu tür dünyevi gelişmeler dinle de çok fazla çatışmayabilir. Dinler de, Tanrı aşkı adına kendimize inanmak ve kendimizi yüceltmek içindir. Öyle olmasaydı dinler, insanı en yüce varlık olarak göstermez, tüm canlılardan ve yaşamın uyumundan söz ederlerdi. İnsan, en azından kitabi dinlerin (Musevilik, Hıristiyanlık, İslam) gözünde öylesine masum bir yücelikte ki, onun düşüşü bile yılanın aldatmacası yüzünden oldu. Hayvanlarla bitkilerin din kitaplarında özel bir yeri yoktur. Hazreti İsa bir fili ölümler aleminde çekip çıkarabilir, kör yunusların gözlerini açarak, topal köpekleri iyileştirerek mucizeler yaratabilirdi. Neden kediler kangurularla, karıncalar da insanlarla mucizeler yaratmıyor? Mucizeler bile homo sapiens’in tekelinde. Din kitaplarında rastlanabilecek bütün yapısal tahlil-

ler de, insanın tüm canlılar ve “cansız varlıklar” üzerindeki mutlak üstünlüğünü gösteriyor.

V

İnsan ister evrime ister yaratılışa inansın, ikisinde de ortak olan anlayış, dürtü ve duyguların kötü olduğudur. Darwin’den bu yana geliştirilmiş olan etoloji bilimi, homo sapiens’in bütün türler içinde akıldışı, içgüdüsel davranışa en az bağımlı tür olduğunu ileri sürmekle, bir anlamda her iki görüşü de savunmaktadır. Her iki düşünce sisteminin ışığında, içgüdüsel davranışın daha aşağı, daha ilkel bir davranış düzeni olduğunu ileri sürerek, uygarlığın ancak insan akli aracılığıyla ilerleyebileceğini söylüyoruz. (Uygarlık derken neyi kastettiğimiz ve bunun gerçekten ilerleyip ilerlemediği ise, tartışmaya açık bir konu tabii.) Tüm canlılar içinde akıl yürütme yetisine sahip olan yegâne varlık insan. Akıl her şeye galebe çalacaktır. İnsanoğlu aklın yolundan gitmelidir. Ancak akıl yoluyla ilerleyebiliriz. Uygarlık, insan aklının uygulamaya geçirilmesinden doğar. Aklın duygulara egemen olması savaşları, cinayetleri, ihmalleri önler. Akıl, sorumludur. Duygular, vahşi ve ilkeldir. Akılla duygu (Apollo ile Dionysos) arasındaki ayrım, en azından yirmi iki yüzyıldır sürüp gitmektedir. Zihin bedene, akıl da duyguya galebe çalmalıdır. Yirminci yüzyıl kahramanı Freud’un geliştirdiği bilimsel insan psikolojisi de aynı görüşü savunur. Ego ile süperegö, id’in vahşice haz ve tatmin arayan dürtüleri üzerinde etkili olmasa, toplumda düzen kalmayacağı gibi, uygarlık da olmazdı. Freud’a göre uygarlık, libido’nun (insanın içgüdüsel, ilkel hazcı cinsel enerjisi) çeşitli başka aktivitelerle (yaratıcılık, hükmetme, kategorileştirme, derleme vb.) yer değiştirmesinin, onlara doğru kaymasının sonucudur. Hocalar, psikologlar, yasa koyucular ve yöneticiler aklın duygulara egemen olmasını öğütlerler her zaman. Uygar-

lığa ancak akıl yoluyla ulaşılabilceğı, aklın da sadece homo sapiens'te bulunduğı söylenir. Türümüzün akla dayanmayan, makul olmayan davranışlarının, hayvansı alt beynimizden kaynaklandığı belirtilir. Toplumda bir “aksaklık” baş gösterdiğinde, örneğın bir Hitler ortaya çıktığında, bunun açıklaması basittir: Halkın duygularıyla oynamakta üstat olan Hitler, Goebbels ve Speer, tıpkı ilkel bir toplumdaki gibi, simgeler ve gösteriler aracılığıyla insanların duygularını yönlendiriyor, manipüle ediyorlardı. Akıl sayesinde insan, var olan her şey üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmalıdır. Akılcı insanı hayvan olan insandan ayırıp yüceltmek, totaliter gücün doruğunu oluşturur.

VI

Aklı ve muhakemeyi duygunun karşısında göklere çıkarırken, buna tür olarak tek bir istisna tanıyoruz, o da aşk ve sevgi. Bir insanın birine aşkını ilan ederken “Seni akıllıca, makul bir şekilde seviyorum,” dediğı işitilmemiştir. İnsan çılgınca âşık olur (“Senin için deli oluyorum”), akıllıca değil. Bu, en azından şimdiye dek edebiyatta, şarkılarda, tiyatroda, operada ve mitolojide hep böyle olmuştur. Akla başvurmak, ancak aşk olmadığında akla gelir. Akıl ve duygu ayrılmaz bir bütünün parçaları olduğı halde, ikisini birbirinden ayırmak suretiyle birinin (aklın) ötekine (duyguya) hükmetmesini sağladık. Böylece, bölüp yönetmemizi sağlayan totaliter ikilikler yarattık.

Ama şimdi, bilgisayarlı çöpçatanlıklarla, bilgisayarların ayarladığı flört ve evliliklerle, aşkta da aklın duyguya karşı zaferi nihayet –bilgisayar aracılığıyla– sağlanmış bulunuyor. Kişiliğimiz, ilgi alanlarımız ve karakter yapımız üzerinde yürütülecek bilimsel araştırmalar sayesinde ideal eşimizi bulabiliriz artık. Tabii, akıl ve muhakeme uzmanlarının (evlilik danışmanlarının, sosyal danışmanların ve psikolojik

danışma kuramlarını bilen çağdaş papazların) da bu süreçte önemli katkıları var. Hangisinin iyi, hangisinin kötü bir beraberlik ya da evlilik olacağını bu uzmanlar bize söyleyebiliyor artık.

Mutlak üstünlüğümüzü ilan edebiliriz. Çıkarlarımızı ve kişiliklerimizi korumak için artık gitgide daha akılcı bir şekilde “seviyoruz.” Ve aklın zaferiyle birlikte aşka son veriyoruz.

VII

Uygarlığın gelişimi, insanoğlunun ilerleme ve başarılarıyla açıklanırken, hayvanların evcilleştirilmesi çok önemli bir aşama olarak gösterilir. Bu bir yarı-gerçektir. Hikâyenin sadece bir tarafını anlatıyoruz. Sadece evcilleştirilebilecek hayvanları evcilleştirdik çünkü – kaplanları, yılanları ya da maymunları değil. Bazı hayvanlar içgüdüsel olarak bizimle işbirliği yapmamış olsalardı, hayvanların evcilleştirilmesi asla mümkün olamazdı; ama işin bu yanı hiç dile getirilmiyor ya da dikkate alınmıyor. Bizim balık tutup onlarla beslebilmemiz, yalnızca insanın akli ve yeteneği sayesinde değil, aynı zamanda balıkların da daima belli bazı göç davranış kalıplarını izlemesinden dolaydır. Gene de onları tutabiliyoruz, ama evcilleştiremiyoruz. Ya tavuklar, atlar, koyunlar, keçiler vb. yani hayvanların hepsi, davranışlarını rasgele değiştirmek gibi uyumsuz ve düzensiz bir aktiviteye sahip olacak tarzda yaratılmış olsalar (ki bu tarz aktivite bizim temel özelliğimizdir) ve mesela zaman zaman yem yememeye, perhiz yapmaya karar verselerdi...? Bu örnekle anlatmak istediğim şu ki, biz hayatta kalabilmek ve yaşamımızı sürdürebilmek için hâlâ tümüyle hayvanların içgüdüsel davranışlarına bağımlı durumdayız. Onları ehlileştirip kendimizi böyle kolayca besleme olanağını bulmamız, onların içgüdüsel davranış kalıplarını inceleyip kavramış olmamızdan kay-

naklanıyor. Ancak onları ehlileştirip kendimizi rahatça beslemeye başladıktan sonradır ki düşünmeyi, yaratmayı, şehirler kurmayı, sanat ve savaş yapmayı sürdürebildik. Bütün mesele bizim beynimizin korteksinde bitmiyor. Tavukların içgüdüsel davranışları olmasaydı, bugün ulaştığımızı söylediğimiz o uygarlık düzeyi de biraz zor olurdu.

Değişebilme kapasitemizi olumlu bir nitelik olarak değerlendirebilmek için, önce eylemlerimizin ve bunların sonuçlarının –sadece türümüz açısından değil, aynı zamanda tüm yaşam açısından– bilincine varmamız gerekir. Yeryüzünde bulunan birçok türün varlığını, işte bu değişme yeteneğimizle sona erdirdik. Birçok canlı türünü resmen katlettik. Türleri soykırıma uğrattık. Yine de türümüze özgü çifte standart alışkanlığıyla, insan soykırımını kınamaya ve idam cezası aleyhine bağırıp çağırmaya cüret edebiliyoruz. Tür açısından bakılacak olursa bu, tür bencilliği bile sayılabilir. Bu bencilliktir, çünkü kendi türümüzün yaşam değerini tüm canlıların yaşam değerinden soyutlayarak onu hepsinin çok çok üstüne çıkarıyoruz. Bir yandan spor için başka canlı türlerini öldüren avcılara kupalar, ödüller verirken, bir yandan da kendi türünden olanları öldüren insanları idam cezasına çarptırıyoruz.

VIII

Evrimciler, insanın üstünlüğünü kanıtlama çabası içinde, vücuda oranla beyin ağırlığının en fazla homo sapiens'te olduğunu söylüyorlar. Yine evrimciler, insan beyninde, “daha yüksek” düşünme yetisini düzenleyen çok gelişmiş bir beyin korteksi bulunduğunu, oysa birçok türde hiç kortekse rastlanmadığını belirtiyorlar. İnsanın üstünlüğünü açıklamak için bundan daha sağlam bilimsel kanıt olabilir mi?

En gelişmiş beyin demek, dil ve soyut düşünce gibi belirli özellikler açısından en gelişmiş beyin demektir. Başka tür-

lerde de örneğin koku alma merkezi gibi bazı beyin bölgelerinin insan beynine göre daha gelişmiş, daha güçlü ve daha duyarlı olduğu biliniyor. Kimi türlerde ise görme duyusu çok gelişkin ve keskin. Öyleyse, bu anlamda, en gelişmiş beynin insan beyni olduğunu söylemek hiç de doğru değil; homo sapiens'in beyninde özellikle gelişmiş olan aktivitelere işaret etmek daha doğru. En gelişmiş terimini kullanmak, yaşamın ve evrenin her şeyi kapsayan genel bir amacı olduğunu ve her şeyin de bu amaca en etkili biçimde hizmet etme doğrultusunda giderek geliştiğini ve evrimleştiğini imâ etmektir. Bu terim ayrıca, en gelişmiş varlık olan insanın, evrenin bu genel amacına hizmet etmeye en uygun yaratık olduğunu da imâ etmektedir!

Varoluşun genel dengesi ve evrenin uyumu içinde üstün nitelikler yoktur, hiçbir türün işlevleri bir diğèrininkinden üstün değildir. Tam tersine, dengeyi bozan, süreci kendi ritmi içinde (iniş-çıkışları, gel-gitleri, uyum ve uyumsuzluklarıyla) akıp gitmekten alıkoyan şey, bu üstünlük kavramının ta kendisidir. Hayatta her şey bir niteliktir, her özellik hayatın ve sevginin vazgeçilmez bir parçasıdır. Evrim süreci, olabildiğince heterojen bir gen havuzunun varlığını sürdürmesine bağımlıdır. Her bir türün en az ötekiler kadar hayati olduğu anlamına gelir bu. Genetikçiler ve biyologlar, gen havuzunu genellikle homo sapiens bağlamında ele almışlardır. Ama, gelmiş geçmiş tüm türlerin oluşturduğu daha büyük, daha genel ve evrensel bir gen havuzu da vardır ve bu, türler arasındaki etkileşimde hem fiziki, hem de psikolojik açıdan kendini gösterir.

IX

İnsan formunun eski Yunan heykellerinde idealize edildiği günden beri, mükemmel homo sapiens hakkında son derece somut bir ideal var kafamızda, yüzyıllardır değişmeyen

bir ideal. Praksiteles ideal, mükemmel vücudu verdi ona. Bu bedende her şey birbiriyle kusursuzca orantılıdır, tüm işlevler yerli yerindedir. Hızlı koşan, diski uzaklara fırlatabilen, ufkun ötelерini gözleyebilen ve harpın ince nağmelerine kulak verebilen bir insandır bu.

Rönesans sonrası devlet, bütün insanları Yunan heykelinin suretinde yaratmaya çalışmaktadır. Ama “uygar” eski Yunanlıların aksine, kusurlu bebekleri kurda kuşa yem olsunlar diye dağ başlarına bırakmak zorunda değiliz artık. Günümüzde, uygulamalı bilimler sayesinde, mükemmel bebeği sipariş edebiliyor, kusurlu bebekleri önceden engelleyebiliyoruz. İnsanı biçimlendirmek için gerekli bilimsel bilgiyle teknolojiye sahibiz artık. Genlerin denetimi ve manipülasyonu sayesinde yalnızca “kusurlu” doğumları engellemekle kalmıyor, ceninde istediğimiz özellikleri de ısmarlayabiliyoruz. (Şu anda en azından cinsiyeti belirleyebilmek mümkün görünüyor, ama ileride çok daha fazla seçim olanağına kavuşacağız.) Kusurlu insandan korkuyoruz, ona acıyoruz, onu hor görüyoruz, ondan tedirginlik duyuyoruz. Kusursuz insan imajımıza dayanarak aşağılıyoruz onu. Sağlam kafa ve sağlam vücuda sahip olduğumuzdan, kendimizi mükemmel idealine daha yakın hissediyoruz. “Ah bir tek o sivilce olmasa,” diyerek, kendilerinin gerçekten mükemmel olacağına inanan o kadar çok kişi var ki aramızda. Homo sapiens bütün hayat hiyerarşisinin doruğunda yer aldığı gibi, türümüzün içinde de ayrı bir hiyerarşi var.

Fiziksel engelli dediğimiz insanların, örneğin körlerin, sağırların, kimi organları eksik olanların, daha aşağı düzeyde olduğu düşüncesine dayanıyor bu hiyerarşi. Eksik belki, ama aşağı değil. İnsancıl bilimsel çabalarımızla, doğmalarını engelleyememiş olsak bile onları elden geldiğince kusursuz kılmaya çalışıyoruz. Kurtarmaya çalışıyoruz onları. Bu insanların fiziki özelliklerine yapıştırdığımız değer

sistemi, bizim üstünlüğümüzü, onların ise aşağı bir düzeyde yer aldığını gösteriyor. Onlar da kendilerini bizden aşağıda görüyorlar. Fiziksel farklılıklarından dolayı, psikologların aşağılık kompleksi dediği komplekslere kapılıyorlar. Bütün bunlar saçmalık. Bir değer sisteminin totaliterce empoze edilmesinden başka bir şey değil. Evet, belirli bir duyu ya da organdan yoksun oldukları doğru, ama bir organdaki eksikliklerini başka organlarla giderdikleri de aynı derecede doğru. Engelli ya da sakat diye adlandırdığımız bu insanların, diğer duyularıyla bizim belki de hayal bile edemeyeceğimiz kadar özel ve olağanüstü bir ilişki geliştirdiklerine şüphe yok. Ne var ki, kusursuz insanın en yüce sayıldığı totaliter değer sistemimizle, onları da bizim gibi olmaya teşvik ediyoruz. Beş duyumuzun belirli bir biçimde yan yana getirilmesine dayanan yetenek ve becerilerimizi taklit etmeye özendiriyoruz onları. Onları kendi kalıbımıza sokmaya çalışmamız, onların da bizim gibi olmaya çalışmaları, ezenle ezilen, sömürenle sömürülen şeklindeki totaliter yapıyı bir kat daha pekiştirmiş oluyor ki toplumdaki psikolojik güç de fiziki güç de bu yapıya dayanarak dağıtılıyor. Fiziksel engelli diye adlandırdığımız kişiler, insanı sınıflandırmaya ve kategorilere ayırmaya dayanan böyle bir değer sisteminin içinde hapsedildikleri için, kendi eşsiz potansiyellerini, yaratıcılıklarını kullanma, kendilerine özgü zenginlikleri içinde patlama yapıp hepimiz için yeni ufuklar açma, yeni davranış ve düşünce modelleri getirme şansını kaybediyorlar. Onları kafamızdaki mükemmellik imajımıza tabi kılmakla, hepimiz onların aracılığıyla gerçekliği algılayış tarzımızı zenginleştirip geliştirme fırsatını yitiriyor olabiliriz. Ama belki de kaybımız bundan bile büyük. Bu gibi bedensel farklılıklar, fiziksel engel diye adlandırdığımız şeyler, türlerin ve hatta gezegenimizin varlığını sürdürülebilmesi için belki de çok gereklidir ya da bir gün öyle olacaktır.

Boğaziçi Üniversitesi'nde, bireysel farklılıklar konusunda "ders verdiğim" bir sınıfı hatırlıyorum. Belirli koşullarda olumsuz gözle bakılan ve handikap sayılan belirli bir özelliğin, başka koşullar altında hayati gereklilik kazanabileceğini anlatıyordum öğrencilere. Örnek olarak körlüğü gösterdim ve günün birinde şiddetli bir radyasyona maruz kalarak birdenbire hep birlikte kör olabileceğimiz yolunda bir spekülasyon yaptım. Böyle bir durumda, toplumda, daha önce kör olan ve yolunu yöresini bilen hiç kimse olmasa, her şey çökebilirdi. Varlığımızı sürdürebilmemiz, körlerin bu yeni durumda "görebilme" yetenekleri sayesinde mümkün olabilirdi ancak. Tarihimizin, müziğimizin, edebiyatımızın kayıtlarına da ancak onlar, Braille alfabesi ile ulaşabileceklerdi. Bu yeni düzende onlar bize tabi olacak yerde, biz onlara tabi olacaktık. (Gerçi tüm bağımlılık biçimleri totaliter olduğuna göre bu da aynı oranda totaliter bir düzen olacaktı, o başka.) Sınıfta, Emin adında gözleri görmeyen bir çocuk da vardı. Anlattıklarım karşısında hiçbir şey söylemedi. Birkaç ay sonra, Bodrum yakınlarında bir yerde deniz kıyısındaki bir mağaraya girdik eski öğrencilerimle birlikte. Aralarında Emin de vardı. Mağaranın derinliklerinde biraz fazla ilerleyince ortalık iyice karardı, biz de bir şey göremediğimizden yön duygumuzu yitirdik. Mağaranın tavanı ile suyun yüzeyi arasındaki mesafe de gitgide daralmaktaydı. İşte o zaman Emin grubun lideri durumuna geçti ve gülerek, şakalaşarak, şarkılar türküler söyleyerek bizi mağaranın karanlığından ışığa çıkardı.

Bu örnekle, eldeki bilgi ve teknolojiyi, körleri ışığa kavuşturmak, kolsuz bacaksızlara organlarını kazandırmak için kullanmayalım demek istemiyorum tabii. Tersine, öngörülebilecek bütün durumlar için her türden çeşitliliğe izin verecek bir genetik mühendislik sistemi tasarlayalım da demek istemiyorum. Bu, insanın yeniden tanrı rolüne çıktı-

ğı olanaksız ve çılgınca bir proje olurdu. Söylemek istediğim şu: Bir insanın fiziki durumu ile bizim o insana karşı ta-kındığımız tavır arasında büyük bir mesafe, zihni ve psiko-lojik bir mesafe var. Tavır, gerçekliğe tekabül etmiyor. Ken-dimize ve doğaya empoze ettiğimiz totaliter düzeni yansı-tıyor sadece. Emin, içinde bulunduğu durumda herkes ka-dar güzel ve kendi türüne herkes kadar gerekli. Kimse kim-seden üstün değil. Hepimiz gerçekten birbirimize muhtacız. Bu üstünlük ve hiyerarşı kavramından kurtulana dek ken-di türümüzün varlığını tehlikeye sokmaktan kurtulamaya-cağız. Uyumsuzluk ve çatışma hiyerarşik bir modelden kay-naklanır. İşbirliği ve uyum ise kurulu bir düzeni değil, her şeyin benzersiz olmasını amaçlayan bir dünya görüşünden kaynaklanır. Uyumsuzluk ve çatışma, yıkıma yol açar. İşbir-liği ve uyum, yaratıcılığı getirir. Yaratıcılıkta da çatışma var-dır. Ama bu çatışma değer sistemleri arasında değil, insanla, onun daha fazla işitmek, görmek, dokunmak, yaratmak için verdiği sonsuz arayış arasındaki çatışmadır.

X

Biz totaliteriz, çünkü insan türü olarak yaşam anlayışımız sevgi ve barışa değil, güç ve egemenliğe dayalı. Öteki türler üzerinde gücümüz var. Hayvanları evcilleştiriyoruz. Sirkle-re ve hayvanat bahçelerine kapatıyoruz onları. Bitkileri bo-tanik bahçelerine koyuyor, evlerimizin ta içine hayvanlarla bitkileri alıyoruz. Köpeklerle türlü numaralar öğreterek, ke-dileri bir parça sicim peşinde koşturarak, kuşların çiftleşme-lerini, sinek yiyen bitkileri seyrederek kendi evimizin içinde tüm yaşamın hâkimi olup çıkıyoruz. Bütün bunlar bize mu-azzam bir güç kaynağı veriyor. Bizler egemenleriz. Uyrukla-rımızı besliyoruz. Onlar, yaşamak için bizlere muhtaç. Ca-nımız çektiği zaman oynuyoruz onlarla. Canımız çektiği za-man şımartıyoruz. İstedığımızda sevip okşuyor, istemediği-

mizde yanımızdan kovalıyoruz. Onları hadım etmeye ya da kısırlaştırmaya karar veriyoruz. Biz homo sapiensler, kendi evlerimizde bile, Allah'ın her günü, çocuklarımızla birlikte, bütün öteki türleri acımasızca yönetiyoruz.

Başka birçok ülkede olduğu gibi ABD'de de yaşlı ve yalnız insanlar huzurevlerine konur ve orada ölümü beklerler. Evet, yalnızdırlar. Ama onların da sevgiye ihtiyaçları vardır. Bütün kurumlarda olduğu gibi orada da insanlar birbirlerini sevmezler. Hatta birçoğu birbiriyle konuşmaz; çok ben-cil, çok buruk ve saldırgandırlar. Çözüm? Onlara sevecekleri bir şey verin. Haftada bir gün, birkaç saatliğine bu insanlara sevip okşayacakları kediler, köpekler getiren bir kuruluş vardır. Hayvanlar seyyar bir kerhane gibi bir huzurevin-den ötekine, bir yaşlıdan bir başkasına taşınır dururlar. Sizi ya da beni, sevilip okşanmak üzere evden eve gezdirdiklerini düşünebiliyor musunuz? Üstelik bu iş, sevgi ve sevecenlik adına yapılıyor.

İnsanlık adına yapılıyor. Özellikle insanlık adına, çünkü "insanlık", sözcüğün açıkça ifade ettiği gibi, yalnızca insanlarla ilgili. İnsanlık, başka yaşam biçimleriyle ilgilenmez. Burada amaç yine aracı haklı kılıyor. İnsanlık uğruna, öteki yaşam biçimlerine ne saygı duyuyor ne de ilgi gösteriyoruz.

Bugün yeryüzünde yaşamla barış içinde olmadığımız gerçeğinin bilincine varmadıkça, yeryüzünde barış ve huzura kavuşabilmemiz olanaksız. Dünyadaki tüm öteki türlere karşı totaliter bir egemenlik ve yıkım savaşına girişmiş durumdayız. Nefes aldığımızın ne denli bilincindeyse, totaliterliğimizin de o kadar bilincindeyiz işte.

XI

Evrim sona ermiş değil. Doğal ayıklanma, mutasyonlar ve belki de bilincinde olmadığımız başka süreçler yoluyla son-suza dek sürüp gidiyor.

Homo sapiens'i evrim hiyerarşisinin tepesine oturtmak, bizatihi evrimin doğasına, evrim sürecine ve evrim tanımının kendisine ters düşer. Çevreye daha fazla uyum sağlama becerisine sahip yeni bir türün ortaya çıkmayacağını kim söyleyebilir? Öylesine etnosantrik, tür-merkezci bir evrim teorimiz var ki bu teoriye göre evrim bizimle son buluyor; sanki evrimin bir amacı varmış ve nihai amacı da insan türünün yaratılmasıymış gibi.

Yaratılış sona ermiş değil. Evren sonsuz biçimde kozmosun karanlığına, sonsuza doğru genişliyor. Ne oluyor peki? Belki de evren kendi üzerine yıkılacak ve ondan sonra her şey yeniden başlayacak. En ufak fikrimiz yok! Gelecek açısından bakıldığında, insan evrim süreci içinde belki bambaşka bir yere sahip olabileceği gibi, evrimi tamamen farklı bir paradigma içinde de düşünebilir pekâlâ.

Asıl müthiş olan ortaya çıkan türler değil, yaratılış ve evrim süreçlerinin kendisi. Türler gelir geçer. Bir zamanlar var olan türlerin yüzde 90'ı bugün artık ortadan kalkmış durumda. Ama süreç devam ediyor, yaşam sürüyor. Biz kendi bireysel yaşantımızın akışı ve ondan sonrası hakkında hâlâ çok ilkel bir düzeyde kafa yorabiliyoruz. Başka bir bilinç düzeyinde, türlerin yaşamı bağlamında ya da evren bağlamında düşünebilecek olsak (bireysel açıdan kendi gözümüzdeki itibarımız azalacak olsa da), hayat ve evrenle daha bir bütünleşmiş olurduk. Güneş sistemi dört buçuk milyar yıl önce doğmuştu. Belki bir bu kadar daha zaman sonra kararıp ölürlen Dünya ve Venüs gezegenleri de Güneş'e çarpıp yok olacaklar.

Hiç durmadan sonsuza dek akıp giden bir sürecin parçasıyız biz. Zaman içinde donmuş evrimin ya da yaratılışın son noktası değiliz. Bir gelişimiz olduğu gibi bir gidişimiz de olacak. Biz bir sonuç değiliz. Bir son da değiliz. Daha görkemli, daha güçlü, daha güzel bir hedefe doğru yükselmiyoruz.

Bir amacımız yok. Önceden belirlenmiş bir kaderin parçası değiliz. Durmaksızın değişen bir sürecin parçasıyız yalnızca. Ölümsüzlük diye bir şey yok: Ne bireyin ölümsüzlüğü var, ne türlerin, ne yeryüzünün, ne Güneş'in, ne Güneş Sistemi'nin, ne de galaksilerin. Her şeyin bir birleşme süreci, görünürde bir başlangıcı ve şekillenme aşaması var; sonra ortadan kayboluyorlar, ebediyen değişen, ebediyen birbirlerini etkileyen bir süreç içinde, yeni biçimler alarak bir başka yerde ortaya çıkıyorlar.

XII

Ölümsüzlük ve insanın merkezî konumu hakkındaki kavramlarınızla kendi üstünlüğümüze olan inancımızı pekiştirdiğimiz ölçüde, yaşamı ve yaşam-dışını görmekten ve anlamaktan uzaklaşıyoruz. Yaşamı kavrayabilmek için önce yaşam-dışını anlamamız gerekir. Parlak evrenimizin, uzayın sonsuz karanlıkları içinde yüzüp duran minicik bir ışık zerreciği olduğunu bilincimiz almıyor. Bilincimiz, evrendeki kendi yerimizle başlayacak ve kendimizi piramidin en tepesine yerleştirecek şekilde düzenlenmiş. Daha birkaç yüzyıl önce, Kopernik devrimine kadar, Dünya'nın evrenin merkezi olduğunu, Güneş'in ve bütün yıldızların Dünya çevresinde döndüğünü düşünüyor ve buna kuvvetle inanıyorduk. Şimdi bunu saçma buluyor, bunu cehaletimize ve Kilise'nin bilim karşıtı geleneğine veriyoruz. Cehaletimizden toplumsal yapıyı sorumlu tutuyoruz. Kendimizi suçlamak aklımızın köşesinden geçmiyor. Kendimizi önemsemek, kendimize tapınmak gibi son derece bize has bir özelliği görmezden geliyoruz. Tabii bu kendimizi beğenmişliğimizin altında, bir tür olarak kendimize duyduğumuz güvensizlik yatıyor. İnceleme, gözlemlleme ve soru sorma yeteneğimiz var evet, hatta güneş ve ay tutulması ya da Halley kuyruklu yıldızının gelişi gibi bazı olayları da önceden

kestirebiliyoruz, ama yine de emin olduğumuz çok az şey var. Bir tane mi yoksa binlerce evren mi olduğu dâhi tartışma konusu. Meraklıyız, ama bilinmeyenden de müthiş korkuyoruz. Bu yüzden, kurttan korkan bir koyun sürüsü gibi, belirli bir tür bilinci içinde birbirimize sokuluyoruz. Bilinmeyenle ilgili bazı sorulara kulaklarımızı tıkıyor, bu gibi soruları bastırıyor ve kendi önemimizi tekrar tekrar vurgulayarak huzura kavuşuyoruz. Türümüze has bu megalomani, korkudan kurtulma gücü veriyor bize. Bu sahte güç duygusu homo sapiens'in aşağılık kompleksine kapılmasını önüyor. Kendimizi daha yüksek bilinç düzeylerinin perspektifi içinde göremiyoruz. Homo sapiens türü, diğer varlıklarla bir duygu birliği içinde var olamıyor. Öylesine kibirli, öylesine totaliteriz ki şu anda var olan türlerle "eşit" düzeyde olabileceğimizi ya da başka "akıllı türler" olabileceğini reddediyoruz. Tıpkı, siyah Afrikalının da insan türünün bir üyesi olduğunu kabul etmeyi uzun süre reddeden beyaz Avrupalılar gibi. Kendimizi tapınağa oturtmuşuz. Kendimizi özgün, eşsiz, benzersiz bir şey olarak görüyoruz. Doğanın düzeninde kendimize birinci sırayı ayırmışız. Homo sapiens'i varoluşun merkezine oturtmamız, birkaç yüzyıl öncesine kadar dünyayı her şeyin merkezine yerleştirmemiz kadar gülünç. Yadsınamaz fizik gerçeklerine dayanarak fiilen Kopernik devrimini yaptık. Ama aradan geçen 500 yıl içinde bu gelişmeye tekabül edecek psikolojik devrimi yapamadık. Dünya görüşümüzle bildiğimiz olgular arasında hâlâ büyük tutarsızlıklar var. Dünya'nın evrenin merkezi olmadığını artık biliyoruz, ama psikolojik olarak kendimizi evrenin merkezine koymakta hâlâ direniyoruz. Kutsal kitaplarımız hâlâ sadece insanın yaratılışını anlatıyor, dinlerimiz sadece homo sapiens'in yeryüzündeki serüveninden söz ediyor. Kozmos içindeki yerimizi kökünden değiştiren yeni olguların pekâlâ farkında olmamıza rağmen, psikolo-

jik altyapımızı, “ben”e ve “ben olmayan”a ilişkin algılarımızı, insanın yeri konusunda bundan iki bin küsur yıl önce hâkim olan görüşe dayandırıyoruz. Tür bilincimiz, gerçekliğe tekabül etmiyor. Klinik psikoloji terminolojisiyle konuşursak, patolojik bir bilinç bu. Gerçeği görmeyi reddediyoruz. Ne var ki yeni gerçekliği biliyoruz aslında: Okullarda “quark”ların varlığını, elektromanyetik enerjiyi, quantum teorisini ve Heisenberg’in belirsizlik ilkesini tekrarlayıp duruyoruz. Ama hâlâ merkezci olgulara dayanan bilimsel evren bilincimiz ile tür bilincimizi bir arada barındırmamızın, bu çelişkili uçları birbiriyle bağdaştırmanın bir yolunu bulduğumuz görülüyor. Bu anlamda şizoid, ikiye bölünmüş bir kişiliğe sahip olduğumuz söylenebilir.

Evrenle ilgili olguları, Güneş Sistemi’nin yaşını ve benzer bilgileri papağan gibi tekrarlayıp duruyoruz. Bütün bunlar bir kulağımızdan girip öbür kulağımızdan çıkıyor. Yeni bilgileri öylesine ezberliyoruz. Bize bir şey ifade etmiyor. Aramızdan kaç kişi homo sapiens’in, kendi türümüzün yaşını bilir? Kaçta kaçımız Dünya’nın, Ay’ın ve Güneş’in yaşını bilir? Oysa insanların doğum günlerine, evlilik yıldönümlerine, ulusal bayram günlerine ne büyük önem veririz. Kendi törelerimize, ritüellerimize gösterdiğimiz abartılmış patolojik merak sayesinde asla unutmadığımız tarihler vardır. Örneğin, Türkiye’de her yıl 10 Kasım günü saat dokuzu beş geç, ülkenin dört bir yanında düdükler öttürülür, sirenler çalar, bütün trafik durur, insanlar evlerinde hazırola geçip selam duruşunda bulunur, radyo susar, bir dakika süreyle her şey durur; altmış milyon insan, Cumhuriyet’in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün 10 Kasım 1938’de öldüğü sanılan anı anmak için her şeyi durdurur. Bu tür davranışlar yalnızca Türklere özgü değil elbette. Dünyanın her tarafında kendimizi yüceltmek için binbir zahmete katlarız: Ya acı çeker, ya coşkuyla kutlar ya da oruç tutarız. Tarihler, düşünce

ve duygu paradigmamızın ayrılmaz bir parçasıdır. Örneğin, çok önemsedüğümüzden midir, doğduğumuz günde ölme ihtimalimiz, öteki günlere göre daha fazla. Tarihleri hatırlamaz ve anmazsak, rezaletler ve felaketler çıkabilir. Kendi yaşantımıza, ülkemize ya da dinimize ilişkin önemli gün ve tarihleri bu kadar iyi bilirken, varlığımızın özülüyle derinden ilgili olan tarihler hakkında o kadar az bilgimiz, bunlara o kadar az duygusal ya da bilişsel bağlılığımız var ki. Kendimize tapınmamız, evrendeki geçmişimizi ve bugünümüzü bastırıp yok etmemiz yüzünden. Olgusal olarak bildiğimiz gerçekliğin hayat bilincine sahip değiliz.

XIII

Artık dinin de bilimin de üzerimizde eskisi kadar etkisi yok. Çağın hâkimi onlar değil artık. Yarını düşünmez olduk. Bir-birimizle, kendimizle ve gezegenimizle olan ilişkilerimizin temelinde “benden sonra tufan” anlayışı yatıyor. Türümüz, bir boşluğun, bir vakumun içinde görüyor kendini. Başını kuma gömen devekuşu gibi biz de tür-merkezci bir dünya düzeni yarattık.

Totalitarizmimiz, türümüzün abartılmasından, türümüzün kendisini her türlü güzelliğin ve yıkımın yaratıcısı olarak görme megalomanisinden kaynaklanıyor. Biz ne çoğunluğuz ne de kudretli. Ve evren de, uzay içinde bir sivrisinek kadar bile büyük olmayan bir toz zerreciği.

Totaliteriz, çünkü hiçbir şeyi kendimizle kıyaslamaya değer bulmuyoruz. Yeryüzünde ve evrende her şeyin üzerindeyiz. Zihnimizde geçmişe de günümüze de hükmediyoruz; hatta geleceğe bile. Bilimkurgu bile, insanoğlunun öneminin haklı ve doğru çıkarılmasından başka bir şey değil. Uza-yın gizemini iğdiş edip kısırlaştırıyoruz, bu gizem içinde insanı tanrılaştırıyoruz. Yirminci yüzyıl sanatı, evreni ele aldığı anda, son derece homo sapiens merkezci bir tavır sergili-

yor. Bilimkurguda bile insanın “yüceliğini” uzayın gizemine egemen kılıyoruz. *2001: A Space Odyssey* (2001 Uzay Macerası), *Solaris* ya da *Close Encounters of The Third Kind* (Üçüncü Türden Yakın İlişkiler) gibi filmler, insanın kibrini kırabilecek, onu homo sapiens merkeziliğinden uzaklaştırabilecek yeni kapılar açabilirdi. Oysa, tam aksi yönde egemenliğimizi sürdürdük. Bugün kendimiz hakkında sahip olduğumuz imaj, geleceğe de hükmediyor.

Kendi kendimize bahsettiğimiz bu üstünlük duygusuna zincirlenmiş olarak tüm varlıklara, her şeye ve zamana hükmediyoruz. Hükmedenleri hükmetmekten kurtaracak olan ancak kendileridir. Önce, kendimizi yarımdan kurtaralım. Belki de buna hep birlikte bilimkurguyla başlayabiliriz. Homo sapiens’in hükmetmediği bir gelecek düşlemekle başlayalım mı, ne dersiniz?

18 Mart 1987, Marburg

MÜJDE! ÇOCUĞUMUZ OLDU!

XVII

“Çocuklar hayata ana babalarını severek başlar, zamanla onları eleştirir ve nadiren affederler.”

Oscar Wilde

I

Papa evli çiftleri çocuk sahibi olmaya teşvik ediyor. Onlar da “yaşamın şenliğine” katılmalıymış, Papa öyle söylüyor.

Neden çocuk yaparız? Bugüne kadar duyduğum cevapların içinde en aklıma yatanı, insanın bir çocuk sahibi olmadıkça kendini eksik hissettiği. Bazılarımız iki, üç, hatta dört çocuk yaptıktan sonra da kendini eksik hissedebiliyor. Başka cevaplar da duydum. En popüler olanı, ölümsüzlükle ilgili. “Ben öleceğim, ama çocuğum aracılığıyla yaşamaya devam edeceğim.” Çocuk yapma konusu, insanın sınıfıyla da bağlantılı. Toprakta çalışacak olabildiğince çok insana ihtiyacı olan köylüler bir sürü çocuk yapıyor. Şehirde, daha az çocuk sahibi olmak daha ekonomik. Ama bu bilgiler, temel soruya cevap vermiyor. Doğum sıklığını etkileyen faktörler ayrı konu, niye çocuk yaptığımız ayrı konu.

II

Çocuk sahibi olmamızın en temel nedeni, bunu yapma gücüne sahip olmamız tabii. O kadar maymun iştahlıyız ki, ya-

pabileceğimiz ne varsa çoğunu yapmaya çalışıyoruz. Yapa-
bildiğimiz için yapıyoruz, yapmayı seçtiğimiz ya da yapma-
ya karar verdiğimiz için değil. Sırf yapabiliyoruz diye çocuk
yapmak olacak iş mi?

Neden çocuk sahibi oluyoruz? Başkaları oluyor da on-
dan. Ana babamız bizden torun bekliyor da ondan. Sırf ço-
cuk sahibi olmayı istediğimiz için, sırf çocuğu istediğimiz
için bu işe kalkıştığımız pek ender. Çocuk sahibi olmamı-
zın bir sürü nedeni var, ama bu nedenlerin içinde çocuğun
kendisi en sonda geliyor. Çocuğu kendi geleceğimizin düş-
lerinin bir parçası olarak istiyoruz. Peygamberler, gene-
raller, nineler ve dedeler, kendilerine yeni nesillerde mü-
rit arayanlar bizi çocuk yapmaya yönlendiriyor. Çocukla olan
özel bağımız, çocuk için duyduğumuz istek en arkadan ge-
liyor, o da genellikle hamilelikten sonra. Yani, çocuğu an-
cak ana rahmine düştükten (doğduktan) sonra istemeye
başlıyoruz. Çocuk ancak başlı başına bir maddi varlık ha-
line dönüşünce isteniyor, hakkında düşünülüyor ve bazen
de vazgeçiliyor.

III

Çocuğu neden sırf kendi hatırına istemediğimizi açıklayan
binlerce neden sayabiliriz. Bunların içinde en acı olanı, mi-
ras kaygısıdır. Servetimizi başkalarıyla paylaşmayı pek iste-
mesek de, eğer ille biriyle paylaşacaksak, bari kendi çocuğu-
muz olsun diye düşünürüz. Böylece, servetimiz başkalarının
eline geçmesin diye çocuk yaparız. Eşimiz bizi bırakıp git-
mesin diye çocuk yaparız. Ya da tam tersi, birbirimize olan
aşkımızı ispatlamak için çocuk yaparız. Çoğu durumda aş-
kın en yüce ifadesi olarak görülmez mi bu? Ve tabii, bizi se-
ven birisi olsun diye çocuk yaparız.

Hükümetlerin, sosyal güvenlik sistemlerinin ve çeşitli ku-
rumların sağladığı avantajlardan yararlanmak için çocuk ya-

panlarımız da var. Bazı ülkelerde çocuk sahibi olmak, maddi yardımların yanı sıra, tatsız iş hayatından uzunca bir süre kaçabilmek gibi bir avantaj da içeriyor. Pek çoğumuz, sırf çocuk sahibi olanları kıskandığımız için çocuk yapıyoruz. Çocuğumuz olduğunda, çocuksuzlara sanki bir eksikleri varmış gibi bakıyoruz. Onları kıskandırıyoruz, bize gıpta etsinler istiyoruz, çocuk sahibi olsunlar diye onları yürekendiriyoruz. Kısır olmayan, sağlıklı kadın ve erkekler olduğumuzu kendimize ispatlamak için çocuk yapıyoruz. Sayısız çocuk bu yüzden dünyaya geliyor. Ama artık iş işten geçmiş oluyor. Çocuk sahibi olmanın binbir biçimi içinde, çocuğun kendisi nadiren işin içine giriyor. Zaten bizatihi çocuk sahibi olmak deyimi onların üzerinde kurduğumuz mutlak totalitarizmin bir ifadesi değil mi?

IV

Bir kısmımız özgürlüğü özgür olmak için isteriz. Bir kısmımız, güç kazanmak için özgür olmak isteriz. Yani, belirli bir düzende güçsüz durumda olanlar, başka bir düzende güce daha kolay ulaşma şansları olacağını umarlar. Kendilerini güçlendirmek, başkalarına hükmetmek için özgürlük ve demokrasi peşinde koşanlar, kendi totaliter arzularını yansıtmak suretiyle en temel özgürlükleri çiğnerler. Çocuğun kendisini istedikleri için değil, belirli bir gereksinimi karşıladığı için çocuk yapanlar da öyledir. Bu gibi durumlarda çocuk kullanılmış olur. Bir insanı kullanmak tabii ki totalitarizmdir. Ama, kendisiyle ilgisi olmayan bir nedenle bir çocuk yaratmak, insan türünün totaliterliğinin zirvesidir.

Çocuk sahibi olmak, geri dönüşü olmayan bir eylemdir. Servetimiz yok olup gider, eşimiz hayatımızdan çıkar, herkes kısır olmadığımızı görür, kıskançlığımız diner, ama çocuk hâlâ oradadır. Artık var olmayan gereksinimlerin bir kalıntısı olarak çocuk bizim yanıımızdadır.

İşte o zaman, tüm totaliter ilişkilerde olduğu gibi, büyük yalan başlar. Büyük yalan SEVGİ'dir elbette. Bu yalan bilinçli ya da bilinçsiz olabilir. Ama çoğu zaman bilinçsiz olur. Gerçekten çocuğu sevdiğimizi düşünür, öyle davranır, öyle hareket ederiz. Başkaları görsün diye, yüzümüzden hemen hemen hiç çıkarmadığımız bir sevgi maskesi taşırız. Bu sevgiyi de, o çocukla hiç bağlantısı olmayan, ama ona müstakbel bir mürit olarak bakan, toplumun tüm tutucu kurumları her fırsatta destekler. Çünkü herkes, ama herkes, çocukların sevilmesi gerektiğini düşünür. Belki en büyük ikiyüzlülüğümüzün sonucu olarak, utançla, büyük yalana katılırız. Çocukla aramızda totaliter bir bağ oluşur, çünkü çocuktan da bizi sevmesini bekleriz, ona bizi sevmesi gerektiğini öğretiriz. Çocuk, bizim YALAN'ımızı bilmemenin masumiyeti içinde, gerçekten de bizi sever tabii. Ama çocuğun gerçeği ilk keşfedişi belki de sevgi yalanını keşfedişidir. Aynı zamanda masumiyetin sonudur bu.

Çocuğun kendisiyle hiç ilgisi olmayan gereksinimler yüzünden çocuk sahibi olunduğunda, dünyaya gelen çocuk bir sıkıntı kaynağı haline de gelir. Anne ve babanın yaptığı bir fedakârlığa dönüşür. Yaşamlarının çocuğun hatırına kökünden değişmesi gerekir.

Çocuğun yaratılmasıyla birlikte –çocuk gerçekten istendiği için yaratılmış olmadığından– yaratıcıların talepleri de başlar. Yaratıcılar diyor, çünkü anne babalar büyük bir kendini beğenmişlikle kendilerini çocuğun yaratıcısı olarak görürler. Sanki yaratmak, erkekle kadının bir-iki dakikalık çiftleşmesine bakacak kadar basit bir şeymiş gibi. Anne ve babalar çocuğun kendi özgürlüğü içinde büyüyüp gelişmesine nadiren izin verirler. Çocuk çoğu zaman, anne ve babasının kişisel arzu ve hayalleri ile mevcut toplum düzeninin standartlarına göre yoğurulur.

V

Çocuğun büyüme ve olgunlaşma süreci, genellikle, bağımlılıktan bağımsızlığa doğru bir geçiş olarak adlandırılır. İnsan yavrusu da diğer tüm hayvanların yavruları gibidir. Bağımsızlığını kazanıp kendine bakabilecek hale gelince, yuvayı terk eder.

Öte yandan, insan yavrusunun durumunda bu argümanın tam tersi de aynı kolaylıkla ileri sürülebilir. Büyüme süreci, çocuğun kendine özgü ruhsal yapısını ve bağımsızlığını kaybetme sürecidir. Büyüme sürecindeki çocuk, “uygarlaştırılan” bir yerliye benzer. Anne ve babanın görevi, çocuğun vahşi ve özgür ruhunu ezmek, okula, topluma ve devlete uysal bir çocuk teslim etmektir. Çocuk okuldaki kural ve düzenlemelere uymayı beceremezse, anneyle babanın onu kötü yetiştirmiş olduğu düşünülür. Çocuk anne ve babasından fiziksel olarak bağımsızlaştığında, çağın ruhuna bağımlı olmaya da çoktan hazır hale gelmiştir.

Çocuğun sözde uygarlaştırılması sadece toplumsallaşma değildir. Toplumsallaşma toplumun “yap” ve “yapma” dediklerini öğrenmektir. Uygarlaşma ise aynı zamanda estetik ve bilişsel koşullandırmadır. Sonsuz bir olasılıklar dizisi içinden bazı algısal kalıpların seçilip dayatılmasıdır. Çocuğun tüm duyularının gelişimi, yine içinde yaşadığı toplum ve uygarlık tarafından koşullandırılır. Tarih boyunca ya da aynı zaman dilimi içinde bir arada yaşayan başka uygarlıklara ait algısal ve bilişsel kalıpları tanıma fırsatı bile verilmez çocuğa.

VI

Çocuk “sahibi” olmanın totaliter olmaması ancak tek koşulla mümkündür. Yaşamın mucizesinin, yaşamın benzersizliğinin farkında olmaktır bu koşul. Çocuk hangi sebeple dünyaya getirilmiş olursa olsun, yaratılan varlığın bizimle pek

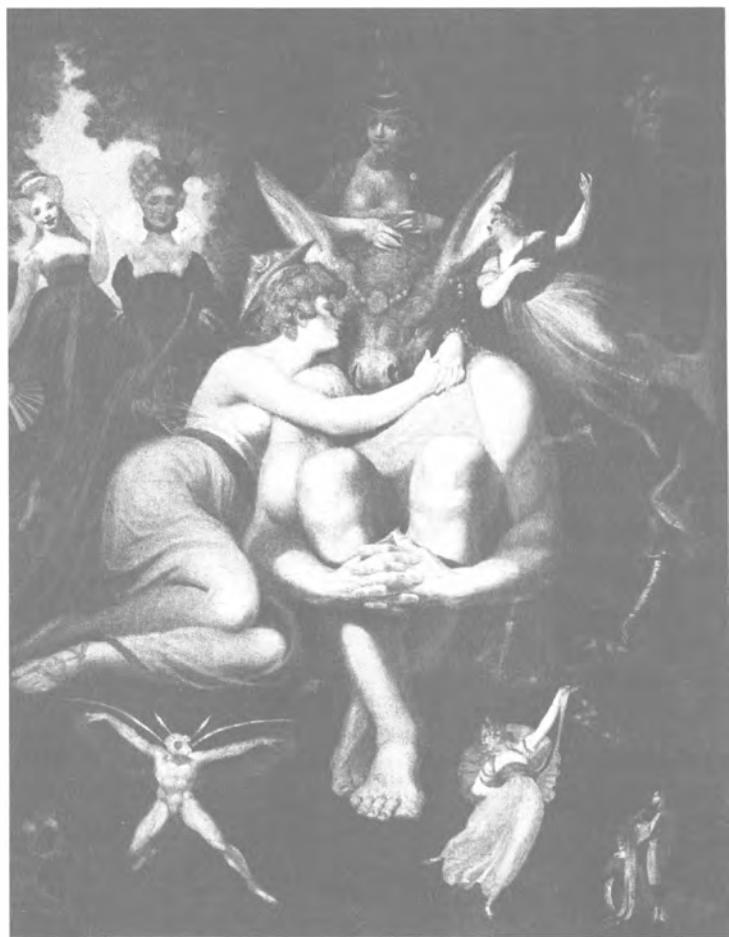
az ilişkisi olduğunu kavramamız yeterlidir. Bir bakıma, gökteki bulutlar kadar, kelebekler kadar, mevsimlerin değişmesi kadar bizden bağımsızdır çocuk. Hayatın sayısız mucizesinden biridir. Bize düşen çocuğu kollayıp büyümesine yardımcı olmaktır, ona buyurmak değil.

Ne yazık ki totaliter denetimimiz aksi yöne doğru uzanıyor. Yüzyıllar boyunca çocuk üzerinde totaliter bir denetim kurduğumuz yetmezmiş gibi, şimdi bir de çocuğun genetik gelişimini ve genetik özelliklerini denetlemeye, hatta gücümüz yeterse tasarlamaya çalışıyoruz. Eğer bir çıkar görüyorsak gelecekte gözleri 360 derece dönebilen ya da bir yerine iki kafası olan çocuklar yaratmamamız için hiçbir neden yok. Belki de hepsi birbirinden şık siparişler verebileceğimiz “çocuk butikleri” de olur. Ancak türümüzün tarihinde önce aileler aşiretlerden, sonra da bireyler ailelerden kısmen bağımsızlaştığına göre, gün gelecek çocuklar da kendi isimlerini kendileri koyabilecekler.

9 Mart 1988, Kea

ŞU SİHİRLİ 'AN'
XVIII

Titania ve Bottom, Johann Heinrich Füssli, 1792-93
(*Bir Yaz Gecesi Rüyası*, Shakespeare)

“Ben burada değilim.”

Orhan Pamuk

I

O saniyeyi beklersiniz. Hayat boyu ulaşmak istediğiniz, hazırladığınız o biricik ‘an’ı.

İnsanoğlu Ay’a ayak basıyor. “İnsan için k, insanlık için dev bir adım.” Böyle diyor astronot, ayak bastığı ‘an’da.

Olimpiyatlarda altın madalya kazanıyorsunuz, tören yapıyor, milli marş alınırken gözleriniz doluyor.

Sevişiyorsunuz.

Venedik’i ilk kez görüyorsunuz.

lm hazırlayamazsınız. Hayatı hazırlayamazsınız. Onlar öylesine, olduğu gibi gelir. Hayattan bir ‘an’ı soyutlayamazsınız. Hiçbir şey o ‘an’a bağlı olamaz. Her şey sürecin bir parçasıdır.

Geçmişteki süreçlerden belirli ‘an’ları koparıp, geçmişte çok mutlu ya da çok mutsuz olduğumuza karar veremeyiz. Geçmişte yaşanmış ‘an’lardan hatırladıklarımıza dayanarak yeniden kurulan şey, hapishaneden farksızdır. Hayatı dışarıda tutan bir kaledir o.

Belirli ‘an’ların, görüntülerin, yüzlerin gelmesini bekleye-

rek geleceği de kuramayız.

Hepimiz, belirsizce belirlenmiş bir sürecin parçasıyız. Sü-rer gideriz. Kimi zaman akıntıyla birlikte, kimi zaman akın-tıya karşı kürek çekerek. Kimi zaman direnir, boğuluruz. Ki-mi zaman yorgun düşeriz, çıkarız sudan. Boğulsak da, su-yun üstünde de kalsak, önemi yok. Hepsi yaşam çünkü.

Sudan çıkmak dışında.

Ama sudan hiç çıkılmaz. Kıyı diye bir şey yoktur.

Tek kıyı, intihar.

O da yaşamın bir parçası mı?

Bir 'an'ın dondurulması değil mi o da?

Bütün o yaşam –geçmiş, şimdi ve gelecek– intihar eylemi-nin o bir tek 'an'ı içinde dondurulmuştur.

Neden?

O 'an' abartılmaktadır da ondan. O 'an'ın, hayatın belirlen-mesinde totaliter bir gücü vardır da ondan.

II

'An'lar yoktur. Zaman var (mı) dır? Sonsuza dek hızla akıp giden yaşam vardır. Yaşam sürüp gider... gider... gider. Yaşam sürer. Biz de sürüp gideriz. Bir şeyler her zaman sürüp gitmiştir ve bir şeyler daima sürüp gidecektir.

'An'lar yaşamın akışını durdurur. Yaşamı durdurur. İnsan ormandaki kuşları işitmek için durup dinlememeli. Durup dinlemeden işitmeli okyanusun kükreyişini.

Sevişin. Yorum yapmadan. Kayıt kuyut koymadan. O 'an'ın huzuruna kabul edilmeyi beklemeden öpüşün. Yürüyün, yürüyün, yürüyün. 'An'ı beklemek için durmayın. 'An'lar, zaman içinde geri götürür sizi. İçinde bulunduğumuz 'an'ı dondurarak geçmişe kaçarız. O 'an'ı, şimdiyi dondurarak, geçmişin bir parçası haline geliriz. Zamanla birlikte akın, durmadan yürüyün.

Bir sonraki 'an'ı beklemeyin. Bir sonraki 'an' diye bir şey

yok. Sonra diye bir şey yok. Akış sürer gider. ‘An’ın parçası olun. Her ‘an’la birlikte yaşayın. Böylece kaldırın ‘an’ları.

Hiçbir ‘an’ olması gerektiği gibi değildir. Şöyle olsaydı, böyle olmalıydı diye düşünmek anlamsız. ‘An’ları düzenleyemeyiz. Yaşamları düzenleyemeyiz – ne kendimizinkini ne de başkalarınınkini.

İnsanı mutlu etmesi gereken bir ‘an’ yoktur. İnsan mutlu bir ‘an’ sipariş edemez – ne geçmişten, ne de gelecekten.

Trajedi diye bir şey yoktur. Trajedi kavramımız totaliter beklenti ve siparişlerin sonucudur. Trajedi totaliter bakışımızın bir yansımasıdır.

Yaşamda belirli ‘an’ları beklemekle, bu ‘an’ları hak ettiğimizi, bunlara hak kazandığımızı düşünmekle, totaliterleşiriz.

Beklediğimiz şey olduğunda bundan nasıl keyif alacağız o zaman? Olan şey, daha önceden bize söylenmiş, istenen ve beklenen bir şeyse bundan ne zevk alınır ki? Sipariş vermenin ne zevki olabilir? Peki bu şey ya olmazsa (ki genellikle olmaz) o zaman şansa ve kadere sövmek, kendimize sövmek, onu bunu suçlamak, “anam beni hiç doğurmasaydı keşke” demek, Tanrı’dan yardım dilemek, neden şöyle olmadı, neden böyle olmadı diye dövünmek niye? İstlenen şey olmadığında, o ‘an’ beklendiği gibi çıkmadığında, hayal kırıklığı niye? Hiçbir şey olmadığı anlamına gelmez ki bu.

III

Çok önemli dediğimiz kararları almak için uzun uzun düşünüp taşınırız. Arkadaşlarımıza, akıllı insanlara danışırız. Simgelerden ipuçları çıkarmaya çalışırız. Kahve falına, tarot falına baktırırız. Kararsızlık içinde oradan oraya savruluruz. Çoğu zaman, biz böyle yalpalayıp dururken karar verme gerekliliği kendiliğinden ortadan kalkar. Ya da bir bakarız ki kararı bizim yerimize başkası vermiş. Kimi zaman bir türlü bir karara varamayız, kimi zaman da sağlam oynayıp or-

ta yolu seçeriz. Bazen de alırız o önemli kararı, ama çok geçmeden onun tam tersi bir karara varırız.

Hayatlarımızı düzenlediğimizi düşünmek, totaliter bir davranıştır.

Yalnızca hayatımızı düzenlediğimiz gibi yanlış bir düşünceye kapılmakla kalmıyor, bir de üstelik sevinçleri düzenlemek, kendimiz için en mükemmel koşulları planlamak gibi kibirli bir yol tutuyoruz. Bütün bunlar, yaşamDAN istediğimiz şeyler. Neden bu terim “yaşamDA” istediğimiz şeyler değil? Neden yaşamdan? Çünkü ‘an’ları soyutluyoruz. Yaşamlarımızı bir boşluğun, soyutun, yaşamsızlığın içinde kurmaya çalışıyoruz. Ve, “orada uzakta” bulunan yaşam ne zaman işin içine karışsa –kendini gösterse– kaderimize küfrediyoruz.

Planladığımız şey gerçekleştiğinde, o durumu biz yarattık sanıyoruz. “Ben yaptım, oldu,” diyoruz.

Olan şey mutlaka beklenen şey değildir. Hiç beklemediğimiz bir şey bizi sevindirebilir. Beklediğimiz bir sevinç de bizi hayal kırıklığına uğratabilir.

Neyin kime neyi nasıl ne zaman nerede yapacağını bilemeyiz. Planlar, programlar yapabiliriz, ama yaşama sahip çıkamayız. Yaşamımızın hâkimi değiliz. Kimse değil. Kader diye bir şey de yok. Kismet de yok. Yaşamı denetim altında tutan kimse yok. Tutmayan da yok.

Süreç akıp gidiyor. Biçimlendirerek ve biçimlenerek.

IV

‘An’ın yaratılması, beklenmesi, aynı zamanda totalitarizm ‘an’ıdır. Ölüm ‘an’ı. Beklentimiz içinde yaşamı öldürürüz. Beklentimiz içinde kendimizi öldürürüz. Öldürürüz, çünkü istediğimiz gibi olmamıştır.

İstedikimiz gibi olmadı diye öldürdüğümüz nedir?

Çocuklarımız istedikimiz gibi olmadı diye onları zihni-

mizde öldürürüz. Oğlan yerine kız oldu diye. Hiç istenmediği 'an'da oldu diye. Beklenen 'an'ın imajı içinde öldürürüz onları. Onları beklentimiz uğruna öldürürüz.

İnsanlar neden çocuk sahibi olur? Mutlu olacaklarını sandıkları için mi? Çocuk sahibi olmak mutluluktur, öyle mi? Hayır! Çocuksuz mutlu olmayan kişi, çocukla da mutlu olamaz. Bir başka insanın sırtından mutluluk talep etmeye hakkımız yok. Mutluluk her yerdedir. Ancak her yerde mutluluğu bulan kişi bir çocukla da mutlu olabilir.

Nice babalar oğullarını ve hatta kızlarını kendileri gibi olmaya zorlamışlar, onları kendi kafalarındaki kalıba dökmeye çalışmışlardır. Ve çocukları ömür boyu, ya bu beklentileri yerine getirmek ya da onlara başkaldırmak için didirir. Yeter! Ortada yaşam var. Yaşam, her türlü beklentiden önce gelir. O her şeyin üstünde. Yaşam bizimle bir. Biz de onunla biriz.

Yaşama buyuruyoruz çünkü onu düzenlemeye çalışıyoruz. Yaşamı öldürüyoruz çünkü onu düzenleyebileceğimizi sanıyoruz.

Hayır, düzenleyemeyiz. Ama yaşama açık olabiliriz. Yaşam hakkındaki duygu ve düşüncelere açık olabiliriz. Kendimizden ve türümüzden yine de hayal kırıklığına uğrayabiliriz. Ama olsun, yaşamla gelen duygu ve düşünceleri sonuna kadar yaşayalım. Yaşamdan beklediklerimize ilişkin duygu ve düşünceler onların önüne geçmesin.

Gündelik yaşantımızda, beklentilerimizle yaşamın getirdiği ya da getirebileceği şeyler arasında bir çatışma yaşarız çoğu zaman. "Bunu yapmayı çok isterdim, ama hiç vaktim yok." Bu cümleyi kim bilir kaç kez söylemişizdir.

Zamanın görece olduğunu kavramak için Einstein'ı ve 20. yüzyıl fiziğini hatmetmiş olmamız gerekmiyor. İstemediğimiz kadar zamanımız var ve hiç zamanımız yok.

Her gün, beklentilerimizi ön planda tutan yapılar inşa et-

meye ve bunları ayakta tutmaya çalışıyoruz. İnsana kişiliğini, azim ve kararlılığını, gelişme potansiyelini gerçekleştirme fırsatını işte bu beklentilerin verdiği söyleniyor.

‘An’ın içinde kaybolun. ‘An’ı yaşayın. Ama ‘an’ı yakalamaya çalışmayın.

Yaşamlarımızda sihirli ‘an’lardan oluşan bir sirk kuruyoruz. Yaşamlarımız, her olayın bizi sihirli bir ‘an’a götüreceği umuduyla yaşanan bir olaylar dizisi.

Sihirli ‘an’ı kutlama törenleri yapıyoruz. Sihirli ‘an’ ritüelleri: Doğum, bir sihirli ‘an’ törenidir. Düğün de bir sihirli ‘an’ törenidir. Zifaf gecesi, karı kocanın, iki sevgilinin bir arada geçirecekleri ilk gece, bir sihirli ‘an’ törenidir. Törenlerin provasını bile yaparız önceden.

Okula başladığımız gün sihirli bir ‘an’dır. Mezuniyet sihirli bir ‘an’dır. Ölüm sihirli bir ‘an’dır. Kurtulacağımız günü, hatta cennete kavuşacağımız ‘an’ı bekleriz.

Bütün sihirli ‘an’lar üzerimizde yeni baskılar kurar. Bütün sihirli ‘an’lar baskıcıdır. Bunların sevinçlerinde, neşelerinde bile baskı vardır. Çünkü önceden provaları yapılmıştır. O ‘an’ çok mutlu olacağımız beklentisi içinde sihirli ‘an’ın yolunu gözleriz. O ‘an’da bütün dertler, bütün sıkıntılar bitecektir. O ‘an’da hayat yeniden başlayacaktır. Sihirli bir ‘an’a yaşamda yeni bir başlangıç gözüyle bakılır. Sihirli ‘an’ sırasında nasıl olacağımızı en ince ayrıntısına kadar tasarlarız. Sihirli ‘an’ı yıllarca düşleriz. Gelin adayı bilmem kaç yaşından itibaren düğün gününü, kocasını, beyaz atın üstündeki prensini düşünmeye başlar. Gelecekteki sihirli ‘an’ların hayalini kurarız. Bunlar bizi hayat yolu üzerinde belli bir noktaya doğru götürseler bile, bir yandan da yaşamın ayağımızın altından kayıp gitmesine yol açarlar. ‘An’ları beklerken yaşamı elimizden geçiririz. ‘An’ları beklerken yaşama karşı körleşiriz.

V

Toplumdaki tüm iktidar yapıları, güçlerini ve meşruluklarını büyük ölçüde bu sihirli 'an'lardan alırlar. Din bunların en başta gelenidir. Dinsel hiyerarşi, gücünü ve halk üzerindeki denetimini pekiştirmek için bu sihirli 'an'lara ihtiyaç duyar. İnsanlar ancak dinin kutsamasıyla sihirli 'an'ları yaşayabilirler. Doğum, evlilik, sünnet, ölüm, vaftiz gibi yeryüzündeki yaşamın kilit noktaları olan bütün bu sihirli 'an'lar, dinin gözetimi altında yaşanır ve gerçekleştirilir.

Parlamentolar, meclisler, 'an'lık kararların ebedi olduğuna inanırlar, inandırılırlar. Kararlarının ilan ediliş biçimi, kararın içeriğinden daha çarpıcıdır çoğu zaman. Sihirli 'an' törenlerinin sahne amirliğini de zaten yönetenlerin bizzat kendisi yapar.

Sihirli 'an'ların sırtından geçinen bir endüstri vardır. Yemek sağlayan şirketler, smokin kiralayanlar, doktorlar, müzisyenler, papazlar vb. geçimlerini sihirli 'an'lar sayesinde kazanır, bu 'an'lar sayesinde kâr ederler.

Egemen güçler, yapılar ve sosyal kurumlar güçlerini bizden, bizim sihirli 'an' arayışlarımızdan, bu 'an'lara duyduğumuz bitmez tükenmez özleminden alırlar.

Tarihteki her yeni ideoloji, devrim ve iktidarla birlikte, bütün bu sihirli 'an'larımızın ütöpik bir biçimde topyekûn gerçekleşmesini bekleriz. İşte bu rejimle (Fransız, Sovyet, İslam devrimleri) nihayet her şeyin mümkün olacağını, her şeye yeniden başlayacağımızı, yaşamın tazeleneceğini ve artık o beklediğimiz 'an'a kavuşacağımızı sanmışızdır hep.

Oysa, erişebildiğimiz tek şey, 'an'ın günleri ve zafer törenleridir. Devrim yönetimleri, bir yandan insanı ilerlemeye götüren o uzun yoldan, yüce dava uğruna yapılması gereken fedakârlıklardan dem vururken, bir yandan da geride kalmış

olan o sihirli 'an'ı unutmamamız için her şeyi yaparlar. Kahramanlarla, şarkılar ve türkülerle, devrim öyküleriyle yıllar yılı o sihirli 'an'ı yeniden yaşarız. Geçmişin devrimi, şimdinin yeni totaliter iktidarı, varlığını haklı göstermek için sihirli 'an'ı kullanır.

VI

Zamanı ilk hesaplayışımız, ilk takvimlerimiz, ayların ve mevsimlerin geçişini anlamamıza yardımcı olmak ve böylelikle gel-git olaylarını ve selleri, ne zaman ekin ekeceğimizi, ne zaman kışlık erzak depolayacağımızı, yaz sıcaklarının ne zaman geleceğini bilmemizi kolaylaştırmak için kullanılırdı. Aradan geçen yüzyıllar içinde zamanın geçişini hesaplama için gitgide daha duyarlı aygıtlar geliştirdik; o kadar ki, bugün saatin üstündeki saniye kolunun bile farkındayız. Zamanı gün, saat, dakika ve saniyelere bölüp nicelleştirerek gündelik yaşantılarımızı düzenlemeye ve yönetmeye çalışıyoruz. Ama bunun sonucunda ne oluyor? Takvimlerle önceleri doğanın ritmini gözlemlerken, bu yüzyılda, kendimizi gözetim altında tutmak için kullanıyoruz saatlerimizi. Ne zaman yataktan kalkacağımızı, ne zaman yemek yiyeceğimizi, ne zaman yeniden uykuya yatacağımızı kol saatleriyle, duvar saatleriyle belirliyoruz. Öğle yemeğini acıktığımız için değil, saat on iki olduğu için yiyoruz; uykumuz geldiği için değil, geç olduğu için yatıyoruz; çalar saatin alarmıyla (evet alarm durumuyla!) uyanıyoruz, doğal bir şekilde uyanacak yerde. Yaşamlarımızı kol ve masa saatlerine, saatlere ve dakikalara göre düzenliyoruz.

Kendi zaman ölçme sistemimizin tutsağı olduk. Sihirli 'an' mitosunu da işte bu hapishanenin hücrelerinde yarattık. Sihirli 'an', hayatımıza sessizce nüfuz ederek sürüp geçen zamanın, 'an'sızlığın karşı-tezidir. Özgürlük, ebediyet ve sonsuzluk duygusundan, zamana bağlı olmamaktan, 'an'ın tut-

sağı olmamaktan, o aldatıcı sihirli 'an'ı bir kurtarıcı gibi görüp beklememekten kaynaklanır. Zamanın olmadığı yerde özgürlüğü duyumsayabiliriz ancak.

24 Mart 1987, Marburg

1

AH, MİNEL AŞK!

XIX

“Seni seviyorum.”

Anonim

I

“Sensiz yaşayamam” sözü, bir başkasına kendini sunmak anlamına gelir. Bu sözü söyleyen kişinin demokrasi, bağımsızlık, özgürlük konusunda “vazgeçilmez” inançları olabilir. Ama aşkta bunların tam karşıtı olan değerler benimse-nir. Sevdiğimize sahip olma karşılığında biz de sahiplenil-meyi öneririz.

Aşkı ifade eden sözlerimiz yalnız birbirimize hükmetme-nin bir belirtisi olmakla kalmaz, kendi bireysel aşkımızı her şeyin üstüne yerleştirdiğimizi gösterir. Aşkımızın, işimi-ze, başkalarıyla olan ilişkilerimize, yaşam biçimimize, değer yargılarımıza hükmetmesine izin veririz. Yaşam, aşk uğruna inanç ve davranışlarını tümüyle değiştiren kişilerle doludur.

İşte bu mutlak teslimiyet yüzündendir ki aşk sürekli ola-mıyor. Aşka sahip çıkmakla, aşkı bitirmiş oluyoruz. Aşkı ya-sarken geliştirilen ifadeler ve jestler giderek yoğunluğunu ve içtenliğini yitirir; sonunda ilişki biter. “Sensiz yaşayamam” sözleri, sevgililerden biri ayrılmak istediğinde diğerinden ge-len umutsuz bir çağrıdan başka bir şey değildir artık.

Aşkın bu denli çabuk tüketilmesi, hatta herhangi bir şekilde tüketilmesi için hiçbir sebep yok aslında. Burada sorgulanması gereken kafamızdaki aşk kavramıdır, aşkın buyurduğu özel dil ve adetler yüzünden birbirimize karşı takındığımız tavidir. Aşka öyle bir üniforma giydirmiş, onu öyle totaliter bir biçimde tanımlamışız ki âşık olma süreci anlık bir şey olup çıkmış.

II

Günümüzde, geçmiş uygarlıklarımızda aşk intihara, cinayete, alkolizme, sadizme, işkenceye, şerefsizliğe götüren büyük bir sorun haline gelmiş. Duygularımızı abartıyoruz.

On sekizinci yüzyılda, Lotte yüzünden intihar eden ve tüm Avrupa’da binlerce genci intihara sürükleyen Goethe’nin “genç Werther”i, aşkı sahiplenmenin ve mülk edinmenin bir örneğidir. İnsanın sevdiğine sahip olma tutkusu aşkın kendisinden ağır basmaya başladığı an, bu aşk değildir artık. Aşk yaşamdan güçlü olamaz, özgürlükten yoksun olarak da varlığını sürdüremez.

Aşkın totalitarizmi, kıskançlıkta da kendini gösterir. Aşk kavramımız totaliter olmasaydı, aşk ile kıskançlığın aynı kişide varlığını yan yana sürdürmesi olanaksız olurdu. “Kıskançlık sürekli bir ilişkinin besinidir,” diyor Proust. Ama neler pahasına?

Beraber olduğumuz insanlar için sorunlar yaratıyor, duygu ve düşüncelerimizi onlara açıkça ifade etmiyoruz. Birbirimizle sarmaş dolaş olma uğruna ne diller dökülür, ne yalanlar söylenir. Bu, aşksız seks olamayacağı anlamına gelmez. Bazen aşksız sevişmelerde de birbirine yakınlık hissedebilir insan. Her ilişkiyi, aşk diline, aşk paradigmasına sokmak gerekmez. Bunu yaptığımız an, paylaştığımız o mahremiyetin güzelliği, kendiliğindenliği, insaniliği, “aşk”ın olmadığı bir kalıba zorla sokulmasıyla bozulmuş olur.

Neden, bir zamanlar birbirine âşık olan insanlar sonunda birbirlerine dayak atmaya, işkence etmeye ve birbirlerini öldürmeye kalkarlar? Âşıklar arasındaki cinayet oranı neden bu denli yüksek?

Nasıl olur da, hem aşk hem nefretle ilgili düşünce ve duygular aynı insanda barınabilir? Aşkın bir karşıtı nasıl olabilir? Nasıl olur da aşk nefret tohumlarını, nefret de aşk tohumlarını içerir?

Aşka, tüketilecek, sahip olunacak ya da teslim olunacak bir nesne gözüyle bakıldığı zaman nefret de ortaya çıkar.

Öyle bir noktaya geldik ki, kurumlar, meslekler, dilimiz, hatta ekonomimiz sevgi yoksunluğu üzerine kuruluyor, sevgiye bir sorun gözüyle bakılıyor. Aşkın varlığından çok yokluğunun bilincindeyiz. Âşık olmama durumu normal sayılıyor artık. Tavan arasında bir kupür buldum. Gazeteci, psikiyatrist olan babama soruyor, “Doktor bey, nedir şu aşk illetinin tedavisi?” “Hastalık âşık olmak değil, olmamaktır,” diye yanıtlamış babam soruyu.

Güzellik enstitülerinden psikoterapistlere, giyim-kuşam ve koku fabrikalarından reklam şirketlerine kadar bir kısım sanayici aşkın yokluğu sayesinde para kazanıyor. Yalnızlıktan, reddedilmekten uykusu kaçan kişiler için uyku hapları bile var. Birbirimize elimizi uzatacak yerde haplara uzanıyoruz. Hep kendi kendimize çıkardığımız sorunlar yüzünden. Sorun yaratmakla kalmıyor, aşk yüzünden yaşamımıza son bile verebiliyoruz. Sevgililer arasında biri öldüğü takdirde öbürünün de kendisini öldüreceğine ilişkin “ölüm sözleşmeleri” yapılıyor. Arthur ve Cynthia Koestler yaşamdan birlikte ayrıldılar. İntihar anlaşması yaparak onu uygulayan ilk çift onlar değil. Kimi zaman kendi istemleriyle eşlerini izleyerek ölüme giden, kimi zaman da sadece tükenerek yaşamdan vazgeçen nice insan var. Bu tür kontratlar aşk ilişkisini bir hapisaneyeye çeviriyor. Bu, bir hareketin liderinin “hain”leri

kurşuna dizdirmesinden ya da davaya ihanet etmesi halinde kendisini de kurşuna dizmelerini emretmesinden farklı değil. Bu, totaliter aşk anlayışının bir başka örneği.

Yaşam aşktan üstündür. Aşk yaşamın bir parçasıdır. Yaşarken severiz. Severek ve acı çekerek yaşarız. Acı çekmek de, sevmek de yaşama aittir. Yalnız sevmeyi seçmek ve acı çekmeyi reddetmek yaşamı reddetmek demektir.

Sevgisizlik yüzünden çoğu kez dramatik ölümlere sürüklendiğimiz halde, aşkla birlikte yaşadığımız pek nadirdir.

III

Manevi üniformalarımızın içinde, sevgimizi göstermekten de korkarız. Aşk öylesine bencil, öylesine büyük bir kendini koruma güdüsü içinde ifade edilir ki, insan tüm duygularını sergilemez, en azından hepsini aynı anda sergilemez. Duygular adım adım, taksit taksit açıklanır; böylece karşılık görmek garanti altına alınır. Hatta, bunda öyle ileri gidilir ki, ne zaman “seni seviyorum” sözcüklerini kullanacak olsak karşımızdakinden de aynı sözcükleri bekleriz – adeta mübadele ekonomisinde pazarlık yapıyormuş gibi. Bu sözüm ona aşk denen şeyin genel uygulamasında ve kavranmasında karşılıklılık kavramı vardır. “Ben senin yaptığını yapayım, sen de benim yaptığımı yap.” “Seni seviyorum, çünkü sen beni, ben seni sevdiğim için seviyorsun.”

Neden müteakiliyet arıyoruz? Çünkü aşta kendi bireysel ifademizi bulmaktan aciziz.

Mütekabil olunca, karşımızdakinin dilini kullanırız, daha doğrusu ortak bir dil yaratırız, standartlar, ismarlanmış davranış kalıpları yaratırız. “Sen bunu yap, ben de onu yapayım.”

Kullandığımız dil, aşkın paylaşılan bir süreç olmaktan çok objeler arasındaki bir alışveriş ilişkisi olduğunu gösteriyor: “Benimle seviş”, “seninle sevişmek istiyorum”, “beni sev”, “seni öpmek istiyorum” gibi. Mekanik bir müteakiliyete,

karşılıklı taleplere dönüştüğü anda ilişkinin totaliter niteliği, totaliter potansiyeli su yüzüne çıkar.

Bilinçli olarak karşımızdakini hoşnut ederken, aynı zamanda onu hoşnut etmeme potansiyelini, gücünü de elimizde tutarız. Karşılıklılık esası üzerine kurulmuş ilişkilerde, tüm doğaçlama ve kendiliğindenlik, ilişkiden koparılmıştır.

Çağımızda sözüm ona dürüst ilişki, iki tarafın da tüketici olduğu, birbirini tükettiği, birbirinden tükettiği bir ilişkidir. Aile evi, bu durumda, insanların birbirlerine arzularını, taleplerini bildirdikleri bir geneleve dönüşür. Genelev eve taşınmış, adına da aşk denmiştir. Aradaki tek fark, ilişkinin “eşitlik” üzerine kurulmuş olmasıdır.

IV

Kendiliğindenliğe değil de, daha çok bir tanıma bağlı olarak ele aldığımız sahiplenici aşk çabuk biter. Biter, çünkü özgürlük peşinde koşarız. Hepimizin içinde bir özgürlük, yaratıcılık, kendiliğindenlik özlemi ve potansiyeli vardır. Tanımlandığı şekliyle, en azından Sümer ve Eski Mısır şiirlerinden günümüze kadar tanımlandığı şekliyle aşk, özgürlüğe karşıdır. Aşkın tanımı ve pratiğinde, özgürlükle aşk arasında bir çelişki vardır. Sürekli bir ilişkiye girmektense özgür olmalı denildiğini sıkça duyarız. Aşk yıprandıkça çoğu insan kendisini kahreder, bunu düşünmemeye çalışır. Birçokları da, daha deneyimli arkadaşlarıyla konuştuktan sonra, bu yeni durumu, yaşamın tevekkülle karşılanması gereken bir gerçeği olarak kabul ederler. Kimileri de, başlangıçtaki aşk artık mevcut olmadığı, kendileri de çifte standartlara tahammül edemedikleri için eşlerini terk eder, sonra bir başkasına âşık olup yine aynı kısırdöngüye girerler. Bazı çiftler birçok eşle açık ilişkiye girerek bağımsızlıklarını “kanıtlamaya” çalışırken, başkalarının duygularını ayaklar altına alırlar. Bütün bunlar, aşkı böyle tanımlıyor olmamızdan ve yüzyıllardan beri böyle ta-

nımlamış olmamızdan kaynaklanıyor genellikle. Oysa, bunun aşkla gerçekten çok az ilişkisi var.

Burada sorgulanması gereken, bizatihi aşk ya da aşkın kısa süreli oluşu değil, asıl şarkılarda, edebiyatta, şiirlerde tanımladığımız aşk kavramı, yani tarih ve sanattaki bütün aşk kimlikleridir.

V

Çağımızda birden fazla “aşk deneyimi” giderek yaygınlaşıyor, kadınların da erkekler gibi birden fazla aşk yaşamaları normal sayılıyor. Böylece, bir kereden fazla âşık olanlarımızın sayısı giderek çoğalıyor.

Bu deneyimlerin sıklığı, ilişkilerimizde daha titiz, daha eleştirici davranmamıza yol açıyor. Önemli olan, insanın kendisi. “Duygusal yatırımlarımızı” titizlikle değerlendirmemiz, her zaman duruma hâkim olmamız öğütleniyor. “Kim senin seni üzmesine izin vermeyin. Önemli olan sizsiniz.” Verilen mesaj bu. Aşk kendimizi korumanın buyruğunda.

Aşkta totalitarizmin bir başka örneği de, bir aşk deneyimini bir başka aşk deneyiminin ışığında değerlendirmekten, birini diğeriyle kıyaslamaktan kaynaklanıyor. Tüm aşk anlatılarında, kilometre taşlarını, yol işaretlerini, kritik noktaları, aşk deneyimlerindeki “kişiler” oluşturur. Aşk sürecinin kendisini, onun kendine has coşku, heyecan ve tadını yaşayamayız, yaşatmayız. Aşk duygusuna sahip değiliz; ancak çeşitli kişilerle olan ilişkilerimize onun nasıl yansıdığının hesabını tutarız. Oysa aşkın, kendi içinde, kendinden gelen özellikleri vardır. Aşk sona erdikten ve iki kişi o deneyimden çıktıktan sonra da aşk bir bütün, bir toplam, bir gestalt olarak baki kalır. Yitirilen, aşk değildir. Yitirilen, o belirli sevme şeklinden vazgeçen kişidir. Ama, kişilerin arasındaki aşk, bir zamanlar var olmuş olan aşk yok olmuş değildir. O her zaman mevcuttur. Aşk ilişkilerimize kişiler ara-

cılığıyla bakma alışkanlığımız yüzünden aşkı gözden kaybederiz. İki ilişki ya da iki aşk birbirinin aynı olamaz. Oysa, çoğu kişi, yeni bir aşk ilişkisinde, eskisinde bulduklarını aramaya kalkar; ama yeni sevgililerinde aynı heyecanı, aynı zevki bulamaz. Onların düştüğü bu aptalca hayal kırıklığı üzerinde fazla durmaya gerek yok. Aynı deneyimleri ısmarlayıp tekrarlamaya çalışmak; zamanı, insanları, aklı ve duyguları standartlaştırma çabası, gerçekten son derece ilkel bir totalitarizm örneğidir.

Girdiğimiz her yeni ilişkide, bundan önceki ilişki(ler)de neyin kötü olduğunu birbirimize anlatırız. Yürüdüğü süreç neden yürüdüğünü değil de, sonunda neden yürümediğini konuşur dururuz. Tüm sürecin anlamını değerlendirecek yerde, aşkı unutup ilişkiyi ve onun sonucunu yargılarız.

Oysa yaşadığımız aşk, insanlık tarihindeki tüm geçmiş aşkların bir devamıdır.

VI

Duygularımızı en açık olarak en az korktuğumuz, en az çekindiğimiz kişilere açıklamamız, sevme tarzımızın totaliter bir yanı. En az korktuğumuz kişiler aynı zamanda tahakküm ettiğimiz ya da tahakküm etme gücüne sahip olduğumuz kişiler. Dolayısıyla şefkat göstererek, dokunarak, gülererek ya da “çocukça” davranarak, duygularımızı en açık biçimde başka yetişkinlere değil, ancak çocuklara ve hayvanlara gösterebiliyoruz.

Daha birkaç gün önce bu satırları yazmama neden olan bir olay yaşadım. Marburg’da bir öğleden sonra, tam o sırada okuldan çıkmış olan yedi-sekiz yaşında birkaç çocuğun peşinden yürüyordum. Çocuklar neşeyle gülerek, gelip geçen arabalara el sallamaya başladılar. Bir arabadan karşılık gördüklerinde iyice keyiflenip büyük bir coşku içinde yeni gelen arabalara da el salladılar. Sevinçleri arabadakiler üze-

rinde olumlu bir etki yapmış olmalıydı ki, onlar da gülerek karşılık veriyorlardı. Sürücülerin asık suratlarının güzel gülücüklere dönüştüğünü açıkça görebiliyordunuz. Ben de o gün çok mutlu ve “yaşama sevinciyle dolu”ydum. Çocuklar da bu coşkumu artırmıştı. Ben de tıpkı onlar gibi davranma dürtüsünü duydum içimde. Önce yapamadım, ama sonunda çekinerek elimi kaldırdım ve tam o sırada çocukların yanından geçen bir arabaya gülümseyerek el salladım. Arabanın içindekiler gülümseyerek çocuklara el sallıyordu. Benim el salladığımı görünce elleri yanlarına düştü ve görebildiğim kadarıyla yüz ifadeleri birden değişti. Birkaç arabaya daha el salladım; karşılık veren biri olacak mı diye sallıyordum artık elimi. Biraz önce çocuklara el sallayan kişilerdi bunlar, ama hiçbirisi karşılık vermedi. Bizimle aynı düzeydeki (aynı yaşta, aynı sosyal sınıftan, aynı meslekten, aynı kültürden) kişilere duygularımızı göstermek ne kadar zor.

Egemen durumda olunca insanın arzularını açıkça belirtmesinin en tipik örneği genelevlerde görülür. Erkek yüzyıllardan beri eşine açamadığı, akranlarıyla paylaşmaya cesaret edemediklerini, kiralık “köle”sinin efendisi durumuna geçtiğinde büyük bir rahatlıkla dışarı vurur.

VII

“Senin için deli oluyorum.” Hayır! Aşk insanın kendini duyguların, sözüm ona mantıksızlığına kaptırması anlamına gelmiyor. Duyguların zihin üzerinde egemenlik kurması demek değildir aşk. Akıl ile duyguların birbirine karşıt olması ikilemi doğru değildir.

Duygular ve düşünceler bir aradadır, birbirleriyle iç içedir. Düşünce duyguları olduğu gibi, duygu düşünceleri de vardır.

Aşkın bu irrasyonel imajı ya da modeli, uzun süreden beri, aşkın geçici olmasına yol açan bir strüktüre sıkı sıkıya bağlamıştır bizi. Aşkın irrasyonel olduğu, insanın deli gibi

âşık olduğu kavramı bize rehberlik etmiştir. Gerçekten de, âşık olduğumuz zaman çılgıncasına vuruluyoruz, yemeden içmeden kesiliyor, uyuyamıyor, çalışamıyoruz. Tüm dünyayı sadece o kişi açısından değerlendiriyoruz. Ama, bu tek imaj, aşkın bu sınırlanmış tanımı, aynı zamanda öldürüyor onu; çünkü, aşk sürecinin ancak bir yüzünü onun sürekli bir özelliğiymiş gibi ele alıyor.

Ana çocuğunu, koca karısını, arkadaşlar birbirini sever; balık tutmakla silah kullanmayı, yeme-içmeyi, yalnızlığımızı ve biricik aşkımızı severiz.

Sevgi sözcüğünün ne denli geniş kapsamlı kullanıldığını düşünmek insanı şaşırtıyor. Ancak, her bağlamda farklı bir anlama geldiği de bir gerçek. Bu farklılığı sezmekle birlikte, onu tanımlayacak başka sözcükler bulamıyoruz. Bunca değişik durumu betimlemek için elimizde sadece bu tek sözcüğün bulunması, aşk anlayışımızın yüzeysel olduğunun dilbilimsel kanıtı. Bu durum, aşk konusundaki düşünce ve duygularımızın gelişmemiş olduğunu, henüz rafineleşmediğini gösteriyor.

Eskimoların, “kar”ı, gemicilerin de çeşitli rüzgârları anlatmak için ne kadar çeşitli sözcükler kullandıklarını bir düşünsenize... Oysa, eski Mısırlıların aşk şiirleri, bugün aşk için düşündüklerimizi ve hissettiklerimizi hâlâ aynı birkaç kelimeyle tıpatıp dile getiriyor.

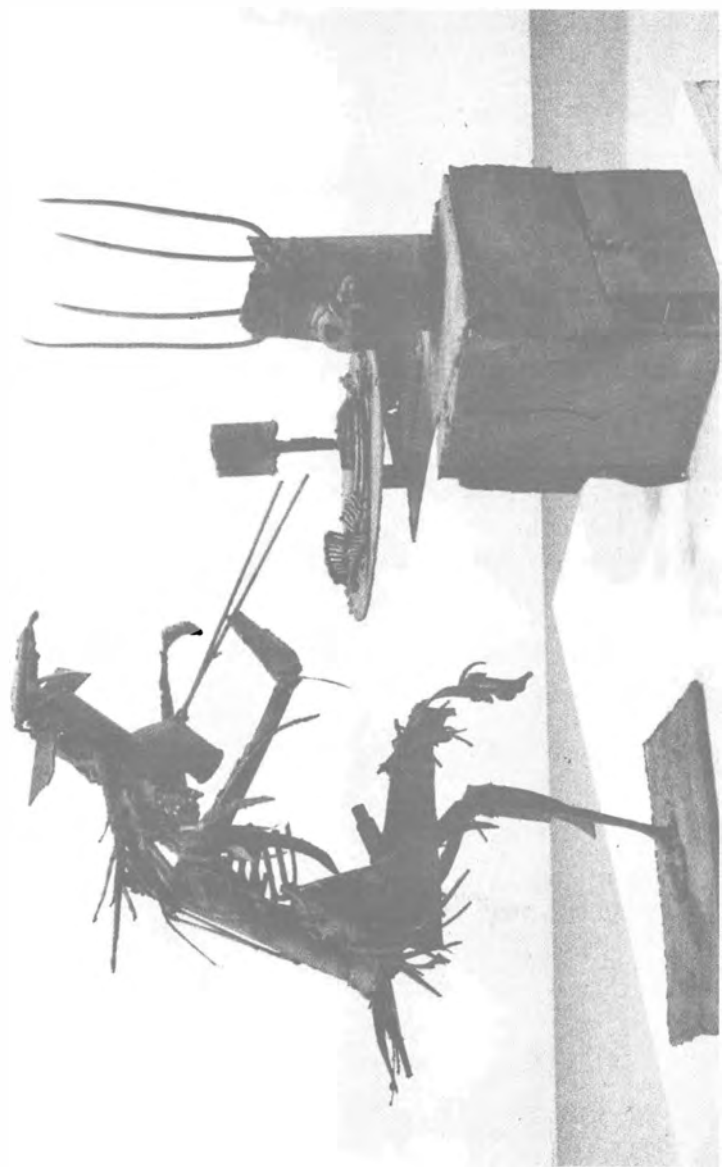
Aşk konusunda ne düşünmüşsek, yüzyıllar önce nasıl sevmişsek bugün de bunu aynı ilkel, kaba ve totaliter biçimde sürdürüyoruz.

Aşkın evriminde duraksama olmuş bir yerlerde, bir zamanda, kendi içimizde... Amerikalı yazar Saul Bellow’un dediği gibi, “Radyasyondan çok birbirlerinin kalplerini kırmaktan ölüyor insanlar.”

28 Mart 1987, Marburg

“SARHOŞ OLUN”

XX

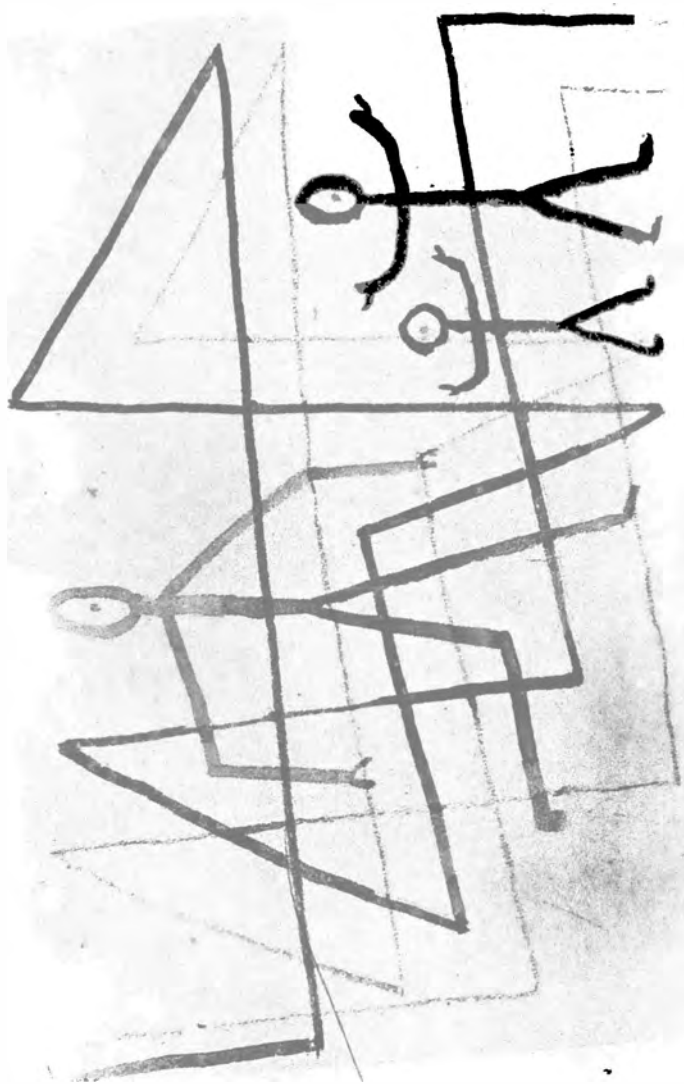
SARHOŞ OLUN

Her zaman sarhoş olmalı. Her şey bunda: Tek sorun bu. Omuzlarınızı ezen, sizi toprağa doğru çeken Zaman'ın korkunç ağırlığını duymamak için, durmamacasına sarhoş olmalısınız.

Ama neyle? Şarapla, şiirle ya da erdemle, nasıl isterseniz. Ama sarhoş olun.

Ve bazı bazı, bir sarayın basamakları, bir hendeğin yeşil otları üzerinde, odanızın donuk yalnızlığı içinde, sarhoşluğunuz azalmış ya da büsbütün geçmiş bir durumda uyanırsanız, sorun yele, dalgaya, yıldıza, kuşa, saate sorun, her kaçan şeye, inleyen, yuvarlanan, şakıyan, konuşan her şeye sorun, “saat kaç” deyin; yel, dalga, yıldız, kuş, saat hemen verecektir karşılığını: “Sarhoş olma saatidir.. Zamanın inim inim inleyen köleleri olmamak için sarhoş olun durmamacasına! Şarapla, şiirle ya da erdemle, nasıl isterseniz.”*

(*) Charles Pierre Baudelaire, *Paris Sıkıntısı*, Çev.: Tahsin Yücel, s. 85, Mayıs 1985, Adam Yayıncılık.

Indra Arora

Totalitarizmin kendini yeniden üretmesi, yalnızca baskıcı güçlerin zora dayalı yöntemleriyle değil, bireylerin de sınırlı bir özgürlüğe razı olmasıyla gerçekleşir. Yaratıcılığını zorlayarak özgürlüğünü zenginleştirme çabasına girmeyen birey, var olanla yaşamayı seçer. Bu noktada düzen, bireyin onayıyla ayakta kalıyordur artık. “Seçme özgürlüğü” düzenin sunduğu çeşitlilik oranında vardır: “Ya şu ya da bu”dur. Gündüz Vassaf ise böylesi bir “seçme özgürlüğü”nün tut-saklaştırıcı yanlarına dikkat çekerek “ya hep ya da hiç”i önerir... Ve totalitarizmi ayakta tutan kimi kavramların ne denli kof olduğunu gösterir: Gündüze karşı geceden, cennete karşı cehennemden, konuşmaya karşı sessizlikten, akla karşı delilikten, anlaşılmaya karşı anlaşmazlıktan yana olur. Kahramanlığa karşı çıkar, “hain”leri savunur...

“Cehenneme Övgü, gönüllü koleliğimizin dayanaklarını ve onu yeniden üreten ‘çağdaş demokrasi’ aygıtları önümüze seren, totalitarizmin rafine biçimlerine dikkat çeken, asla üstünden atlanıp geçilmeyecek bir kitap. Her şeyi yeniden ele almayı öneriyor. Akıcı, yalın ve üstelik gündelik bir söylemle...”

Necati Sonmez / *Özgür Gündem*

“Gündüz Vassaf, eserinde alışlagelmiş, güncel yaşamımızın kaçınılmaz parçası olmuş, her an hepimizin kabullendiği kavramları amansız bir biçimde sorguluyor...”

Zeynep Oral / *Milliyet*

“Gündüz Vassaf’ı okurken hem heyecan duyuyor hem de yazdıklarına tepki duyuyoruz. Kıpırdayan duyularımız ile aklımız arasındaki mesafeseli ilişki koparılıyor. Özgürcesine havalanıyor, bir boşlukta yere düşmeden evvel duyulan heyecanı, terleyerek taşıyoruz.”

Ali Akay / *Varlık*

“Belki de bu dönemle başedebilmemiz, kültür tarihinin birçok geçmiş başarısına birden başvuramazla olanaklı olacak. Vassaf’ın kitabı da bu başvuru için el altında tutmamız gereken bir kitap.”

Oruç Aruoba / *Cumhuriyet Kitap*

“Şeytanın avukatlığı konusunda son derece içten olan bir yazardan, zaman zaman neredeyse edebi tadlar da taşıyan çarpıcı denemeler. Bu kitabı çok sevebilirsiniz ya da sinir olabilirsiniz; ama kayıtsız kalmayın.”

Murat Aylkut / *Aktüel*

